ГУЛЬНАРА БЕКІРОВА
АНДРІЙ ІВАНЕЦЬ
ЮЛІЯ ТИЩЕНКО
СЕРГІЙ ГРОМЕНКО
БЕКІР АБЛАЄВ

ІСТОРІЯ КРИМУ ТА КРИМСЬКОТАТАРСЬКОГО НАРОДУ

НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК

м. Київ
2020

УДК 94(477.75)(075)
І 90

Видання підготовлене в рамках проєкту ГО «Кримська родина» –
«Освітній курс: Кримські татари. Історія. Культура. Мистецтво»
за підтримки Українського культурного фонду.

Рекомендовано Вченою радою Науково-дослідного
інституту українознавства (протокол № 6 від 28.07.2020)

Рецензенти: доктор історичних наук Л.В. Чупрій,
кандидат історичних наук Т.Б. Бикова

І 90 **Історія Криму та кримськотатарського народу.** Навчальний посібник. / Бекірова Г., Іванець А., Тищенко Ю., Громенко С., Аблаєв Б. – К.: «Кримська родина»; «Майстер Книг», 2020. – 200 с. з ілюстр.

Навчальний посібник розповідає про головні події минулого півострова від появи перших людей до сьогодення. Особлива увага присвячена походженню та історії кримських татар – корінного народу Криму. В посібнику розглядаються окремі сторінки історії Кримського ханства: його утворення, статус, стосунки з Україною і причини занепаду. Йдеться про «чорне століття» кримськотатарського народу під пануванням Росії та національне відродження на зламі XIX та XX ст. Детально висвітлені перебіг Кримськотатарської революції та події міжвоєнного двадцятиліття. Окремо розібрані найбільш міфологізовані російською пропагандою теми: участь кримських татар у Другій світовій війні, депортація 1944 року, боротьба за право повернутися на Батьківщину та облаштування в Криму за незалежної України. Завершується посібник розповіддю про спробу російської анексії півострова та становище кримськотатарського народу під новою окупацією. Тексти супроводжуються тематичними ілюстраціями та питаннями для самоконтролю.

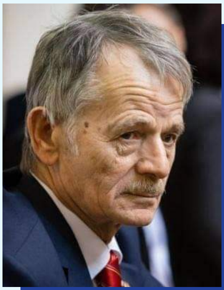
Навчальний посібник адаптований для дітей шкільного віку, але стане у нагоді вчителям, студентам і всім зацікавленим історією Криму.

УДК 94(477.75)(075)

Ілюстративний матеріал взято з особистих архівів авторів,
ветеранів кримськотатарського національного руху
і відкритих джерел інтернету.

ISBN 978-617-7652-49-5

Зміст

Мустафа ДЖЕМІЛЄВ
лідер кримськотатарського народу

Звернення до читачів

Дорогий читачу!

Перед тобою перший посібник з історії Криму та кримськотатарського народу для дітей.

Чудова та нагальна ініціатива, адже, на жаль, досі в українському суспільстві існує дефіцит знань з цієї теми та існують стереотипи щодо кримськотатарського народу, закладені ще радянською владою.

Влада цілеспрямовано змінювала та знищувала культуру та історію Криму на тлі депортації кримських татар, намагаючись стерти будь-яку згадку та належність кримськотатарського народу до Криму. Було перейменовано майже всі топоніми півострова, введено заборону на повернення, на вивчення кримськотатарської мови та розвиток культурних і національних традицій.

Нарешті в Україні з'явився перший тематичний посібник для дітей з історії кримськотатарського народу.

Сподіваюсь, що це перший крок і відповідних ініціатив побільшає, хоча розумію, яка важка та кропітка праця за цим стоїть. Тому вітаю усіх причетних з виходом повноцінного дитячого посібника з історії Криму та кримських татар! Щиро сподіваюсь, що завдяки таким ініціативам дефіцит знань та розуміння історії кримськотатарського народу будуть нівельовані.

Маю надію, що навчання буде цікавим та захопливим, і кожен охочий отримає багато фактів про історію, культуру та мистецтво корінного народу – кримських татар.

Від щирого серця й від усієї душі бажаю всім успіхів!

Рефат ЧУБАРОВ
Голова Меджлісу кримськотатарського народу, Президент Всесвітнього конгресу кримських татар

Передмова

Кримські татари – корінний народ Криму, який протягом трьох з половиною століть мав власну державу – Кримське ханство, що включало в себе власне Кримський півострів, степи Північного Причорномор'я між Дністром і Доном, а також землі Північної Кубані.

Кримське ханство, існуючи в епоху пізнього Середньовіччя – Нового часу, зазнало періоди свого економічного підйому і військової могутності, розквіту науки, освіти і культури.

У той же час велика територія Кримського ханства, включаючи, зрозуміло, і сам Кримський півострів, мала колосальне геополітичне значення, тому століттями привертала увагу сусідів, в першу чергу Московської держави, Королівства Польського та Великого князівства Литовського, Османської імперії.

Історія розпорядилася таким чином, що Крим і його корінні жителі стали об'єктом тривалої цілеспрямованої експансіоністської зовнішньої політики Російської імперії, що рвалася до виходу на Чорне та Азовське моря.

У 1783 році Крим був анексований Російською імперією, що сталося внаслідок цілої низки військових кампаній Росії проти Кримського ханства, захоплення його території та жорстоких придушень численних виступів кримських татар і ногайців, які чинили опір російській військовій експансії.

З руйнуванням держави кримських татар – Кримського ханства та анексією Криму Російською імперією – розпочався трагічний період в історії кримськотатарського народу, суть якого полягала в абсолютному безправ'ї корінного народу Криму на своїй землі.

Параноїдна імперська ідея «Крим – без кримських татар», взята до виконання Російською імперією, а пізніше – Радянським Союзом, стала причиною всіх подальших трагедій корінного народу Криму, включаючи його тотальну депортацію зі своєї землі у 1944 році та насильницьке утримання протягом пів століття в місцях вигнання.

Кримські татари у важких умовах вигнання ні на день не припиняли своєї боротьби за повернення на свою історичну батьківщину – до Криму. Кримськотатарський національний рух, який сповідував принцип ненасильницької боротьби, без перебільшення, був одним із найбільш масових національних рухів в СРСР.

Постановою Верховної Ради України від 12 листопада 2015 року депортація кримських татар, здійснена комуністичним режимом СРСР 18 травня 1944 року, визнана геноцидом кримськотатарського народу.

Всі ці гоніння, переслідування і злочини проти кримськотатарського народу, які здійснювалися з моменту першої анексії Криму та знищення його державності, супроводжувалися створенням безлічі негативних міфів, покликаних виправдати цілеспрямоване знищення корінного народу Криму.

І хоча масове повернення кримськотатарського народу на свою батьківщину збіглося із розпадом СРСР і проголошенням незалежної України, саме наявність цих негативних міфів щодо кримських татар, які насаджувалися понад 200 років, стали однією із причин уникання українськими політиками відновлення на законодавчому рівні колективних прав кримськотатарського народу.

І тільки драматичні події лютого-березня 2014 року, коли лише кримські татари виявилися на півострові єдиною організованою силою, що відкрито і масово виступила проти російської окупації Криму, кардинально змінили ставлення в українському суспільстві щодо кримських татар: недовіра і підозріливість змінилися на відкритість і дружелюбність.

Українська держава відповідними рішеннями Верховної Ради України від 20 березня 2014 року взяла на себе гарантії збереження та розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності кримськотатарського народу, як корінного, і визнала його національні інститути – Меджліс кримськотатарського народу та Курултай кримськотатарського народу.

Тепер, в умовах російської агресії проти України і тимчасової окупації Криму, що триває вже сьомий рік, дуже важливим є наступний крок – прийняття законів, спрямованих на реалізацію невід'ємного права кримськотатарського народу на самовизначення у складі суверенної і незалежної Української Держави. Мова, зрозуміло, йде про надання Криму статусу національно-територіальної автономії як невіддільної частини України.

Ось чому дуже важливим є глибоке пізнання українським суспільством історії і культури кримських татар.

Особлива значимість Посібника з історії, культури та мистецтва кримських татар, який розроблений українськими і кримськотатарськими істориками під опікою «Кримської родини» та за підтримки Українського культурного Фонду, полягає в тому, що це пізнавання одне одного передбачається з ранніх шкільних років, коли закладаються у свідомості ціннісні орієнтири, які супроводжують людину все подальше життя.

Отже, маємо у фіналі чудовий навчальний посібник, завдяки якому українські школярі зможуть не лише дізнаватися щось нове, але й відчуватимуть свою співпричетність до різноманітної історії єдиної України.

Доброго і чудового пізнання!

Аніфе КУРТСЕІТОВА
Голова громадської організації
«Кримська родина»

Без знання минулого немає майбутнього

«Історія – скарбниця наших діянь, свідок минулого,
приклад і повчання для сьогодення,
застереження для майбутнього»
(Міґель де Сервантес Сааведра)

Дорогий друже!

Сьогодні ми неймовірно щасливі, що давня мрія нашої організації «Кримська родина» створити посібник для дітей з історії Криму і кримськотатарського народу нарешті здійснилася.

Після анексії Криму наша організація об’єднала сім’ї вимушених кримських переселенців у Києві та в інших регіонах України. Ми створили культурно-освітній центр, в якому діти вивчають рідну мову, літературу, народну пісню, танець, національну вишивку та інші види мистецтв. З 2018 року ми проводимо уроки з історії Криму, історичні олімпіади й бачимо, наскільки це потрібно, адже нашу справжню історію багаторазово впродовж століть знищували, забороняли й переписували імперські, тоталітарні режими. Саме це підштовхнуло нас до створення першого адаптованого посібника з історії Криму та кримськотатарського народу. Щиро сподіваємося, що книжка допоможе дітям та підліткам у цікавій і доступній формі досліджувати і пізнавати історію кримськотатарського народу. Найважливіше завдання посібника – розповісти молодому поколінню кримськотатарською та українською мовами правдиві історичні факти від часів появи перших людей на Кримському півострові, про за-

родження кримськотатарської держави, особливості життя й побуту кримських татар у Кримському ханстві та після його занепаду, про першу анексію Криму Російською імперією 1783 р., кримськотатарську національну революцію 1917 р., депортацію 1944 р., національно-визвольні змагання, рух дисидентів і багато інших важливих подій, явищ, фактів, постатей, що творили історію нашого народу. А ще ми намагалися донести найдорожче для пам'яті кожного, у кого в серці назавжди рідний Крим.

Авторський колектив доклав максимум зусиль, щоб якомога детальніше описати історію корінного народу України – кримських татар, що буде цікаво не лише самим кримським татарам з усіх куточків світу, але й багатьом українцям і представникам інших національностей та культур. Ми щиро вдячні Українському культурному фонду, чудовій команді авторів та усій команді професіоналів за цю роботу.

Від авторів

Популяризація знань про минуле кримськотатарського народу є одним із важливих завдань для Української держави. Кримські татари є корінним народом Криму, а оскільки останній, згідно з Конституцією та міжнародним правом, є невід'ємною частиною України, то й країни загалом. Причому найбільшим корінним народом у державі. Теперішній етап розвитку Української державності вимагає додаткових зусиль з донесення правди про кримськотатарське минуле, адже кримськотатарський народ, який ще не до кінця подолав наслідки комуністичного геноциду ХХ ст., після нападу Росії на Україну у 2014 р. став найбільш дискримінованою етнічною спільнотою з боку російської окупаційної влади на тимчасово окупованій території Криму.

Держава-окупант заборонила діяльність органів національного самоврядування кримських татар, здійснює цілеспрямоване переслідування і гоніння кримських татар, включаючи залякування, масові обшуки, арешти, політично вмотивовані кримінальні переслідування, насильницьке викрадення. Це – сумні реалії останніх шести років існування корінного народу в умовах окупації, адже більшість політв'язнів-громадян України в тюрмах Росії наразі кримські татари, багатьом лідерам кримськотатарського народу окупанти заборонили в'їзд на Батьківщину, серед них і легендарному національному провіднику Мустафі Джемілєву, голові Меджлісу кримськотатарського народу, президенту Всесвітнього конгресу кримських татар Рефату Чубарову. Росія брутально порушила міжнародне право, коли здійснила першу у постгітлерівській Європі спробу анексувати територію іншої суверенної держави. Вже кілька років офіційна Москва, на підтвердження своєї репутації руйнівника міжнарод-

ного правопорядку, не виконує рішення Міжнародного суду ООН щодо негайного скасування схваленого РФ рішення щодо заборони діяльності Меджлісу. Кримськотатарський народ із глибокими традиціями самоорганізації та свободолюбства не вписується у реалії, які незаконно нав'язує Криму країна-окупант – Росія. Через неможливість існувати в умовах постійного тиску окупантів, свою не так давно віднайдену після депортації Батьківщину, змушені з болем покидати тисячі кримських татар. Вони виїздять на материкову Україну і мають потребу передати дітям багатий історичний досвід свого народу.

Об'єктивне висвітлення минувшини кримськотатарського народу є важливим для всіх нас, адже цей корінний народ століттями визначав обличчя Криму, впливав на хід історії у цій частині Європи, його ненасильницька боротьба за свої права в СРСР є яскравою сторінкою боротьби за свободу та права людини у світі, а сьогодні він є важливим співтворцем української політичної нації. Не всякий автохтонний етнос, з точки зору міжнародного права, вважається корінним. Як правило, до них відносять ті, що сформувалися на території держави, не мають поза її кордонами власної державності та вважають себе корінним народом. Спадщина кримськотатарського народу, який виник в Криму шляхом поєднання елементів культур Великого Степу, Середземномор'я та Східної Європи, традицій осілих народів і кочовиків, створив свою середньовічну та ранньомодерну державність, є багатоманітною та цікавою. Вона належить насамперед йому самому, але також є частиною спільного спадку всіх громадян України. Без знання історії та культури кримських татар не можна скласти повноцінного уявлення про сучасну українську політичну націю.

У цьому питанні українському суспільству для того, щоб краще пізнати самого себе, ще належить багато зробити. Певні кроки щодо цього здійснюються: у шкільних програмах викладання історії останніми роками збільшено обсяг матеріалів про історію кримських татар, державні органи підтримують видання літератури, створення теле- і радіопередач, організацію виставок та інших інформаційних продуктів про минуле кримських татар, однак в українському суспільстві все ще відчувається

дефіцит знань у цій сфері. Ми й досі можемо говорити не лише про «білі», а й про «чорні плями» в історії кримськотатарського народу. Низка сюжетів та важливих тем із його минулого все ще слабко вивчена наукою, багато з відомого науковцям лишається поки «таємницею за сімома замками» для пересічних українців. А оскільки після депортації кримськотатарського народу з Криму комуністичний режим СРСР не просто перешкоджав об'єктивному вивченню їхньої історії, а й десятиліттями нав'язував їм імідж «народа-зрадника», то дехто, особливо із старшого покоління, може й досі бути носієм цього чорного міфу. Підживлюють ці стереотипи сучасні шовіністи або невігласи. Час прибирати такі «чорні плями» з історії кримських татар.

У багатосотлітніх відносинах українців і кримських татар були як приклади позитивної співпраці – взаємовигідного економічного співробітництва, культурних обмінів і військово-політичних союзів, – так і проблемні моменти. Очевидно, що, як правило, народи, які віддавна живуть поруч, мають широку палітру відносин. Наука має вивчати все їх різноманіття, за Шевченковим висловом, «Не минайте ані титли, ніже тії коми». Але зріле суспільство має виробити й зріле ставлення до «складних» моментів у минулому, адже у майбутнє варто брати те, що нас об'єднує та робить сильнішими. Не визначають же сьогодні, наприклад, відносини між українцями Наддніпрянщини конфлікти між князями Києва та Чернігова у XI ст. чи гетьманами Лівобережжя та Правобережжя у другій половині XVII ст. Так само сьогодні не можуть визначати відносини між громадянами України походи у середньовіччі та в ранньомодерний час запорожців на Крим, а кримців на материк із сукупним комплексом проблем. Всі вищезгадані події є предметом аналізу для науковців. Тим більше що з кінця XVIII ст. історія українців і кримських татар стає у багатьох ключових моментах подібною, що дозволяє нам краще розуміти одне одного. Тоді через дії Російської імперії були втрачені державні структури обох народів – ліквідовані Гетьманщина та Запорозька Січ і анексовано Кримське ханство. У XIX ст. розпочалися процеси національного відродження – творення модерних націй, у 1917 р. були створені загальнонаціональні структури кримських татар і українців, велася бороть-

ба за державність, під час Другої світової війни тоталітарний комуністичний режим здійснив тотальну депортацію кримськотатарського народу із Криму та часткову українців, причому, за зізнанням М. Хрущова, задумувався про цілковите їх виселення з Батьківщини.

Першою жертвою агресії Росії проти України у 2014 р. став Решат Аметов, який вийшов з протестом у центр Сімферополя, був викрадений і жорстоко вбитий…

Наш посібник допоможе скласти загальне уявлення про історію корінного кримськотатарського народу, про його культуру та мистецтво як школярам, так і вчителям. Очевидно, що в одній невеликій книжці розповісти все про минуле і культурну спадщину цілого народу неможливо, а тому сподіваємось, що читачі продовжать знайомитись з ними самостійно.

РОЗДІЛ I

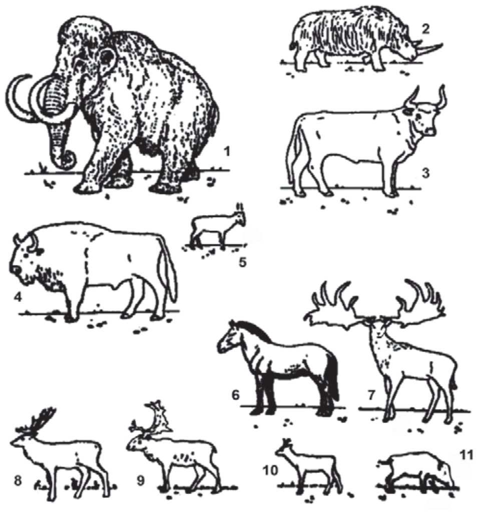
Давня та середньовічна історія Криму

Бекір Аблаєв, Сергій Громенко

§ 1. ПЕРШІ ЛЮДИ КРИМУ

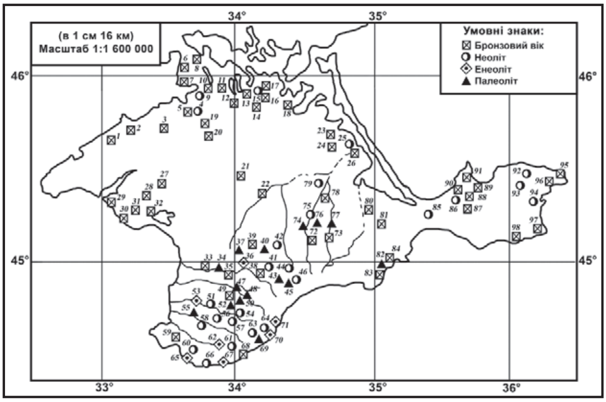
Час появи перших людей в Криму належить до дискусійних питань. Окремі знахідки дозволяють припустити, що заселення півострова почалося ще 1 млн. років тому, але точно доведена наявність тут неандертальців 150 тис. років тому. Загальна їхня кількість була вкрай невеликою – можливо, не більше сотні осіб.

Клімат у Криму в той період був достатньо теплий і вологий, що, своєю чергою, сприяло розвитку флори і фауни. На стоянках знаходять кістки мамонта, волохатого носорога, печерного і бурого ведмедів, лева, гієни, рисі, вовка, лисиці, песця, гігантського, благородного і північного оленів, коня, сайги, осла, зубра, косулі. Для полювання на них неандертальці широко використовували різні знаряддя, серед яких велику роль відігравали двосторонні ножі.

Представники наземної фауни, служили мисливської здобиччю первісної людини в Криму: 1 - мамонт; 2 - волохатий носоріг; 3 - тур; 4 - бізон; 5 - антилопа-сайга; 6 - дикий кінь; 7-9 - гігантський, благородний і північний олені; 10 - косуля; 11 - дикий кабан

Цікавим є те, що стоянки неандертальців були розташовані саме в кримських горах. Це було

Стоянки стародавньої людини в Криму

викликано сприятливими географічними умовами: наявність водних джерел, кременю (для виготовлення знаряддя) і зручні місця для полювання за стадними копитними тваринами. У той час люди влаштовували різноманітні засідки для кримських сайгаків, заганяли в пастки чи нападали на антилоп на водоймах. Науковці стверджують, що такі полювання були не сезонними, а здійснювалися впродовж усього року.

Скелет мамонта в печері Еміне-Баїр-Хосар

Неандертальці мали власну своєрідну «систему» поселень. Розрізняють короткочасні поселення, де люди вживали здобич, і поселення – мисливські табори, в яких відбувалось розчленування туш тварин. У зв’язку із тим що стадні копитні тварини перебували у постійному русі, переміщались на різні території, відповідно, і людські поселення «слідували» за ними. Також на стоянках неандертальці ховали своїх мертвих.

Чокурча – стоянка первісних людей (40-45 тисяч років тому), м. Сімферополь

Є підстави вважати, що в Криму між 36 та 31 тис. років тому співіснували неандертальці й homo sapiens (людина розумна). Наприклад, на кримській стоянці Сюрень-1 були віднайдені різноманітні знаряддя цих двох груп в одному місці. Після зникнення неандертальців приблизно 28 тис. років тому homo sapiens залишилися єдиними людьми в Криму.

§ 2. КІММЕРІЙЦІ

За наступні 25 тисячоліть в Криму існували і зникли десятки археологічних культур – як суто півострівних, так і спільних для Європи, – однак їхні самоназви нам невідомі. Їх позначають за характерними особливостями, наприклад катакомбна культура, або місцем знахідки – киїк-кобінська культура.

Першим народом, відомим у Криму за іменем, були кіммерійці. Найвірогідніше, цей народ склався на Алтаї і в IX ст. до н.е. прикочував до Східної Європи, зокрема і Криму. Вони не жили у поселеннях і навіть не ділили землю поміж родами, а переміщалися за своїми стадами на сотні кілометрів.

Кочівники-кіммерійці навчилися мистецтву виготовлення залізних предметів (перш за все зброї). З цієї пори найбагатшими стають могили воїнів, хоча в кіммерійському суспільстві були і досить заможні люди більш «мирних» професій.

Цей войовничий народ здійснював походи в Центральну Європу, а згодом – на Близький Схід. Кіммерійці билися в кінних загонах, в яких панувала залізна дисципліна. Напевно тому кіммерійці, озброєні кращою на ті часи військовою технікою, могли успішно мірятися силами з арміями таких великих держав стародавнього світу, як, наприклад, Ассирія.

Яку спадщину залишили після себе кіммерійці? Передовсім, завдяки їхньому активному кочовому способу життя на території Криму і Північного Причорномор'я поширювалися нові знаряддя, інструменти. Хоча кіммерійці і не винайшли нові технології кування сталі, цей народ зумів запозичити їх у передових цивілізацій тієї епохи і поширити на території кримського півострова.

У середині VII ст. до н. е. кіммерійські племена почали залишати землі Північного Причорномор'я і Крим, під тиском скіфів перебираючись у Закавказзя.

§ 3. ТАВРИ

Таври – це перший корінний народ Криму, який склався у передгір'ях у VIII ст. до н.е. із місцевих племен та переселенців з Північного Кавказу. Межі розселення цього народу першим позначає Геродот. Він зазначав, що поселення таврів займали частину степу у напрямку Євпаторії, усе передгір'я, гірські й південні прибережні території. Звичайно, площа заселення змінювалася, але не суттєво.

РОЗДІЛ I

Щоб краще розібрати життя таврів і розвиток цього народу, слід розділити їх на певні періоди: ранній, середній та пізній.

«Ранні таври» займалися переважно землеробством і рибальством. Про це можна говорити, розглядаючи знахідки того періоду – гарпуни, мотики, зернотерки. Померлих ранні таври ховали в кам'яних ящиках, що нагадують дольмени, але без класичного круглого вхідного отвору в одній зі стін. В один ящик таври могли поміщати померлих неодноразово, іноді зустрічаються парні (чоловік і жінка) поховання. Крім цього, до кінця раннього періоду в похованнях все частіше зустрічаються залізні вироби.

Кам'яний ящик, с. Сімеїз, гора Кішка

«Середні таври». Раніше згадуваний Геродот вказує, що таврські племена у V ст. до н. е. очолювалися «царями». Археологи стверджують, що так звані «середні таври» зміцнили зв'язки з представниками інших народів і держав, наприклад, з грецькими колоністами. Часто при розкопках виявляли знахідки з бронзи, нерідко зустрічається грецький посуд, браслети, кільця, ланцюжки, багато бронзових наплічників, бронзових і залізних частин кінської упряжі, залізних мечів.

Якщо «ранні таври» жили переважно в будинках зі стовповою конструкцією, обплетених лозою і обмазаних глиною напівземлянках, то «середні таври» будували одно- та двокамерні будинки. У селищах таврів непоодинокими були гончарні печі, системи водовідвідних каналів. Уже до кінця «середньої пори таврів» з поховань померлих зникають вироби із бронзи, змінюючись залізом. Крім цього, з'являється дивовижно витончена гладенька без орнаменту кераміка – ще одне свідчення грецького впливу.

Бронзові вироби таврської культури

Ближче до V століття до н.е. змінюється і територія розселення таврів. Одна із головних причин – натиск

скіфів, через який таври залишають степ. Близько III століття до н.е. таври вже будують укріплення для захисту від постійних атак з боку кочівників.

Хоча не можна стверджувати, що таври і скіфи завжди ворогували. Навпаки, можна віднайти відомості про ситуативні, але повноцінні військові союзи – спільні виступи таврів і скіфів проти військ ворога.

Коли мова заходить про пізніх таврів, то варто відзначити, що саме в цей період таврська культура досягла найвищого розвитку. Таври, які проживали в кримських горах, були переважно скотарями, а жителі степових селищ продовжували землеробський спосіб життя. У приморських селищах таври були майстерними рибалками, полювали і на дельфіна.

Ліпна кераміка таврів

Особливу роль в культурі таврів відігравав собака. На сьогодні кістки собак знайдені в різних поселеннях таврів. Можна стверджувати, що цій тварині явно надавалося більш магічне, ніж господарське значення. Кістки собак археологи виявили і в зернових ямах Інкермана і Карасубазара – у той період собаки повинні були охороняти урожай і благополуччя таврського народу.

Чому ж зникли таврські племена на кримській землі? Під кінець своєї історії таври відчували тиск як від скіфів, так і греків та римлян. З іншого боку, твердження про те, що зовнішні вороги повністю винищили цей народ, є сумнівним. В останні століття до н.е. античні автори говорили вже про тавро-скіфів. Саме тому вчені дотримуються припущення про асиміляцію таврського народу в Криму.

Можна впевнено сказати, що таври залишили свій слід і в культурі народів Криму. Десятки скіфських, грецьких селищ були закладені на фундаменті таврських городищ і фортець. Охрещені таври вже у нашу еру вливалися до спільнот грецьких міст.

§ 4. СКІФИ

На півострів скіфи проникли у VII ст. до н. е. Етнічно це були групи і племена, що говорили кількома несхожими мовами, переважно – іранського походження. В період заселення, що тривав досить довго, вже можна було розрізнити «скіфів-кочівників» і «царських скіфів»; останні мешкали в Криму.

Кочове скіфське об'єднання на території сучасної України було настільки потужним, що на початку VI ст. до н. е. змогло зупинити військо перського царя Дарія.

У III ст. до н. е. у Великій Скіфії трапилась якась катастрофа, внаслідок чого територія зменшилася до двох-трьох осередків, одним з яких був Крим. Тут пізні скіфи частково перейшли до землеробства і розпочали будівництво міст. Почала стрімко розвиватися і їхня культура.

Новою столицею Кримської Скіфії стало поселення в самому «серці» Криму, на місці сучасного Сімферополя. Нова столиця, яку греки називали Неаполем (на жаль, скіфська назва до нас не дійшла), не випадково була заснована в Салгірській долині. Уступи білокам'яних плато робили фортечні споруди майже неприступними, поруч були джерела чистої води, і, головне, місто стояло на перехресті основних торгових шляхів Криму: від Перекопу – до Херсонесу і від Феодосії і Пантікапея – до Керкинітіди і Калос Лімену.

Неаполь Скіфський, вид з висоти пташиного польоту, м. Сімферополь

Яким був побут скіфів? Потрібно відзначити, що на чолі племен стояли вожді (їх також називали царями), основну масу становили рядові кочівники, були і раби. Однак ні за часів Геродота, ні пізніше рабство не було розвинене, відігравало в економіці другорядну роль, як і взагалі у кочових суспільствах. Сама ж кочова економіка багато в чому визначалася географічним середовищем проживання.

Кримські скіфи досить швидко оцінили благодатний кримський клімат і родючий ґрунт. Вони розводили овець, свиней, бджіл, збе-

рігаючи і традиційну прихильність до конярства. Завдяки активному розвитку землеробства, продукція стала об'єктом торгівлі із сусідніми народами. Так, скіфи вивозили зерно, шерсть, мед, віск, льон. Купці Неаполя вели торгівлю між Північним Причорномор'ям і Грецією, вони вивозили кримський хліб навіть у порти Мармурового і Середземного морів. Як не дивно, але колишні кочівники стали настільки майстерними мореплавцями, що іноді становили конкуренцію грекам. Напевно тому в цей період Чорне море називали Скіфським.

Скіфська золота пектораль із «Товстої могили». Зберігається у Музеї історичних коштовностей України, м. Київ.

Завдяки розвитку торгівлі, в скіфському суспільстві з'явилися багаті купці, і земельні магнати, і численні жебраки-селяни, а на вершині суспільної піраміди, як і раніше, стояли скіфські царі.

Культура скіфського Криму багато в чому розвивалася завдяки великому впливу грецької цивілізації. Якщо раніше скіфи-кочівники «мандрували» по степах, то пізніше осіли, заклали ряд міст, які в майбутньому стали культурними столицями скіфів. Історики відзначають своєрідну «культурну» революцію в VI ст. до н. е. Поховання скіфських царів перетворюються в багаті зібрання грецьких та іранських творів мистецтва, дорогоцінної малоазіатської зброї, предметів античного культу і побуту. Звичайно, це був результат греко-скіфських відносин і духовного взаємозбагачення.

Петрогліфи скіфів. Музей с. Чорноморське

Поступово складалася не запозичена, а власна скіфська культура. Якими ж були характерні особливості скіфської культури? У Криму, наприклад, працювало чимало

РОЗДІЛ I

ювелірів, греків за походженням, але їхні вироби мали інші, суто скіфські стилістичні особливості. Тут, як не дивно, більш тонка техніка опрацювання деталей, помітна навіть в монетах; інша релігія принесла із собою і цілі сюжетні жанри й, головне, нову символіку.

Кримська Скіфія стала настільки потужною, що зуміла завоювати усі грецькі території на західному березі півострова, і лише втручання могутньої Понтійської імперії у 110-107 рр. до н.е. вберегло від цього Херсонес. Потім і самі скіфи опинилися у залежності від Боспорського царства. З півночі їх тіснили сармати. На початку III ст. Неаполь загинув під ударами кочових аланів, а вцілілі скіфи швидко розтанули у хвилях Великого переселення народів.

§ 5. ГРЕЦЬКІ ПОСЕЛЕННЯ. САРМАТИ, РИМЛЯНИ, ГОТИ

Важко сказати, коли на кримській землі вперше з'явилися грецькі мандрівники – рибалки або купці. Однак найраніше поселення на півострові (і третє в усьому Північному Причорномор’ї) виникло приблизно у 610 році до н.е. Це був Пантікапей, що донині залишається найстаршим збереженим містом Східної Європи. Упродовж ста років у гирлах річок, у протоках виникають інші грецькі міста, зокрема, – Феодосія і Херсонес. Звідси за море вирушали товари – продукти землеробства і скотарства; у зворотному напрямі рухалися вино і прикраси.

Херсонес Таврійський, м. Севастополь

Взаємини грецьких колоністів з місцевим кримським населенням потребують окремої уваги. Такі контакти були як стриманими і «діловими», так в деякі періоди переходили у відкриті військові зіткнення (наприклад, зі скіфами). Херсонес мав дрібний клопіт з таврами і тому залишився демократичною республікою. Натомість через загрозу кочівників у 480 році до н.е. міста на Керченському півострові об’єдналися у Боспорське царство.

Можна впевнено сказати, що економіка грецьких міст Криму була різноманітною і універсальною. Велику роль поряд із хліборобством відігравав рибний промисел. Вже до початку нашої ери дедалі більшого значення набуває вивезення шкір і вовни.

Перші римські воїни зійшли на кримську землю десь в районі нинішньої Керчі в 45 р. н.е. У цей час посланці Риму – «вічного» міста, освоювали береги Чорного моря. З приходом римлян загроза знищення грецьких поселень народами-кочівниками (сарматами, скіфами) зменшилася.

Згодом римляни, крок за кроком, оволоділи всім південним берегом Криму, тут зводилися фортеці та інші оборонні споруди. Втім, формально їм належав лише один мис із головною фортецею Харакс. Боспорське царство було васальною державою Риму, а Херсонес зберіг незалежність.

Варто відзначити, що з приходом римлян були убезпечені від піратів торговельні шляхи, почався новий розквіт кримських міст. Можна впевнено сказати, що з руїн колись зруйнованих селищ піднімалися нові міста, розвивалася торгівля і ремесла.

Стародавні руїни міста Калос Лімен, с. Чорноморське

Вже у II столітті тут можна було зустріти товари не тільки з Греції або Риму, але й з далеких римських провінцій, наприклад, Галлії. І покупцями були в III-V ст. вже не одні лише херсонесити, але і жителі гір, готи і таври.

Потрібно відзначити, що римляни проживали на території Криму досить довго – до IV ст. – і, звісно, не могли не зазнати впливу місцевої культури. Незабаром, після занепаду Римської імперії не всі легіонери і цивільні римляни захотіли покинути Крим. Звикнувши до цього краю, клімату і життя, чимало римлян залишилися на півострові.

Після розділу Римської імперії на Західну і Східну, остання порівняно легко поширила свій вплив на Причорномор’я, в тому числі на Крим. Тому вже в 520-х рр. нашої ери Херсонес підпорядковується візантійському імператору. Грецькі міста Криму стали центрами для культурних зв'язків греків з народами Криму. По суті, грецькі міста-колонії Криму зіграли величезну роль у культурній історії європейської цивілізації в цілому.

Амфори, знайдені при розкопках в Криму

Одночасно з римлянами на півострові з’являються сармати. Цей кочовий, в основному іраномовний, народ проник у Північне Причорномор'я в останні століття до н. е. Зустрівшись на кримському півострові зі скіфами, що заселяли степи, сармати вступали з ними у військові конфлікти, відтісняючи місцеве населення на південь і схід. Незважаючи на війни, були випадки укладення союзів між сарматами і скіфами.

Так, наприклад, у другій половині I ст. н. е. сармати в союзі зі скіфами вступають в запеклу боротьбу з жителями Херсонеса. Місто було оточене скіфо-сарматським військом, становище греків стало критичним, але вони використали необізнаність ворогів із морем (бухта була блокована) і послали за допомогою до римлян. Незабаром прибула римська армія, яка обрушилася на ворожі війська, і ті після важких боїв відступили.

У II-IV ст. триває мирне розповсюдження сарматів у гірських районах і передгір’ях Криму. Цей народ починає заселяти вільні землі, часто проникає і в старі поселення, нерідко змішуючись з місцевим населенням. Виходячи з цього, неважко здогадатися, що сарматів спіткала доля інших, великих і малих племен і народів, які опинилися в Криму в ту епоху. Вони розчинилися в місцевому населенні, не залишивши після себе пам'яток, окрім тих, які знаходять у наш час в їхніх похованнях.

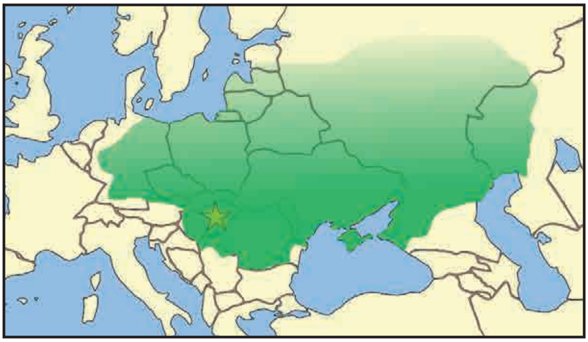
У III ст. починається Велике переселення народів, яке геть змінило етнічну мапу півострова, а розпочали його германські племена на чолі з готами.

Прабатьківщиною кримських готів був Скандинавський півострів, звідки вони почали переселятися на зламі нашої ери. Приблизно в 100-200 рр. окремі готські племена рушили на південь і досягли берегів Чорного моря у 251 році.

Скандинавські прибульці зайняли насамперед північно-західний Крим. Із середини III в. там майже не залишається греків та інших місцевих жителів. Потім готські племена підкорили Боспорське царство і, використавши його кораблі, повели війну з Римом. Серед готів, що поклонялися раніше скандинавським богам, тобто язичників, поширюється християнство.

Після утвердження в Криму Візантії готи стали її союзниками. За імператора Юстиніана I були побудовані більшість «печерних міст» та «довгих стін» півострова для проживання готів, а ті мали виставляти бійців на захист Херсонесу. Цю територію у горах, «Область Дорі», пізніше населяли безліч народів, а руїни її столиці – Дороса, Феодоро, Мангупа – вражають до сьогодні. Готська мова звучала в Криму аж до XVIII ст.

§ 6. ГУНИ, ПЕЧЕНІГИ І ПОЛОВЦІ

Імперія гунів. Близько 450 року н.е.

У 376 році на кримську землю ступили воїни раніше невідомих місцевому населенню тюркських племен. Сюди вони прибули зі степів Середньої Азії і звалися гунами.

Гуни, племена-кочівники, не поспішали заселятися у кримські міста, а вільно пересувалися просторами півострова. Гуни часто здійснювали грабежі торговельних караванів місцевого кримського населення, а протистояти прибульцям з Азії було неможливо через численність та войовничість останніх. Захист жителі Криму знаходили у горах, які були непереборною перешкодою для гунів. Тож під ударами кочовиків впала Феодосія, зате вцілів Херсонес.

Через сто років після першої появи гуни підкорили і Боспорське царство – античну державу, що була розташована на берегах Керченської протоки. На той період величезна імперія, створена гунами у Європі, поступово почала розпадатися. Гуни поступово покидали захоплені землі на заході, перебираючись східніше, зокрема до Кримського півострова. З 460-х до 530-х рр. гунська династія правила у Пантікапеї. Після включення частини Боспору до складу Візантії більшість гунів перебралася на Кавказ. Безумовно, певна кількість кочівників залишилася у степах Криму, але скільки їх було – поки невідомо.

*«Кам’яні баби»
у Центральному музеї
Тавриди, м. Сімферополь*

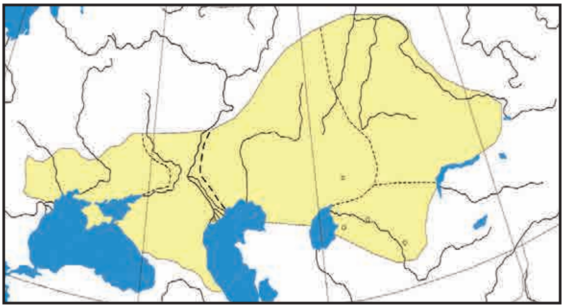
Питання про вплив гунів на культуру місцевого населення докладно не досліджене. Якщо такий вплив і був, то протягом занадто короткого часу. Багато істориків також вказують на те, що самі гуни, порівняно з кримським населенням своєї епохи, посідали більш низький культурний рівень.

РОЗДІЛ

I

Пізніше степовим Кримом прокотилося іще декілька хвиль кочівників: у 576 – 581 рр. це були давні тюрки, у 670-х – 870-х – хозари, у 860-х – 880-х – угорці. Приморські землі утримувала Візантія.

Новий потік азіатських переселенців почався у 880-х рр. На території Східної Європи з'явилися печеніги, які представляли не єдиний етнос, а союз племен, різних за культурними особливостями і мовами. Загальне ім'я такий союз отримав від печенізьких племен (їх було вісім). Ці племена йшли в авангарді тюркомовного потоку і становили понад половину його чисельності. На відміну від гунів, культура печенігів була досить високою для кочівників. Цікаво, що, наприклад, печенізька збруя (упряж для коней) мало чим відрізняється від сучасної. Вона складається з жорстких вудил, сідельної попруги і стремен, які дозволяли стріляти з лука, не покидаючи сідла.

Половецький степ.
Євразійські території кипчаків,
кінець XI – початок XII століття

Ці племена входили раніше у Хазарський каганат і незабаром відкололися від нього, щойно ця держава почала слабшати. Пізніше вони рушили на захід і південь і вже до початку X століття ступили на кримську землю. Більшість представників печенізьких племен була задоволена кримським кліматом, тому багато кочівників вирішили залишитися в степах Криму. Частина з них навіть оселилася у містах. В цей же час вони уклали союзні договори як з Візантією, так і з Руссю. Візантійська імперія своєю чергою всіляко намагалася «догодити» кримським печенігам, надавала їм підтримку як в економічному плані, так і політичному. Такі відносини були взаємовигідні. У Візантії тепер з'явився живий «бар'єр», який ускладнив проникнення на землі імперії руського війська. Зокрема, князь Святослав, повертаючись із походу на візантійські володіння, потрапив у печенізьку засідку і був убитий, а з його черепа хан Куря зробив собі ритуальну чашу.

У середині XI століття чотири печенізькі орди, що кочували в степах Причорномор'я, розпалися, але не полишали спроб знову об'єднатися. У 1091 році печеніги об'єдналися у союз і рушили

спільно на Візантію, але це був їхній останній великий похід. Візантійський імператор дізнався про підготовку цього походу, залучив на свій бік половців, оточив печенігів і влаштував страшне побоїще. За деякими підрахунками, в цьому бою загинуло понад 30 тисяч печенігів. Це був вирішальний удар по племенах, після якого кочівники так і не змогли піднятися.

Вплив печенігів, як і гунів, на культуру місцевого кримського населення був незначним. Це викликано як короткочасністю перебування в Криму цих кочових племен, так і неможливістю конкурувати з іншими потужними культурними цивілізаціями (Візантією). Певною мірою, навпаки, печеніги багато перейняли у тодішнього кримського населення. Якщо печеніги прибули до Криму кочовими племенами, то з часом, після адаптації в нових умовах, частина з них перейняла осілий спосіб життя. Частина печенігів рушила в портові міста, де вони розвинули в собі талант торговельної діяльності предметами скотарства. Є численні відомості про печенізьких купців, які вели торгівлю з Візантією, Давньою Руссю та іншими державами. За деякими даними, печеніги витіснили корінних херсонеситів з найперспективнішої сфери їхніх інтересів – торгівлі зі східними країнами.

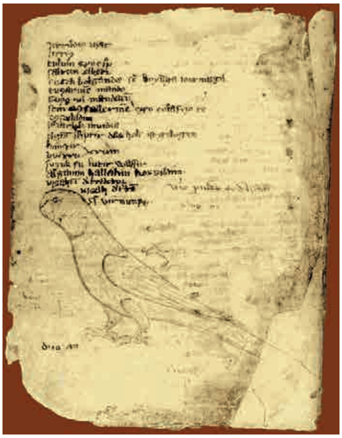
Мечеть Падишах-Джамі (поч. 1222 р.), комплекс Генуезької фортеці, м. Судак

У другій половині XI ст. кримські степи опанували кипчаки, або ж половці. Як і печеніги, вони були кочівниками, також мали певний ступінь споріднення. І ті, й інші належали в основному до тюрків. Половці були круглоголовими європеоїдами, деякі – з незначними монголоїдними рисами. Ці кочівники переважно були світловолосими і блакитноокими, чим відрізнялися від темноволосих печенігів. Уже в XI ст. більшість половців прийняла іслам.

Мабуть, приметною рисою всіх кочових народів, які коли-небудь жили в Криму, було те, що спершу всі вони мандрували кримськими степами і здійснювали спустошливі набіги як на місцеве населення, так і на сусідів (насамперед тут йдеться про Русь і Візантію).

Руїни Мечеті Бейбарса (роки буд.1287–1288), м. Старий Крим

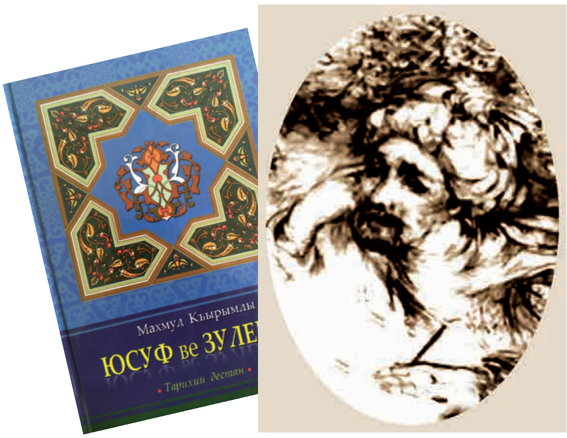

Сторінка з папугою з «Кодексу Куманікусу». Кодекс, створений в Криму (1294–1295 рр.), вважається найдавнішою пам’яткою кримськотатарської мови, яка має велике значення для історії кипчацьких і огузьких говорів – як безпосередньо пов'язаних з кипчаками (половцями, куманами) Причорноморських степів і Криму

У своїх військових походах половці досягли великих успіхів. Візантійський імператор зрозумів, що з цим народом вигідніше дружити, ніж воювати. Політичні половецько-візантійські стосунки здійснювалися в основному через Херсонес, а Судак (Сугдея) взагалі був населений половцями, які вели через нього заморську торгівлю.

Половецька орда процвітала в Криму значно довше за печенігів – до XIII ст. Частина половців відкочувала на захід після відомої битви на річці Калка 1223 р., але прикметно, що багато купців і хліборобів-половців, які вже змішалися з місцевим населенням, залишилися в Криму. Більше того, середньовічні автори твердили, що монголи, завоювавши півострів, розчинилися у тутешньому «половецькому морі».

На кримському півострові залишилися сліди матеріальної культури половців. Скажімо, у північно-західному Криму досі знаходять масивні кам'яні статуї. Це – чудові пам’ятки матеріальної культури половців, майстерно створені за загальними взірцями (випрямлена фігура з глечиком, притиснутим обома руками до живота). У цих статуях відбилася жива історія половецького народу. З духовної спадщини половців ми можемо назвати занесені ними на кримську землю такі загальні для ісламського світу зразки усного арабського фольклору, як «Лейла і Меджнун», «Юсуф і Зулейха», пізніше – «Ашик-Гаріб», анекдоти про Ходжу Насреддіна та інші, що збагатили кримську народну культурну традицію.

Поема «Юсуф і Зулейха» Махмуда Киримли – найдавніша писемна пам’ятка кримськотатарської літератури, створена наприкінці XII ст. Художник З. Трасінова

§ 7. ВЕНЕЦІАНЦІ ТА ГЕНУЕЗЦІ НА КРИМСЬКОМУ ПІВОСТРОВІ

Половецький період в історії Криму можна охарактеризувати як досить спокійний. Хоча цей спокій був відносним, але він сприяв нормалізації внутрішнього становища, що своєю чергою спричинило розквіт підприємницької та господарської діяльності мешканців півострова. Чисельність жителів Криму в цей період стрімко збільшується.

У першій чверті XIII ст. міста Криму відчули перший удар монгольського війська. Припав він у 1223 р. на Судак, а у 1238 р. півострів був остаточно завойований та увійшов до складу Золотої Орди. Міста Криму визнали свою залежність, посадили у себе намісників хана, і почали сплачувати їм данину.

Руїни Генуезької фортеці, м.Судак

Не тільки азіатські кочові племена ступали на кримську землю, але й представники європейської цивілізації. Після Четвертого хрестового походу 1204 р. в Криму з'явилися венеціанці. Їхньою головною факторією стала Солдайя (Судак) – ще з часів половецького панування найбагатше із торговельних міст Криму, що далеко обігнало Херсонес.

Незабаром доходи італійських купців у Криму настільки зросли, що на їхній історичній Батьківщині задумалися про захист своїх представників. Тож у 1287 року в Судаку була заснована офіційна посада консула Венеції. У його розпорядженні перебували солдати гарнізонів, чиновники, фінансові ресурси, які надходили з Венеції. На таку посаду призначали осіб досвідчених як у політиці, так і в економіці, котрі знали як і вміли працювати заради розширення впливу Венеції та її процвітання.

Руїни фортеці Чембало (сучас. Балаклава)

Слідом за венеціанськими, після 1266 р., в Криму з'являються і торговці з Генуї. Орієнтовно у 70-х рр. вони будують на місці колишньої Феодосії свою факторію Кафу, якій судилося стати найбільшим

Руїни фортеці Мангуп-Кале, Бахчисарайський район

Руїни фортеці Каламіта, м. Інкерман

Руїни Генуезької фортеці, м. Феодосія

кримським містом. На півострові виникає справжнє «торговельне суперництво» між Генуєю і Венецією. Зрештою, жорстка торговельна боротьба, в якій використовувалися не тільки економічні, а й політичні та навіть військові сили, закінчилася перемогою Генуї – її представники поступово витіснили венеціанців за межі Криму.

У першій половині XIV ст. торгові шляхи з Європи в Азію перемістилися до берегів Чорного і Азовського морів. Крим опинився на торговельно-морехідному роздоріжжі важливих торговельних шляхів і почав відігравати важливу роль у світовій торгівлі, зайнявши центральне становище в економічному житті Чорного моря.

До Криму приходили цілі ланцюги караванів купецьких галер з Єгипту, Західної Європи, Передньої Азії. З іншого боку, тут закінчувалися тисячокілометрові сухопутні дороги із володінь Золотої Орди і багатьох азіатських держав. Східний Крим з його новими і старими містами економічно стає найбільш перспективним регіоном півострова.

Хоча населення міст підлягало італійському праву, земля, на якій стояли споруди, формально належала ханові, тож венеціанці та генуезці сплачували данину Орді. Незважаючи на це, у XIII ст. нерідкими були випадки нападів і пограбувань цих міст ординськими військами. Втім, прибуток від торгівлі й місцевих промислів залишався досить значним і після сплати данини ординцям.

Венеціанці та генуезці розуміли всю важливість захисту своїх торговельних осередків на кримському півострові. У XIV ст. на території Криму з'явилися величезні фортеці, що були обведені неприступними

мурами. Герби консулів прикрашали вежі венеційських і генуезьких фортець. З часом дедалі більше генуезців та венеціанців перебиралися до Криму на постійне проживання.

Херсонес, своєю чергою, бувши здавна пов'язаним із хліборобськими степами, після того самого Четвертого хрестового походу перейшов під управління Трапезундської імперії. Тут також бурхливо розвивалася економіка.

Як і чим торгували венеціанці та генуезці в Криму? Поселення поруч з Кафою доставляли хліб, шкури та інші предмети сільського виробництва. Околиці Кафи та інші міста Криму постачали досить багато солі, за якою приїжджали російські та польські купці. Крім цього, до Кафи приставали кораблі з Пери і Константинополя з товарами із Західної Європи, а кораблі Тани привозили солону рибу, дорогоцінне каміння, шовк Леванту й Індії. Зі Східної Європи по Дніпру і Дністру привозилися пшениця, залізо, льон; руські купці караванами через Київ, Тамань і Перекоп привозили хутра.

Закладна плита башти Джованні ді Скаффа, м. Феодосія

Сукна різного роду, особливо пурпурового і червоного кольорів, пояси, намиста, кільця та інші жіночі прикраси, леопардові шкури, хутра, шовкові й вовняні матерії, різні вироби із заліза і міді, предмети розкоші йшли в Азію взамін перлів, алмазів, прянощів, порцеляни, опіуму, шафрану, сандалового дерева, кориці, ладану і слонової кістки. Пшениця з Криму відправлялася в Константинополь, сіль і вино – в Русь або на Кавказ. У Трапезунді, Тебризі, Персії були генуезькі консульства, які перебували в залежності від Кафи; вона ж завідувала кримськими колоніями.

Кафа була одним із найбільш розвинених у торговому плані міст. Тут шили одяг, кували залізо, виготовляли ювелірні вироби, кроїли сідла і чоботи.

Із другої половини XIV ст. далекі зв'язки Кафи поступово скорочуються, Босфорська протока втрачає своє значення як канал для західного імпорту; дедалі більше товарів йде через країни Центральної і Південно-Східної Європи, через порти Західного Причорномор'я, через Русь.

На початку XV ст. італійська торгова система Кафи і Судака завмирає. Масштаби торгівлі італійських купців зменшуються (особливо в зарубіжних напрямках).

У цей час великою політичною могутністю і економічним процвітанням прославився Мангуп (Феодоро), що був населений готами, аланами і греками. Італійці прагнули підтримувати тісні торговельні зв'язки з цим новоствореним князівством.

Двісті років – з 1270-х до 1470-х – в Криму співіснували та активно взаємодіяли три цивілізації: православна греко-готська Херсонесу та Феодоро, католицька італо-вірменська Кафи та ісламська половецько-монгольська Солхату (Старого Криму). Між ними спалахували війни, але велася і жвава торгівля.

Генуезькі колонії, що процвітали весь цей час, загинули влітку 1475 р., коли на берегах Криму з'явилися турецькі воїни. Турки захоплювали генуезькі фортеці одну за одною. Місто Феодоро боронилося до грудня, але також загинуло. Гори та Південний берег Криму стали турецькими володіннями.

Значна частина італійців уціліла, переселившись у гори. Деякі спільноти навіть зберегли християнство та мову, але більшість, особливо на узбережжі, прийняла іслам і згодом влилася у кримськотатарський народ.

ВИСНОВКИ

Крим належить до територій, здавна і безперервно населених людством. Через його вдале розташування та природні якості він завжди був ласим шматком для різних народів та цивілізацій. Усі народи або етноси, що проживали на території Кримського півострова, залишили згадки про себе. Матеріальні пам’ятки, «відлуння» епох від скіфів і таврів до венеціанців із генуезцями надають можливість вченим дослідити життя цих народів на Кримському півострові. Взаємний вплив різних культур Криму одна на одну призвели до появи тут унікальних національних та державних утворень.

ПИТАННЯ ДО РОЗДІЛУ

1. *Яку систему поселень мали неандертальці?*
2. *Як називалась столиця Кримської Скіфії?*
3. *Які сліди матеріальної культури залишили половці?*
4. *Як і чим торгували венеціанці та генуезці в Криму?*
5. *Охарактеризуйте турецько-генуезькі відносини.*

Розділ II Кримський ханат

Бекір Аблаєв, Сергій Громенко

§ 1. ФОРМУВАННЯ НА КРИМСЬКОМУ ПІВОСТРОВІ НОВОГО ЕТНОСУ – КРИМСЬКИХ ТАТАР

Найпоширеніший стереотип, який довгий час панував як в історичній літературі, так і в суспільній свідомості, полягав у тому, що кримські татари прийшли на півострів із «монголо-татарською ордою», що вторглася на Причорноморські землі ще у XIII столітті. Такий міф з'явився одразу після анексії Криму Російською імперією у 1783 році, культивувався різними істориками імперії та подавався як безперечна істина.

Насправді ще в XI столітті – із опануванням кримських степів половцями – почався процес асиміляції залишків місцевого населення, переважно тюркського, із новими господарями. Окремішності кримських половців сприяла географічна ізоляція півострова від інших великих кочовищ у Придніпров'ї. Монгольське вторгнення у середині XIII століття принесло спільноті кримських тюрків лише правлячу династію – нащадків Чингізхана (аналогічні процеси відбувалися по всій Євразії). Як писав арабський автор Аль-Омарі, «у давнину ця держава була країною кипчаків, але коли нею заволоділи татари, то кипчаки зробилися їхніми підданими. Потім вони змішалися і поріднилися з ними, і земля взяла гору над їхніми природними і расовими якостями, і всі вони стали подібними до кипчаків». За

Залишки кріпосного валу Ор-Капу

РОЗДІЛ II

пів століття іслам став для Кримського улусу Золотої Орди державною релігією, остаточно відділивши його населення від християнських та язичницьких сусідів. Так постало ядро нового етносу, пізніше названого кримськими татарами.

Вже після виникнення Кримського ханату інші народи півострова частково навернулися на іслам та перейняли від сусідів кримськотатарську мову і звичаї. Так нащадки середньовічного населення гір: греки, готи, алани та інші – увійшли до складу нового народу. На південному березі цей шлях пройшли чимало переселенців з Європи та Кавказу.

Такий довгий і непростий шлях формування кримськотатарського народу зумовив появу в ньому щонайменше трьох великих субетносів: степових ногаїв, гірських і передгірних татів і південнобережних ялибойлю.

§ 2. ЗАРОДЖЕННЯ КРИМСЬКОТАТАРСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ

Золота Орда на початку XV століття була вже не жорстко централізованою державою, а конгломератом більш-менш самостійних областей (зокрема Криму). Першою з причин цього можна назвати послаблення особистої влади правителів, які засідали в столиці. Друга причина полягала у складності управління віддаленими регіонами імперії. По-третє, в регіонах формувалися власні правлячі еліти, які намагалися перебрати владу на місцях. До цього можна додати і політичні кризи через боротьбу за престол між одразу декількома претендентами. Всі вони прагнули захопити Сарай – символ повної влади над імперією – тож у цьому місті часто змінювалися правителі.

Руїни фортеці Кирк-Ор (Чуфут-Кале)

Уже в цей час простежується відносна «самостійність» Криму, його окремішність від золотоординської імперії. Якщо для поволзьких народів Золотої Орди джерелом мусульманської культури стала Бухара в Середній Азії, то для півострова це була Анатолія (Східна Туреччина).

Важливо відзначити і унікальність розташування Криму. Тут проходив найважливіший з торгових шляхів – Великий шовковий – з Китаю до Генуї і Венеції.

Ці обставини сприяли економічній стабільності Кримського улусу. Найчастіше

ті претенденти на трон Золотої Орди, які зазнали невдачі у столиці, вирушали в Крим для того, щоб накопичити матеріальні, людські ресурси і з новими силами знову намагатися захопити владу в Сараї. Такі процеси лягали важким тягарем на населення Криму. Іноді саме кримська земля ставала центром запеклих боїв за ханський престол. Так, наприклад, якщо ще в XIV століття місто Кирим за красою і могутністю порівнювали з Каїром і Дамаском, то на початку XV століття усі мандрівники, які побували тут, писали про його занепад. Такими були результати довгих ординських міжусобних війн.

Мечеть хана Узбека, 1314 р., Старий Крим

Отже, бажання вийти з боротьби за Сарай та зберегти надбане торгівлею багатство наштовхнули частину еліт Криму на сміливий і рішучий вчинок – відокремлення від Золотої Орди. Еліту складали аристократичні династії, найвпливовіші та найшановніші люди на кримському півострові. Старі ординські роди Мангитів і Кіятів виступали за збереження чинного порядку, натомість нові кримські роди Ширинів і Баринів прагнули більшої самостійності.

Намісники-еміри Кримського улусу були представниками ханської влади і волі Сараю на півострові. З кінця XIII століття їхня влада в улусі стала спадковою. Вважається, що першу спробу відділення Криму від Золотої Орди здійснив Таш-Тимур – нащадок Чингісхана. У 1395 році він проголосив себе ханом Криму, але його самостійне правління продовжилось лише декілька років. Після невдалих спроб добитися незалежності від Золотої Орди Таш-Тимур вирушив до Великого князівства Литовського, де, ймовірно, і прожив до кінця своїх днів.

Руїни Старокримського медресе, заснованої Інджібек-хатун, 1332 р.

Хоча перша спроба від'єднатися була невдалою, діти Таш-Тимура – Девлет-Берді та Гіяс-ад-дін – продовжили справу батька. Проти синів Таш-Тимура виступив один із золотоординських

Розділ II

Руїни мечеті Ескі-Сарай (XIV с.) у Сімферопольському районі

ханів Улу-Мухаммед. У цих довгих і кровопролитних війнах загинув Гіяс-ад-дін, а Девлет-Берді все ж став правителем Криму.

Здається, Девлет-Берді вчинив велику помилку, переоцінивши свої сили і вирушивши до Сараю, щоб заволодіти усією державою. Йому вдалося захопити столицю на певний період, після чого він був убитий. Півостровом знову почали правити із Сараю.

§ 3. ХАДЖІ ГЕРАЙ – ПЕРШИЙ КРИМСЬКИЙ ХАН

Постать Хаджі Герая є однією із фундаментальних складових історії кримськотатарського державотворення. Майбутній хан Криму з'явився на світ на литовській землі. Тоді на теренах Великого князівства Литовського (сучасних землях України і Білорусі) проживала чимала діаспора кримської і ординської знаті. Це було викликано різноманітними факторами, головним із яких були постійні міжусобні війни в Золотій Орді за престол. Чимало невдалих претендентів були вимушені покидати золотоординські землі, щоб не стати жертвами таких війн. Одними з таких «вимушених переселенців» була сім'я Гіяс-ад-діна – батька Хаджі Герая.

На сьогодні збереглося не так багато задокументованих писемних джерел, які б розповідали про дитинство і юність майбутнього правителя, чимало відомостей збереглися завдяки усній народній творчості та переказам. Вважається, що Хаджі Герай народився у місті Тракай близько 1397 року. Після загибелі батька поневірявся по князівству і заради виживання навіть працював слугою у суфія.

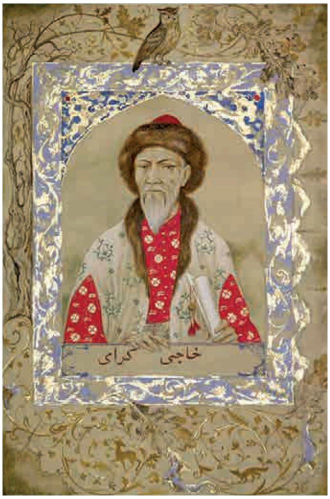

Тракайський замок. Тракай, Литовська Республіка

Ймовірно, що коли його рідний дядько Девлет-Берді остаточно опанував Крим у 1427 році, Хаджі Герай перебрався на півострів. Там він жив і після смерті родича при новому хані Улу-Мухаммеді. Але, коли 1436 року правителем став ворожий Саїд-Ахмат II, який наказав винищити усіх нащадків Таш-Тимура, Хаджі з рідним

братом Джанаєм під градом стріл довелося рятуватися утечею. Виживши, він повернувся до Литви, де став старостою містечка Ліда.

Тим часом кримський господар розсварився із беями, які восени 1441 року вирішили обрати ханом Хаджі Герая, і спорядили за ним посольство до Литви. Ось як це описується у «Хроніці» поляка Стрийковського: «…татари перекопські, баринські й ширинські… прислали до Казимира, великого князя литовського, з проханням дати їм на царство Хаджі Герая… Тому Казимир в призначений день у Вільно, в приготованому замку звів з литовськими панами того Хаджі Герая на царство татарське і послав його в Кримську Орду».

Хаджі Герай
(1397–1466).
Художник Юрій Нікітін

Навесні 1442 року вже в Криму місцева знать урочисто присягнула на вірність новому хану. Той влітку розгромив свого суперника і остаточно утвердився на престолі.

На півострові, окрім Кримського ханства, співіснували ще два державних утворення: греко-готo-аланське князівство Феодоро зі столицею в печерному місті, нині знаному як Мангуп, і генуезькі колонії зі столицею у Кафі. Правителі князівства розглядали новостворену державу як сильного союзника у запеклій боротьбі зі своїми затятими супротивниками-генуезцями за вплив на південному березі Криму.

Генуезці, майстерні мореплавці й талановиті купці, мали потужний торговельний флот, за допомогою якого італійці доставляли товари по усьому Причорномор’ю та Середземномор’ю. Така діяльність приносила чималий прибуток як в казну Кафи, так і у вигляді зборів до ханської скарбниці. Хан Криму, як спадкоємець ханів Орди, був верховним володарем землі, на якій будувалися генуезькі міста. Відносини між новим правителем і генуезцями складно назвати дружніми. Хаджі Герай не вів жодних військових дій проти них, але усіма способами намагався показати, що тримає Кафу «під контролем». Більше того, кримський хан планував побудувати і власний торговельний флот. Проблема полягала у тому, що новостворена держава не мала глибоководних портів для мореплавства, усі вони здавна належали генуезцям. Згодом Хаджі Герай знайшов порт за межами генуезьких володінь – це

Акче (1436–1466 рр.)
Аверс: Напис у чотири рядки: «Ас Султан / верховний / Хаджі Герай / хан».
Реверс: У центрі монети – тамга Гераїв у точковому колі. Навколо тамги написи: «Чекан Криму» і дата

була Каламіта (тепер Інкерман) – зручне місце, що належало готському князівству. Саме тут почалось будівництво першого і, по суті, єдиного флоту Кримського ханства. Із початком торговельної діяльності державна казна отримувала високі прибутки. По-перше, були налагоджені торговельні відносини із країнами Чорного моря, турецькі мореплавці-купці прибували до ханського порту і здійснювали купівлю-продаж своїх товарів. По-друге, торговці у ханському порту, на відміну від їхніх колег у генуезьких торговельних пунктах, не сплачували такі великі податки. Сприятливий економічний клімат дозволив купцям Кримського ханства згодом наздогнати за оборотами своїх суперників.

І хоча кримський хан вимагав від італійців сплачувати данину, але у час реальних військових загроз вступав на захист мешканців Кафи. Так, влітку 1454 року до столиці кримських генуезців прибули турецькі військові кораблі. Турки планували захопити місто і встановити владу султана на цій території. Вони вже висадилися на берег і почали підготовку до штурму Кафи, оборонні споруди якої були не готові до такого розвитку подій. Але у той самий момент під місто прибув Хаджі Герай, який одразу вступив у перемовини із командувачем турецькими силами. В результаті турки залишили Крим.

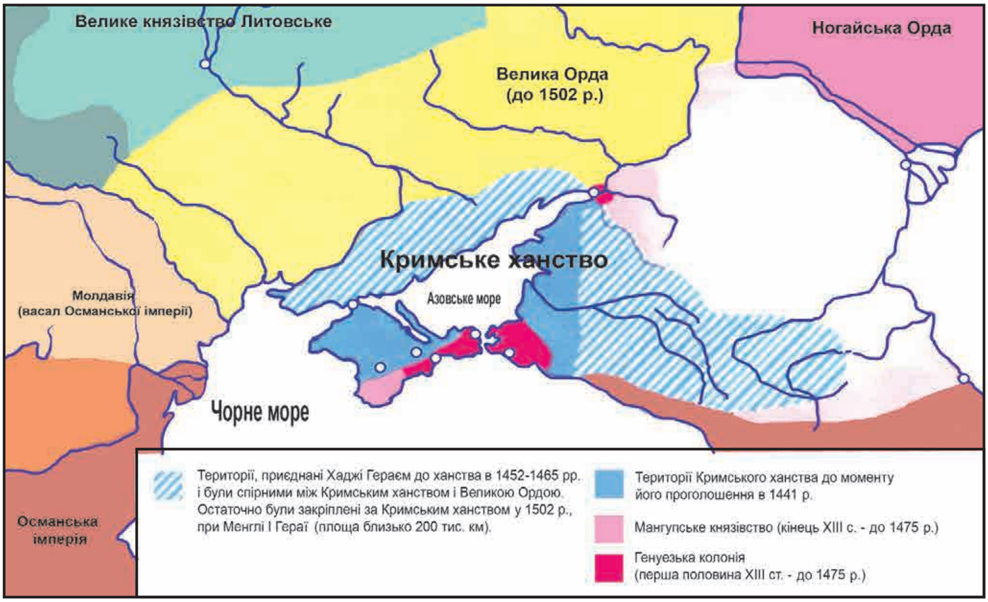

Фортеця Інкерман.
Мал. П.Грінентaля, 1783 р.

Іншим показовим фактом є те, як Хаджі Герай вибудовував відносини із сусідніми державами: Великим князівством Литовським і Ордою. Прикметно, що Саїд-Ахмат II все ще розглядав можливість захопити Крим і скинути Герая. Щоб реалізувати свої ідеї, він збирав військо і здійснював грабіжницькі напади на українські землі Литви. Для Кримського ханства і для Великого князівства Литовського наявність спільного ворога пішла

Річкова долина в Інкермані.
Мал. В.Петрова, 1790 р.

Кримське ханство за Хаджі Герая (1441–1466 рр.)

на користь і згуртувала сусідів. У польських джерелах згадується, що Хаджі Герая називали вартовим українських земель. Таку репутацію кримський хан отримав, бо, протидіючи Саїду-Ахмату, він захищав не тільки свої володіння, але й українські землі. У 1452 році кримський хан розбив військо Саїда-Ахмата і тим самим, за давніми чингізидськими звичаями, Хаджі Герай перебрав титул свого супротивника і став (хоча і номінально) правителем усієї колись могутньої Золотої Орди.

Свій життєвий шлях перший кримський хан завершив у 1466 році. Існують твердження про неприродну смерть Хаджі Герая (нібито він був отруєний ворогами), але на разі жодних вагомих доказів цієї версії немає.

Хаджі Герай у народі отримав прізвисько «Мєлєк» («Янгол»), що, своєю чергою, було незвичною характеристикою для середньовічних правителів. Цікаво, що у позитивному ключі Хаджі Герая розглядали не тільки його піддані, але й європейські мандрівники, які відвідували кримську державу в період його правління. У польських історичних хроніках Хаджі Герая характеризують як шляхетну і благочестиву людину, котра із повагою ставиться як до власного народу, так і до іноземців, і жертвує кошти не лише мечетям, але й християнським храмам. Хаджі Герай був гідним правителем свого часу і став символом нової епохи розвитку кримськотатарської державності.

§ 4. КРИМСЬКІ ТАТАРИ У НОВОСТВОРЕНІЙ ДЕРЖАВІ. ПОБУТ, КУЛЬТУРА, РЕЛІГІЯ

Пам'ятник Ашик Умеру, м.Євпаторія. Скульптор А. Шмаков

Демір капи (портал Алевіза) Бахчисарайського палацу (1503 р.)

Політичні перетворення на Кримському півострові не могли не вплинути на звичайний спосіб життя кримських татар. Суспільство того часу ще залишалось диференційованим, розділеним за ознаками племені, складовою якого були роди на чолі зі старійшинами. Старійшини в родах носили титул мурз. Пізніше цей титул передавався у спадок. Над мурзами стояли беї – голови «племен». Ця аристократія була радниками кримського хана, вони отримували майже третину здобичі за результатами чергового військового походу тощо. Мурзи у більшості випадків підтримували ініціативи ханів.

Хоча внаслідок стрімких суспільних перетворень роди розпадалися, належність і прихильність до них була актуальною серед кримських татар ще декілька століть. Одна з причин збереження таких родових конструкцій викликана впливом і широким використанням тере – домусульманського права. Навіть після поширення на території Криму ісламу (особливо за час правління золотоординського хана Узбека) певні родові правила і звичаї, що входили до тере, залишилися в кримськотатарському суспільстві.

Сучасники відзначали високу гостинність кримських татар. Як свідчать записи тодішніх мандрівників, жебраки і бідняки могли вільно увійти в кримськотатарські будинки, в яких їх належно приймуть і нагодують.

Кріпацтво одновірців, поширене тоді в сусідніх державах (наприклад, в Московському царстві), в Кримському ханстві

не існувало і з'явилося лише після анексії Кримського півострова в 1783 році. Сільський житель Кримського ханства повинен був відпрацювати тиждень-два в рік на мурзу, бея або хана, чию землю він орав. Така повинність називалася «толокою» і являла собою колективну допомогу. Інша повинність, про яку варто згадати, – десятина (ашур). По суті, ця повинність заміняла собою податки, йшла на державні потреби і була обов'язковою для всіх верств населення.

У кримських селян було чимало привілеїв, на відміну від мешканців з аналогічного соціального прошарку в сусідніх державах. У державах феодального типу безоплатне користування лісними ділянками землевласників було радше винятком. У Кримському ханстві такі території, що формально належали великим феодалам, були вільними для використання селянами (випасу худоби, вирубування дерев тощо). Це обумовлено пануванням мусульманської релігії в державі, за якою вважалось, що все існуюче на землі є зволенням Всевишнього і не може бути чиєюсь винятковою власністю.

Зинджирли медресе, засноване в 1500 році ханом Менглі I Гераєм в Салачику

Одним із найбільш поширених стереотипів, пов’язаних із Кримським ханством, є начебто значний розвиток рабовласницької системи, яка була «локомотивом» економіки кримськотатарської держави. Як відомо, рабство як явище сформувалося на території Криму задовго до появи кримськотатарської держави. У Кримському ханстві воно відігравало ледь помітну соціально-економічну роль. Тут слід зазначити, що раби були товаром на експорт, і на кримському півострові довго не затримувалися. Головною з причин такої «непопулярності» використання рабської сили були великі витрати на утримання невільників. Звичайно, заможні жителі ханства могли собі дозволити рабську силу, але її роль в економіці держави була мізерно малою. В Криму існував звичай, за яким через сім років рабів звільняли з неволі. Крім цього, люди, які міняли в рабстві віру, негайно звільнялися – за шаріатом мусульманину

Ханський Бахчисарайський палац (1532 р.)

Менглі І Герай
(1445–1515).
Мініатюра XIV століття «Султан Баязид ІІ приймає кримського хана Менглі Герая» з книги «Хюнер-наме». Музей Топкапи, м.Стамбул

було заборонено тримати в неволі єдиновірця.

Коли йдеться про культурне життя у Кримському ханстві, слід відзначити великий інтерес ханів до втілення духовних та естетичних настанов у культурних об'єктах. Протягом XVI століття були створені найвидатніші культурні споруди, чимало з яких збереглися дотепер. Найбільший з них – Бахчисарайський ханський палац, що був закладений Сахібом Гераєм у 1532 році.

З початку створення власної держави у Кримському ханстві стрімко розвивається ремісниче виробництво, особливо – у великих містах, де ремісники виробляли і реалізовували свою продукцію на центральних ринках, задовольняючи як внутрішнього споживача, так і іноземців. У межах всієї кримськотатарської держави широко розповсюдженою була обробка шкіри і хутра. Продукція ремісників, які займалися виробництвом саме цих товарів, користувалася великим попитом не тільки на кримському ринку, але й на європейському. Окрім цього, у ханстві було розвинуте ливарне і ковальське ремесло. Залізну руду, що була потрібна для виробництва продукції, добували з Чатир-Дагу, а кінцевим товаром, який реалізовували ремісники, були казани та інший посуд. Кримські ремісники також уславились високою якістю вироблених сокир, плугів і вил.

§ 5. КРИМ І ТУРЕЧЧИНА: АБСОЛЮТНА ЗАЛЕЖНІСТЬ ЧИ РІВНОПРАВНИЙ СОЮЗ?

Нерідко зустрічається твердження про абсолютну залежність Кримського ханства від Османської імперії. Кримськотатарську державу розглядають як невід'ємну складову імперії турок, султан котрої одноосібно обирав кримського хана, який і займав престол. Однак насправді все значно складніше.

Вплив Стамбулу на Кримське ханство чітко прослідковується під час правління сина першого кримського хана Хаджі Герая –

Менглі Герая. Османський султан виношував плани із захоплення великих генуезьких портів Криму, які мали не тільки економічне, але й стратегічне значення у Чорному морі. Менглі Герай, який провів дитинство у Кафі, за допомогою генуезців посів ханський престол. Згодом в політичних колах Криму, особливо серед представників однієї із найавторитетніших бейських династій – Ширинів, – розгорілася справжня запекла боротьба за місце голови цього роду. Менглі Герай був теж залучений до міжусобиць Ширинів, і, врешті-решт, для нього це закінчилося сумно. Один із кандидатів на місце голови династії звернувся за військовою допомогою до турецького султана Мехмеда II, який, своєю чергою, залюбки був готовий зробити усе можливе, щоб взяти під контроль не тільки Кафу, а й весь Крим.

Кримськотатарська зброя XVI-XVII століть, Тернопільський краєзнавчий музей

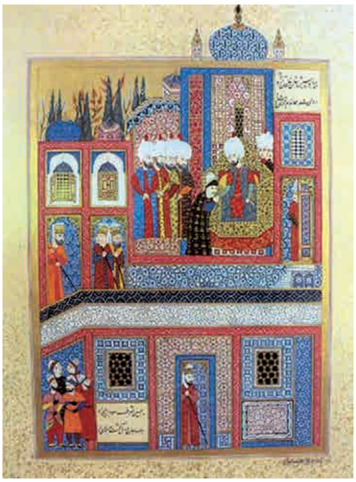
Менглі Герай, якого 1475 року скинули з престолу, був захоплений у полон турками, що здобули Кафу, і доставлений у Стамбул. Ще в дорозі колишній хан визнав себе васалом султана. У столиці Османської імперії Менглі Герай перебував у почесному ув'язненні майже три роки, а на кримському престолі опинився брат Менглі Герая – Нур-Девлет. Султан наполягав, аби його військо приєдналося до турецьких солдат у військовій кампанії в Молдові. У Стамбулі розглядали кримців як цінний військовий ресурс для кампаній на землях Причорномор'я. У той час як Нур-Девлет рушив на допомогу султану в молдовських землях, у Крим вторглися ординці, які, скориставшись моментом, заволоділи півостровом. Нур-Девлет поспішив повернутися до Криму, щоб дати відсіч загарбникам, але зазнав нищівної поразки і ледве не потрапив у полон. Питання втрати суверенітету Кримського ханства стало знову актуальним, над Кримом нависла золотоординська загроза.

Гравюра «Татарин» (1575 р.) Абрагама де Брюна, з альбому «Illustrations de Diversarum gentium armatura equestris. Ubi fere Europae, Asiae atque Africae equitandi ratio propria ewpresaa est»

Газі II Герай Бора
(1551–1607).
Портрет кримського хана Газі II Герая (д.пр. 1588-1607), опублікований в Atrium heroicum Caesarum. Augsburg M. Manger, J. Praetorius, 1600-1602 рр.

Девлет I Герай
(1512–1577).
Мініатюра XVI століття «Султан Сулейман I приймає кримського хана Девлет Герая» з книги «Сулейман-наме». Музей Топкапи, м.Стамбул

Аби врятувати державу, кримські беї знову почали обговорювати повернення на престол Менглі Герая – людини, яка б могла консолідувати кримське населення і стати «щитом» від зовнішніх загроз. Незабаром до Стамбулу був направлений лист кримських аристократичних династій із проханням повернути Менглі Герая до Криму. Султан погодився, а Менглі Герай знову став ханом.

Але це не означало, що Кримське ханство стало васалом Османської імперії. Водночас хан, як правитель, особисто став васалом султана, зберігаючи суверенітет у внутрішніх справах своєї держави. Аби зрозуміти, чи дійсно Кримське ханство перебувало в абсолютній залежності від Османської імперії, розглянемо декілька історичних прикладів.

Важливим фактором була висока ефективність кримськотатарської кінноти, яка вважалась однією з найпотужніших у тогочасній Європі. Так, турецький султан планував задіяти кримське військо у воєнній кампанії в Ірані. Запрошення виступити спільним із турками фронтом Сахіб I Герай (на той час кримський хан) отримав у 1551 році. Але тоді кримський хан сам був зайнятий військовими питаннями на Поволжі, тож попередив турків, що зможе виділити їм не більше тисячі воїнів. Ба більше, Сахіб I зазначив, що усе організаційне їхнє забезпечення покладалось на турецьку сторону. Враховуючи такі сміливі заяви, неважко здогадатися, що про повне підпорядкування і абсолютну «покірність» кримських ханів султанові не можна говорити, хоча випадок із Сахібом I обернувся для останнього неприємностями. Рішенням султана він був усунутий з ханського престолу, а його місце посів Девлет I Герай.

Коли турецький султан 1578 року наказав кримському хану Мехмеду II Гераю вирушити в Іран для допомоги туркам, кримськотатарське військо виступило у військовий похід. Кримські татари спільно із турками вели бойові дії, але згодом у самого хана виникли проблеми в Криму: політичні інтриги його родичів із метою захоплення влади. Тоді Мехмед II вирішив повернутися до Криму для розв'язання цих проблем, що, своєю чергою, викликало обурення в Стамбулі. Султан направляв нові накази повернутися на фронт, але кримський хан їх ігнорував, оскільки всі сили були задіяні в Криму. Окрім цього, на північні прикордонні території ханства продовжували здійснювати рейди українські козаки. Через усі ці обставини турецький султан домігся зміщення хана з престолу, який спробував дати туркам збройну відсіч, але зазнав поразки.

Ці історії демонструють тісні, але складні турецько-кримськотатарські відносини. Чимало ханів були незадоволені політикою султанів, які розглядали Кримське ханство як один з «форпостів» Османської імперії. Хани під великим тиском султана повинні були вирушати у безглузді військові походи, які не приносили Криму жодної вигоди.

Варто зазначити, що за давніми чингізидськими звичаями, кримських ханів обирали представники найвпливовіших кримських родів, а турецький султан лише затверджував такого кандидата. Ситуація змінилась вже за хана Газі II Герая. Хоча він і був популярним серед народу і користувався певним авторитетом, хана особисто призначив турецький султан, ніякі вибори і не проводились.

Джума-Джамі (Мечеть Татар-хана) – соборна п'ятнична мечеть, м. Євпаторія. Була закладена в 1552 р.

Текіє дервішів XV-XVI ст., єдине збережене в Криму

Похід Девлет Герая на Москву. Мініатюра Особового літописного зводу XVI ст.

РОЗДІЛ II

§ 6. КРИМСЬКІ ХАНИ: ВОЇНИ, ПОЕТИ І ДИПЛОМАТИ

Кримські хани – це не тільки державні діячі, які увесь час займалися лише внутрішньою і зовнішньою політикою. Серед них було чимало музикантів, поетів, філософів і справжніх поціновувачів світової літератури. Наведемо приклади декількох правителів, щоб довести цю тезу.

Кримський хан Газі II Герай був не тільки видатним полководцем, але й поетом і музикантом. Він писав вірші під псевдонімом Газаї. До літературної спадщини цього хана належать твори як-от: як «Кава і вино», «Долаб», «Троянда і Соловей». Окрім цього, він грав на музичному інструменті – саазі. І треба зазначити, що Газі Герай уславився тим, що займався каліграфією.

Загалом, чимало кримських ханів займалися віршуванням: окрім Газі II Герая можна згадати Селіма Герая і Сафу Герая і багатьох інших. Значною популярністю серед ханів користувався діалог – вид мистецтва. Навіть у військових походах кримських правителів супроводжували майстри слова. Більшість ханів були високоінтелектуальними і освіченими людьми. Кожен із них знав декілька мов, вони цікавилися світовою літературою. Хани і їхнє оточення знали спадщину Арістотеля та інших давньогрецьких мислителів.

Чимало правителів ханства були блискучими дипломатами і фахівцями з міжнародних відносин. Як приклад можна згадати дипломатичний талант Іслама III Герая. Ще у молоді роки Іслам Герай опинився у польському полоні, де перебував близько семи років. Тут майбутній хан ознайомився із державно-владним апаратом Речі Посполитої, адже він був наближений до королівського двору. Через таку зацікавленість у владній системі цієї держави (як і інших європейських держав) Бахчисарайський палац у роки правління Іслама Герая був наповнений всесвітньовідомими трактатами. Завдяки досвіду, який він отримав у Європі, а також власній працьовитості, Іслам Герай зміг вирішити низку внутрішньополітичних проблем, знайти порозуміння із бейськими родами. Кримський правитель багато читав – як оригінали творів, так і переклади. Іслам Герай любив музику настільки, що навіть в останні години свого життя наказав музикантам почати концерт.

Руїни караван-сараю Таш-Хан, XIII-XVI ст., м. Карасубазар (Білогірськ)

В історичних матеріалах знайдеться чимало відомостей про хоробрість і мужність кримських ханів на полі бою. Успішні військові кампанії проти ворогів характеризують правителів Кримського ханства як талановитих стратегів. Слід навести приклад кримського хана Девлета І Герая. Чимало істориків дотримуються думки, що утриматися так довго на кримському престолі йому вдалося завдяки постійним військовим походам на сусідні держави. Постійні військові кампанії, які проводилися ханом (у більшості випадків – успішні, зокрема спалення Москви у 1571 році), підтримували боєздатність війська і підвищували авторитет правителя в народі.

Кримськотатарський саадак початку XVII ст. Фонди Королівської скарбниці (Лівругсткаммарена) у Стокгольмі (Швеція)

Девлет Герай уславився також як блискучий дипломат. У часи його правління Московська держава планувала підкорити Кримське ханство. Московський цар Іван Грозний почав перемовини із литовцями, щоб виступити спільним фронтом проти Девлета Герая. Кримському хану були відомі плани московського царя захопити Крим, тому він мав вжити певні заходи, аби відвернути від власної держави таку загрозу. Кримський хан направив до литовців велике посольство. За деякий час кримськотатарсько-литовські перемовини дали свої плоди: литовці відмовилися розпочинати військову кампанію проти Криму.

§ 7. КРИМСЬКІ ТАТАРИ І УКРАЇНЦІ: СПОКОНВІЧНІ ВОРОГИ ЧИ СОЮЗНИКИ?

Історія взаємовідносин українського і кримськотатарського народів потребує окремої уваги. Теза про те, що два народи завжди ворогували між собою є маніпуляцією. Так, козаки і аскери сотні разів здійснювали напади на землі одне одного, палили і грабували. Але, крім воєн, були між ними і військово-політичні союзи, і торговельні відносини.

Так, наприклад, ще у 1521 році перший кошовий отаман Війська Запорозького Остафій Дашкевич разом із кримським ханом Мехмедом II Гераєм вирушив військовим походом на Москву.

Іслям III Герай (1604–1654). Гравюра XVII століття

Яскравий приклад військового співробітництва українських козаків і кримського хана прослідковується у часи правління Мехмеда III Герая. Турецький султан наказав Мехмеду Гераю виступити із військом в Іран, але останній відмовився це виконувати. Чітко розуміючи наслідки своїх дій, кримський хан почав готуватися до захисту Криму від турок. Османський султан велів скинути Мехмеда з трону. На кримський півострів вирушили турецькі яничари, щоб покарати хана, але тут вони зіштовхнулися із великою силою об'єднаного козацько-кримськотатарського війська. Справа у тому, що ще з початку XVI століття українські козаки здійснювали морські вилазки на прибережні кримські поселення, і під час чергового походу флотилія запорожців була викинута на берег. Звичайно, учасників такого походу затримали, ув'язнили і, як бувало у цих випадках, збиралися віддати на каторгу в Туреччину. Але в цей складний час турецько-кримськотатарських відносин хан розглядав козаків як серйозну військову силу, яка могла б дати сильну відсіч османам. У 1624 році так і сталось. Після нищівної поразки турецькі війська повернулися до Стамбулу, а турецький султан видав наказ, за яким підтверджував закріплення за Мехмедом Гераєм титулу кримського хана. Наступного року між козаками і Кримом був укладений перший формальний військово-політичний союз.

У цей час Кримське ханство добивалося певної незалежності від політичної волі Стамбула. Це прослідковується не тільки у нещодавньому конфлікті Мехмеда III Герая із турецьким султаном, але й у роздумах про певну «антитурецьку коаліцію». Тоді в Криму було чимало прибічників початку повномасштабного діалогу і співпраці між Кримом, українськими козаками і Річчю Посполитою. У 1625 році в Крим надійшов наказ турецького султана про виступ ханства війною на поляків. У Стамбулі вважали, що таким чином про жоден у майбутньому союз або військовий договір між Кримським ханством і Річчю Посполитою не може і йтися. Цікаво, що кримський хан погодився піти у похід, та й українські козаки таку ідею сприйняли позитивно, оскільки і самі готувалися до військового протистояння із поляками. Таким чином, інтереси кримських

татар і українців у даному випадку збігалися.

Ще один яскравий приклад військової допомоги знаходимо у 1628 році. Тоді бей Буджацької Орди Кан-Темір, діючи в інтересах турецького султана, виступив до Криму із військом – повалити кримського хана. Військо Кан-Теміра захопило півострів, а кримський хан із найближчими соратниками і невеликим військом тримали оборону у фортеці Чуфут-Кале. Облога тривала майже місяць, і у той час коли вже здавалось, що вороже військо оволодіє фортецею, з півночі прийшло українське військо. Козаки вступили у бій із військом Кан-Теміра, завдавши останньому нищівної поразки, тим самим врятувавши Мехмеда III Герая від програшу. Після цих подій до Криму вирушив турецький флот, щоб допомогти Кан-Теміру у війні із ханом. За деякий час Мехмед Герай, який втратив підтримку як кримських беїв, так і власного війська, покинув Крим і знайшов притулок в українських козаків. Більше того, він декілька разів пробував разом із козацьким військом відбити Крим і повернути собі ханський титул, але ці спроби не увінчалися успіхом.

Аділь Герай
(1666–1671).
Гравюра XVII століття

Мабуть, найвідомішим союзом між українцями і кримськими татарами, про який чув кожний громадянин України, був союз хана Іслама III Герая і Богдана Хмельницького. Втім, і про кримсько-українські відносини під час національно-визвольної боротьби українського народу в літературі існує чимало перекручень і хибних тверджень.

Для Кримського ханства, як і для будь-якої іншої держави, у зовнішньополітичних стосунках головним було отримати певні блага. Кримське ханство, як і Річ Посполита, Московське царство або Османська імперія відстоювали свої державницькі інтереси. У той час коли Богдан Хмельницький звернувся до ханства за воєнною допомогою, Іслам III Герай чітко розумів і свою вигоду від цієї військової кампанії: послаблення такого сильного гравця на політичній арені, як Річ Посполита. Однак знищення цієї держави точно не було в інтересах кримського хана, оскільки в результаті інша сусідня держава – Московське царство – сконцентрувала б усі свої сили проти Криму. Тож кримські дипломати шукали

політичної рівноваги, щоб ханству не загрожувала жодна зовнішня сила. Кримськотатарське військо спільно із українськими козаками завдали полякам низку нищівних поразок у 1648-1649 роках. Але кримський правитель чітко розумів, що загибель Речі Посполитої обернеться для Криму великою проблемою. Саме тому, коли король запропонував хану вступити у переговори, той погодився укласти тристоронній кримсько-польсько-козацький мир.

Загалом, українсько-кримськотатарські відносини у ханський період не можна назвати ані абсолютно дружніми, ані непримиренно ворожими. Ці відносини були «діловими». Кримські татари як вступали з козаками у конфлікті, так і билися пліч-о-пліч із спільним ворогом. У будь-якому випадку, довготривалі відносини, географічне сусідство двох народів залишило свій слід не тільки у політичній площині, але й відобразилися на культурній спадщині українців і кримських татар.

ВИСНОВКИ

Період Кримського ханства – це період розвитку і розквіту кримськотатарської державності. У власній державі кримські татари мали можливість культивувати різні просвітницькі ініціативи, а влада сприяла розвитку культурних інституцій. Кримські хани у більшості випадків реалізовували внутрішню і зовнішню політику із метою захисту власної країни. Географічне розташування ханства і сусідство із великими імперськими державами (Річ Посполита, Османська імперія) були незмінним фактором впливу на політичні трансформації кримськотатарської держави. Кримське ханство представляло собою високорозвинену середньовічну державу, яка уславилася не тільки досвідченими державними діячами, але й культурою і мистецтвом.

ПИТАННЯ ДО РОЗДІЛУ

1. Як звали першого хана незалежного Кримського ханства?

2. Що таке «тере»?

3. Який кримський хан і в якому році заснував Бахчисарайський ханський палац?

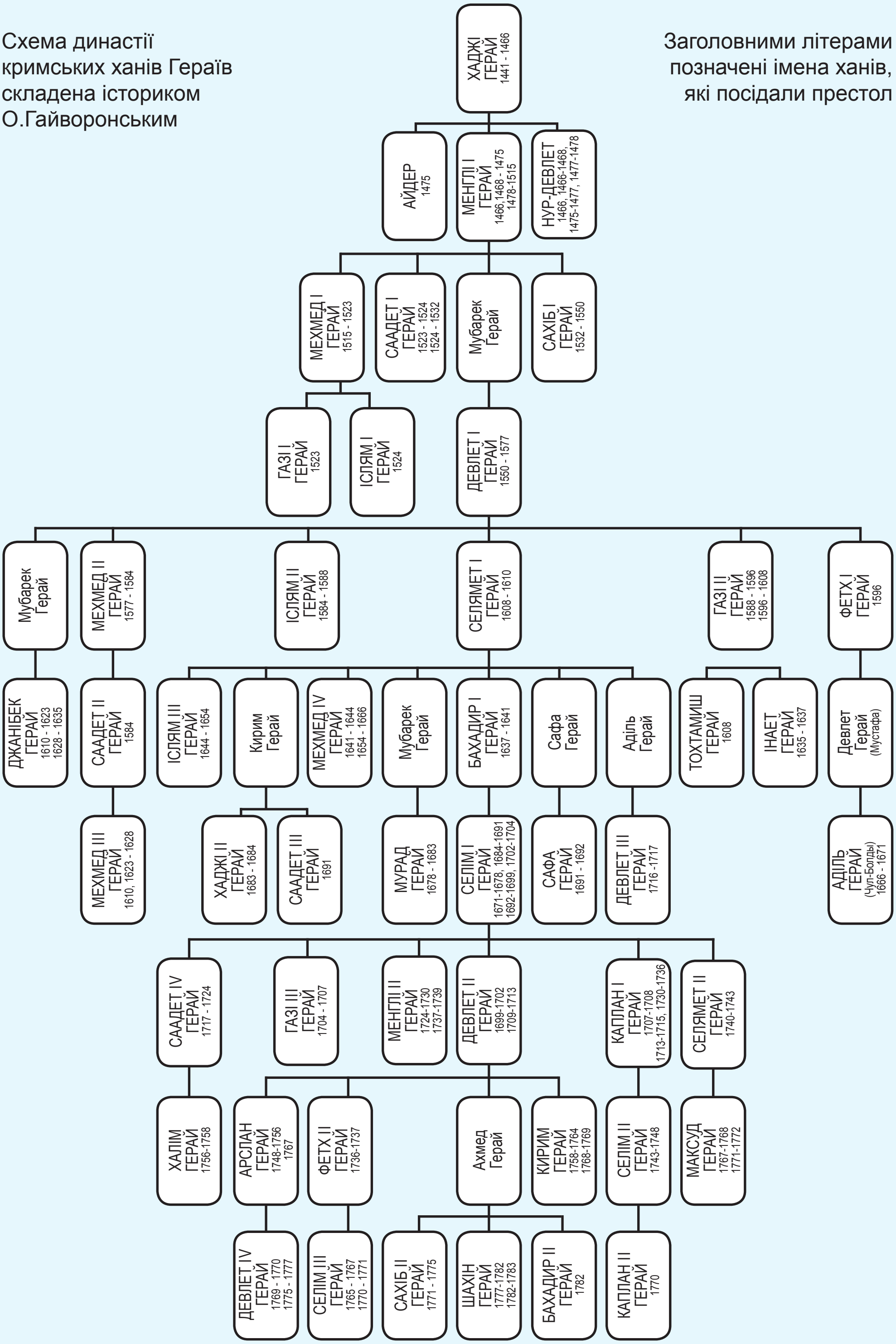
4. За правління якого кримського хана Кримське ханство фактично стало васалом Османської імперії?

5. Охарактеризуйте українсько-кримськотатарські відносини у часи правління різних кримських ханів.

КРИМСЬКІ ХАНИ В 1441-1783 рр. ГЕНЕАЛОГІЧНА СХЕМА

Схема династії кримських ханів Гераїв складена історіком О.Гайворонським

Заголовними літерами позначені імена ханів, які посідали престол

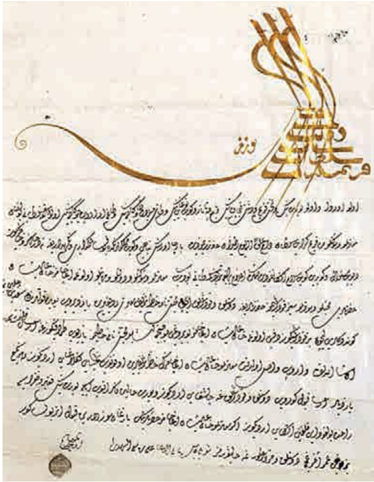
РОЗДІЛ III

Занепад кримськотатарської держави: причини і передумови

Бекір Аблаєв, Сергій Громенко

§ 1. ДИПЛОМАТІЯ КРИМСЬКИХ ХАНІВ

Кримські хани вступали у дипломатичні взаємини не тільки із сусідніми державами, але й з далекими за розташуванням країнами. Так, наприклад, ще у 1556 році зустрічаються перші згадки про кримсько-шведські дипломатичні зв'язки. Кримський хан і шведський король обговорювали спільний військовий виступ проти Московської держави, яка у ці часи хоча і не представляла великої загрози, але згодом могла стати серйозним гравцем на політичній арені Східної Європи. Спроба укласти договір між Кримським ханством і Шведським Королівством була і в 1579 році, коли до Стокгольму прибула кримська дипломатична делегація Мехмеда Герая. В обох випадках спроби налагодити міцні міждержавні відносини були безрезультатними, але більш цікавим є факт, що такі союзи і спроби кримського хана вступити у міжнародні відносини жодним чином не були санкціоновані Османською імперією. Тобто, фактично, Кримське ханство самовільно вступало у різноманітні міжнародні стосунки, а кримський хан направляв посольства до інших країн, щоб захистити інтереси власної держави. Хрестоматійним

Ярлик-мухаббетнаме калги Кирима Герая султана царю Олексію Михайловичу, Акмесджит (Сімферополь)

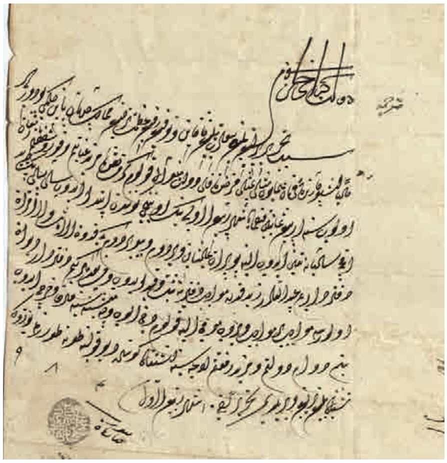

Посли Кримського ханства. Члени кримського посольства в Швеції 1650 року. Перший ліворуч – глава посольства. Theatrum Europaeum

прикладом автономності кримського хана є історія Джанібека Герая, який правив Кримом з 1610 по 1623 рік і з 1627 по 1633 рік. Отримавши наказ від турецького султана надати військо для перського походу, він зібрав близько тридцяти тисяч кримськотатарських аскерів, але направив їх на допомогу шведам.

Мехмед Герай направляв дипломатичні посольства і в інші європейські країни, наприклад, у Данію. Збереглися чернетки листів короля Данії і Норвегії Фредерика III, адресованих кримському ханові. Мехмед Герай, як талановитий дипломат, спробував вибудувати антимосковську коаліцію, запросивши вступити до неї і данського короля, але значних результатів не здобув.

Дипломатичні відносини між Кримським ханством і Османською імперією важко назвати «дружніми» або такими, в основі яких лежала жорстка субординація. Уже згадувались антитурецькі настрої в Кримському ханстві, коли правителі кримськотатарської держави відмовлялися виконувати накази османських султанів. Чимало з таких кримських ханів були скинуті з престолу, деякі поплатилися головою. Яскравий приклад дипломатичної боротьби кримських ханів за відстоювання державницьких

Ярлик Девлет Герая Керімшаху, 1576 р.

Богдан Хмельницький
(1595–1657),
гетьман Війська Запорозького, полководець, політичний і державний діяч. Гравюра Вільгельма Гондіуса, 1651 р.

інтересів можна знайти в добу правління Девлета II Герая, коли кримський хан вибудовував кримсько-шведські дипломатичні відносини на тлі Північної війни. Ще у 1702 році Девлет Герай представив турецькому султанові листування із шведським королем і запорозькими козаками щодо антимосковської коаліції. Тоді зі Стамбула надійшов наказ не вплутуватися у цю військову кампанію, адже Османській імперії тоді був невигідний конфлікт із росіянами. Девлет II прекрасно розумів, що у разі поразки шведів росіяни збільшать вплив на Східну Європу, а отже, незабаром може статися гіпотетичне захоплення Криму і знищення кримськотатарської державності. Тоді Девлет II Герай ослухався османського султана, продовжив дипломатичні перемовини зі шведами і навіть готував військо для допомоги союзникам. У Стамбулі про це дізнались, і, як наслідок, Девлет Герай був скинутий з престолу.

Незабаром Девлет II знову опинився на ханському престолі й під час Північної війни проявив себе як талановитий дипломат та блискучий стратег. Так, кримський хан відновив шведсько-кримськотатарські перемовини про спільний виступ проти росіян. Більше того, завдяки своїм зв'язкам у Стамбулі, Девлет II Герай схиляв турецького султана до військової підтримки шведів і кримських татар у цій військовій кампанії. Турецький султан все ж заборонив кримському хану виступати разом із шведами проти росіян. Чимало істориків дотримуються думки, що

Карта за правління Мурада Герая. Ніколаас Вітсен, 1682 р.

тоді, після перемоги шведсько-кримської коаліції, позиції Кримського ханства у Східній Європі могли посилитись, а тому Стамбул міг втратити контроль над Кримом.

§ 2. ВИКЛИКИ І ЗАГРОЗИ НОВОГО ЧАСУ ДЛЯ КРИМСЬКОГО ХАНСТВА

Чимало істориків дотримуються думки, що коли у XVI столітті за військовою потугою Кримське ханство ще випереджало Московське царство, то за сотню років потенціал росіян збільшився. На початку XVIII століття головним геополітичним супротивником ханів і реальним ворогом, який міг захопити Крим, стала російська держава.

На той час Кримське ханство у зовнішній політиці залежало від політичної волі Стамбула. Саме тому позиція турецької держави у багатьох випадках впливала на плани кримських ханів. На початку XVIII століття Османська імперія обрала нову політику відносно Речі Посполитої і Московського царства – мирного співіснування. Стамбул прагнув перекинути свої сили на боротьбу із угорцями і австрійцями, а тому зайвий північний фронт у Східній Європі став би великою проблемою для турецької армії. Цей фактор зіграв велику роль і для Кримського ханства.

Також майже припинилися походи ханів на українські землі, що так часто відбувалися за Хмельниччини – тепер економічна потреба в таких діях відпала. На півночі Кримського півострова майже повністю зникли залишки кочового скотарства, більшу увагу там стали приділяти ремісничому виробництву і землеробству.

У зовнішній політиці Криму теж були помітні зміни. З цього часу ханство вже не розглядалось Московським царством як велика загроза, а навпаки – як геополітична ціль і країна, яку можна підкорити.

Російське вторгнення в Крим 1736 р.

Після реформ Петра І, російський імператор мав у своєму розпорядженні потужну армію європейського зразка. Кримським ханам у цих нових реаліях самотужки протистояти північному сусідові було досить складно; єдиною державою, яка могла

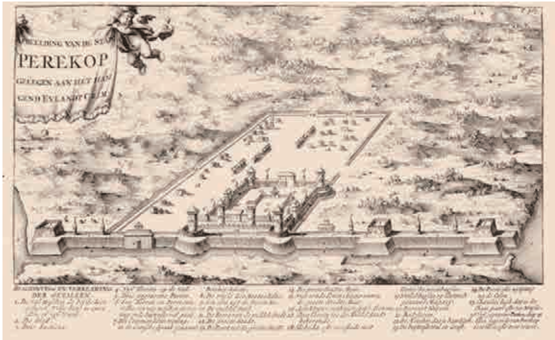

Схема фортеці Перекоп.
Малюнок з голландського видання 1681 р.

дати росіянам гідну відсіч, була Османська імперія. У 1736 році вперше в історії російські регулярні війська проникли на Кримський півострів. До цього часу росіяни неодноразово пробували підкорити Крим, але усі ці спроби закінчувались невдало. А тепер армія російського військового діяча німецького походження Бургарда-Крістофа Мініха була споряджена артилерією, якої не вистачало кримському ханові, і легко захопила Перекоп. Цікаво, що турецький султан не надав військової допомоги Криму. Без османської підтримки сили ханства виявились неспроможні зупинити росіян, які вже пройшли «вогнем і мечем» західними землями півострова. Мініх захопив і спалив Гєзлєв, а потім вирушив до столиці – Бахчисарая. У той час хан зі своєю свитою вже покинув палац, який із прибуттям російських солдат був повністю спалений. Зруйнувавши чимало кримськотатарських поселень, російські війська покинули Крим, завдавши ханству колосальних втрат. Реставрація ханського палацу тривала майже двадцять років.

Після настільки вдалого походу наступного, 1737 року, до Криму прибуло нове російське військо під керівництвом Петра Лассі, але цього разу кримські татари і турки змогли дати загарбникам збройну відсіч. У Петербурзі бажали підкорити Крим і знищити кримськотатарську державність, але одразу цього зробити не вдалось.

Штурм Перекопу, який відбувся
19-21 травня 1736 року.
Гравюра художника Еліаса Бека

Інша велика загроза – це зростання проросійських настроїв у кримськотатарській політичній еліті. Так, серед найвпливовіших беїв і мурз Криму з'явилися думки, що Російська імперія є не ворогом, а потенційним союзником ханства, а дехто взагалі

говорив про непотрібність ханської влади в Криму. Такі настрої активно підживлювалися із Петербурга. У столиці Російської імперії розуміли, що метод «вогнем і мечем», який був наочно продемонстрований військовими, не є ефективним для довгострокового панування і контролю над Кримом.

Ще однією великою політичною проблемою була постійна змінність на престолі кримських ханів. Деякі правителі Криму перебували у своєму статусі кілька років, і через настільки слабку нецентралізовану і швидкозмінну владу, у зовнішній і внутрішній політиці ханства спостерігалися негативні явища. Це стосувалося, передовсім, ногайських орд причорноморських земель.

Ще після розпаду Золотої Орди ногайці утворили власну державу – Велику Ногайську Орду, на чолі якої був верховний бей (згодом і вона розпалася на декілька держав). Між верховними беями і кримськими ханами було чимало конфліктів, зокрема і військового характеру, оскільки ногайці небезпідставно вважали, що Кримське ханство хоче взяти під контроль їхні території. Наприкінці XVI століття ці орди все ж стали васалами хана, але будь-якої миті могли піти проти Бахчисараю. У середині XVIII століття в ногайські землі прибували чимало російських дипломатів, які обіцяли їхнім правителям незалежність при заступництві Петербурга. Як результат – у 1770 році беї Буджацької і Єдисанської орди заявили, що переходять під покровительство Росії.

Окрім цього, російські дипломати зверталися і до кримського хана Каплана II Герая із подібними пропозиціями. Так, велася мова про абсолютну незалежність від Стамбула і волі турецького султана. Кримський хан скептично поставився до цієї ідеї, але пізніше не виключав можливості такого кроку. Звичайно, маючи в Криму чимало своїх агентів, турецький султан дізнався про ці обставини і швидко направив до Криму для правління іншого Герая – Селіма III. Цей кримський хан відкинув усі пропозиції росіян і відстоював місце Криму в орбіті Османської імперії. Після невдачі дипломатичної місії російська імператриця Катерина II вирішила використати силовий підхід, і у 1771 році російський воєначальник, князь Василь Долгоруков із військом вирушив на Крим. Турецькі гарнізони, які були розташовані там, покинули півострів, оскільки у той час самій Османській імперії потрібні були військові сили, щоб вирішити низку внутрішньополітичних проблем.

Тоді російський генерал запропонував Селіму III співробітництво і взаємодопомогу, але кримський хан відмовив Долгорукому, залишив ханський престол і вирушив у Стамбул, щоб віднайти

сили для відсічі російським інтервентам. З цього моменту почалася окупація кримського півострова армією Російської імперії, а серед кримської знаті постало питання обрання нового хана.

§ 3. ШАГІН ГЕРАЙ – ОСТАННІЙ КРИМСЬКИЙ ХАН

В умовах фактичної російської окупації та від'їзду Селіма III до Стамбула, політична еліта Криму почала обрання нового хана Криму. Обранцем став Сахіб II Герай, а його брат – Шагін Герай – став калгою (спадкоємцем) при ньому. Обидва брати не сприймали росіян як ворогів, а навпаки, – сприяли вдалому походу російських військ у Крим у 1771 році. Звичайно, обрання на кримський престол Сахіба II позитивно сприйняли у Петербурзі, а в 1772 році між Кримським ханством і Російською імперією був укладений союзний договір (Карасубазарський трактат), який проголошував Крим номінально незалежною державою. Утім, фактично, це було зовсім інакше. Російські війська перебували у кримських містах і наполягали на переданні у їхнє постійне розпорядження ханських фортець. У 1774 році, по завершенню чергової російсько-турецької війни, між Петербургом і Стамбулом був укладений Кючук-Кайнарджійський мирний договір, за яким султан погоджувався із незалежністю Кримського ханства.

Шагін Герай,
(1745–1787).
Гравюра XVIII століття

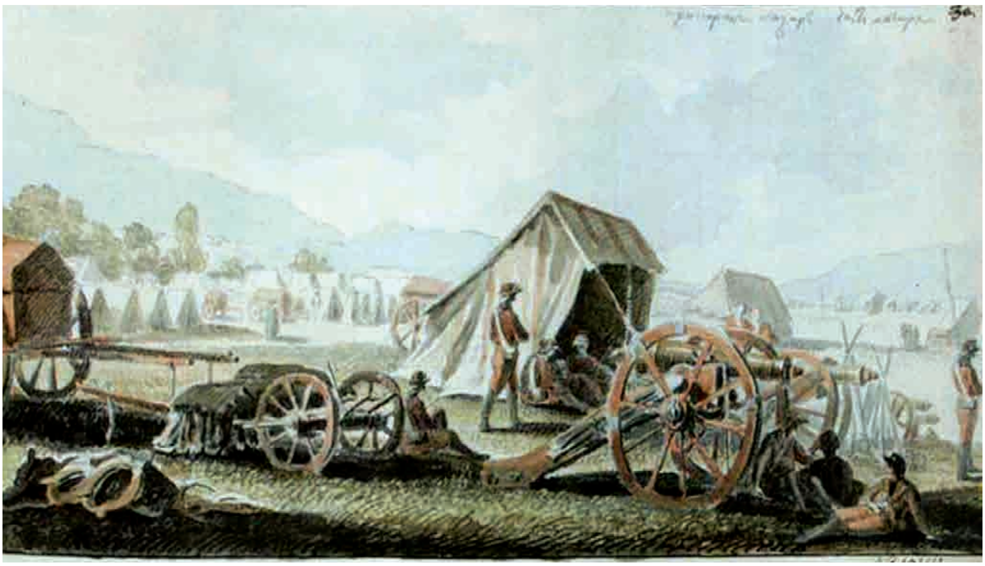
Постійне перебування в Криму російських військ зі своїми правилами і звичаями відображалось і на місцевому населенні. Там почалися народні хвилювання, які, безперечно, завдали репутаційних втрат ханові Сахібу II. Навесні 1775 року він втратив кримський престол, а новим правителем Криму став Девлет IV Герай. Цей кримський хан намагався отримати політичну і військову підтримку турецького султана, щоб позбутися російської залежності Криму. Девлет IV користувався широкою підтримкою народу, а тому зміщення цього правителя з кримського престолу було для росіян нелегким завданням.

Шагін Герай, який на той час вже мав міцні зв'язки із російською владою і був затятим прибічником російського верховенства

над Кримом, відвідував Петербург і отримував великі преференції від Катерини II. Російська імператриця розглядала Шагіна як наступного кримського хана, а тому обіцяла йому повне політичне і військове сприяння. Девлет IV очікував, що у майбутньому протистоянні із російським військом на чолі із Шагіном Гераєм його підтримає османський султан, але Стамбул відмовив кримському хану. Окрім цього, Девлету IV не вдалося домовитися і з впливовими аристократичними родами Криму, а тому він покинув півострів і направився у Стамбул. Тим часом у Бахчисарай прибув Шагін Герай, який і став у 1777 р. останнім кримським ханом.

Саме він став хрестоматійним прикладом правителя, який на початку своєї державницької діяльності був сповнений ентузіазму і мріяв про різноманітні перетворення, а під кінець уславився як жорстокий деспот. Шагін Герай, підтриманий Катериною II, отримав ханську владу і запровадив низку реформ за російським і європейським зразками. Однак через місцевий менталітет і культуру вони виявилися провальними. Кримський хан сформував великий бюрократичний адміністративний апарат за європейським зразком, на утримання якого з державної казни витрачалися великі кошти. Пересувався хан не верхи на коні, як це робили попередні правителі Криму, а в кареті. Натомість воєнна реформа, за якою в кримськотатарське військо вводилась муштра за прусським взірцем, викликала занепокоєння серед військової еліти.

«Російський військовий табір поблизу Карасубазара в Криму 1783 р.». Художник М.Іванов

Більше того, щоб утримувати ханський палац, Шагін Герай наказав підвищити податки для населення, що викликало справжнє обурення мешканців ханства. Податки, рівень яких роками був стабільний і відповідав мусульманським законам, підвищилися незмірно.

Усі ці дії кримського хана вилилися у масові заворушення і загальну непокору народу. У 1777 році розлючені представники різних соціальних груп піднялися проти хана, а той, враховуючи небезпеку, звернувся до росіян із проханням придушити заколот. Після низки невдалих виступів Шагін Герай вирішив жорстко покінчити з усіма заколотниками. За наказом хана стратили опозиційних беїв, мурз і навіть представників династії Гераїв, які виступали проти нього. Продовженню свого правління хан із майже нульовою репутацією в очах кримських татар був зобов'язаний російським військам, які допомагали розправлятися з усіма інакодумцями. Фактично, Шагін Герай спробував запровадити у ханстві абсолютизм, коли ані беї і мурзи, ані представники духовенства не мали змоги перечити правителю і йти проти нього.

У 1782 році, після чергового заколоту, жорстоко придушеного завдяки російській армії, Шагін Герай здійснив публічне побиття камінням повстанців, у тому числі власного родича Халіма Герая. Представників духовенства, беїв і мурз могли у будь-який час звинуватити у заколоті, а тому деякі з них звернулися за допомогою до росіян. Для Петербурга це був позитивний знак у майбутньому остаточному підкоренні Криму, тому політичній еліті Криму росіяни обіцяли усі блага і привілеї. Шагін Герай розумів, що народної любові та поваги він вже не має і, отримавши пропозицію від Катерини II обміняти Крим на титул володаря перського престолу, відмовився від ханської влади. Варто зазначити, що ця пропозиція нічим не була підтверджена. У квітні 1783 року Катерина II підписала Маніфест про приєднання Криму, Тамані і Кубані до Росії. Відтак кримськотатарська держава перестала існувати.

Шагін Герай тим часом поневірявся по російських містах (у Петербург його вже не запрошували, а про перський титул не згадували). Згодом, у 1787 році, він випросив у імператриці дозвіл на відбуття до Османської імперії, де і був пізніше страчений за наказом турецького султана.

ВИСНОВКИ

У XVII-XVIII столітті правителі Кримського ханства, незважаючи на османську протекцію, пробували встановлювати власні дипломатичні зв'язки з іншими державами Європи і Азії. Кримськотатарська держава могла проводити власну політичну лінію у Східній Європі (що вона і робила), бути політичним гравцем, ініціатором військових і політичних коаліцій. Проблема полягала у швидкозмінності володарів Криму, коли кримські хани, зайнявши Бахчисарайський палац, часто невдовзі змушені були залишати його під тиском зовнішніх та внутрішньополітичних проблем.

В останні десятиріччя існування Кримського ханства доля Криму залежала не від позиції кримських ханів, а від політичної волі Стамбула і Петербурга. Саме тому Крим ставав причиною багаторазових російсько-турецьких війн, а місцеве населення, побачивши повний хаос і безлад на півострові, бажало тільки миру і спокою. Якщо анексію Російською імперією Криму у 1783 році мешканці у переважній своїй більшості не сприймали як трагічну подію (більше того, чимало представників політичної еліти розглядали це як позитивний крок), то незабаром кримські татари на собі відчули потужний імперський національно-релігійний гніт, який знищив усі державні інституції ліквідованого Кримського ханства.

ПИТАННЯ ДО РОЗДІЛУ

1. Під керівництвом якого російського військового діяча був спалений Бахчисарайський ханський палац?

2. Які ординські держави і за яких причин заявили про перехід до підданства Російській імперії?

3. Дипломатичне посольство якого кримського хана було направлено до столиці шведського королівства? З якої причини?

4. Що передбачав Карасубазарський трактат?

5. Як закінчилось правління останнього кримського хана Шагіна Герая?

РОЗДІЛ IV

«Чорне століття»: демографічна, соціально-політична та культурна катастрофа кримськотатарського народу в умовах російської колонізації Криму (1783–1883 рр.)

Андрій Іванець

§ 1. КРИМСЬКІ ТАТАРИ В УМОВАХ ПОЧАТКУ КОЛОНІЗАЦІЇ КРИМУ І ПЕРЕТВОРЕННЯ ЙОГО НА ПРОВІНЦІЮ ТА ВІЙСЬКОВИЙ ФОРПОСТ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ (1783–1853 РР.)

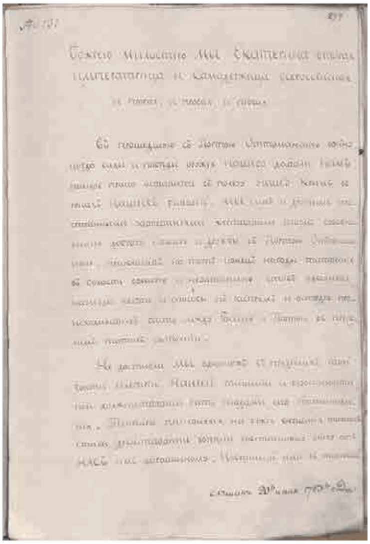
Унаслідок анексії Криму Російською імперією кримськотатарський народ опинився у драматичній ситуації, яка часами ставала трагічною. Історик з Туреччини Х. Киримли назвав 1783–1883 рр. «чорним століттям» для кримських татар.

У маніфесті про приєднання Криму 8 (19) квітня 1783 р. російська імператриця Катерина II «свято і непорушно» пообіцяла «за себе і нащадків престолу» вважати кримських татар «рівними до природних наших підданих, охороняти і захищати їхні персони, майно, храми і природну їхню віру…». Іменний указ цариці влітку 1783 р. підтвердив це і передбачав утримання мечетей та духовенства, шкіл за рахунок доходів від митниць, продажу солі та землі. Втім Петербург одразу ж продемонстрував двоїстість своєї політики щодо корінного народу.

Катеринославському і Таврійському генерал-губернаторові Г. Потьомкіну цариця доручила «укорінити владу» імперії у захопленому Криму та забезпечити його охорону від турецьких військ.

Всі кримчани мали скласти присягу на вірність імператриці, а ті, хто відмовиться це робити, – виїхати за межі імперії. Навесні 1783 р. серед кримського населення зростало занепокоєння у зв'язку із зміною підданства, а в окремих місцевостях відбувалися заворушення. Втім, Російська імперія контролювала ситуацію в Криму великою мірою завдяки введенню на його територію трьох корпусів російських військ.

У липні 1783 р. на скелі Ак-Кая Г. Потьомкін прийняв у частини кримськотатарської знаті та духовенства присягу російській імператриці. У серпні 1783 р. Катерина II підписала указ «Про прийняття кримських жителів та інших татарських народів у Російське підданство», втім навернення кримських татар у підданство відбувалося і пізніше. Причому жителі багатьох поселень під різними приводами відмовлялися присягати.

Маніфест Катерини II «Про прийняття півострова Кримського, острова Тамань і всієї Кубанської сторони під Російську державу»

Трагічна ситуація склалася у ногайців, які кочували на Кубані. Після складання присяги їхніми мурзами російська влада наказала виселити кочівників на Урал. Ногайці влітку підняли повстання, яке війська О. Суворова до кінця 1783 р. жорстоко придушили. Після чого багатьох із них переселили у Північне Приазов'я на річки Молочну і Берда.

У 1783–1789 рр. на Північному Кавказі вів партизанську боротьбу хан Бахадир Герай, спираючись на загони абазинів і ногайців. Він був розбитий турецькими військами, оскільки султан визнав тоді законним представником кримської династії Шахбаз Герая, а пізніше Бахт Герая, які залежали від нього та правили у 1789–1792 рр. у північно-західній частині ханства – Буджаку та Єдисані (частини сучасних Одещини та Миколаївщини).

Перед зреченням у 1783 р. ханові Шагіну Гераю росіяни обіцяли трон у Персії та грошове утримання. Він присягнув Російській імперії та схвалив перехід Криму, Єдичкуля, Джамбойлука (сучасна Херсонщина) і Кубані до складу володінь Романових. Османи продовжували визнавати існування Кримського ханства у північно-західному Причорномор'ї. Престол у Персії Шагін Герай не отримав, а був поселений владою Росії у Воронежі й Калузі. У 1787 р. виїхав до Туреччини, де був засланий на о. Родос і страчений за

РОЗДІЛ IV

наказом султана після спроби втекти під захист французьких дипломатів.

Для закріплення панування над Кримом Російська імперія використала традиційний метод підкорення – опору на лояльні знать та духовенство. У 1783 р. для управління анексованим краєм російська влада утворила Кримський уряд, до складу якого увійшло кілька беїв, мурз, представників вищого мусульманського духовенства, колишньої вищої адміністрації ханства. Серед членів уряду, зокрема, були Крим валессі («кримський намісник») Мегметша-бей Ширинський, муфтій (голова мусульман) Мусалар-ефенді та кадіаскер (військовий суддя) Сеїт Мегмед-ефенді. Проте цей уряд був лише фасадом, а реальна влада належала російській військовій адміністрації. У 1784 р. на беїв і мурз указом імператриці були поширені права та привілеї російського дворянства, за винятком права володіти кріпосними-християнами.

Татарська школа в Криму. Художник Вільгельм Кізеветтер, 1845 р.

Загалом анексія Криму була частиною «Грецького проєкту» Російської імперії, остаточною метою якого було захоплення Константинополя та відновлення Візантійської імперії на чолі з вихідцем із династії Романових. Елементом проєкту стала зміна назв у Криму у грецькому стилі. У лютому 1784 р. Росія замість каймаканств, тобто адміністративно-територіальних одиниць колишнього ханства, утворила Таврійську область (від античної назви Кримського півострова – Таврика, Таврида) у складі семи повітів. Територія області охоплювала Крим, прилеглий до нього материковий степ і Тамань. Того самого року основні кримські міста перейменували на грецький спосіб: так, колишня резиденція калга султана стала центром області Сімферополем («місто користі»), Гєзлєв – Євпаторією (на честь понтійського царя Мітридата Євпатора), Ескі Кирим – Левкополем («світле місто»), Кафі повернули античну назву Феодосія («Богом дана»). А місто, засноване 1783 р. навпроти селища Ак'яр, як головна військово-морська база Чорноморського флоту, отримало назву Севастополь («вельмишановне, священне місто»).

Ще одним символічним кроком до розірвання з традиціями ханських часів та підкресленням зв'язку імперії Романових з Візантією стало затвердження у березні 1784 р. гербом Таврійської області двоголового візантійського орла, в центрі якого, на блакитному полі, було зображено золотий православний хрест.

У червні 1784 р. Росія замість Кримського уряду утворила Таврійське обласне правління на чолі з російським генералом В. Каховським. З того моменту і до 1917 р. кримських татар не призначали главами адміністративно-територіальних одиниць Російської імперії, до складу яких входив Крим, попри те, що вони ще понад століття складали більшість кримського населення.

Окрім політичної дискримінації, кримські татари, почасти навіть знать, страждали від сваволі російських військ, розквартированих у Криму. Ще більшою проблемою була масова роздача кримських земель російським вельможам та поселенцям, а також проросійській частині кримської знаті. Істотна кількість кримськотатарських селян через це втратила свої наділи. Величезні земельні угіддя отримали, наприклад, генерал-губернатор Катеринославщини Г. Потьомкін (13 тис. десятин), його секретар В. Попов (27,9 тис. десятин), контр-адмірал Ф. Ушаков (8,5 тис. десятин), адмірал М.Мордвінов (5,5 тис. десятин).

На пільгових умовах отримували ділянки кримської землі іноземні колоністи та російські поселенці, запрошені в Крим російською владою. Серед іноземців були греки з Архіпелагу, албанці, болгари, німці, а серед російських підданих – відставні солдати, кріпосні селяни, селяни-втікачі, козаки, позаштатне православне духовенство, старообрядці, серед яких переважали росіяни. Влада імперії навіть зондувала можливість переселення у Крим каторжників з Англії. У перші десятиліття після анексії частка нового населення серед кримчан була незначною, але деякі колоністи були недружньо налаштовані до корінного населення. Так, приміром, імперія використовувала греків, які прибули в Крим з Османської імперії, для контролю за кримськими татарами, що іноді призводило до насильства.

Солдат арнаут із дружиною з Албанського батальйону Балаклавського полку. Кінець XVIII століття. Художник Крістіан Гайслер

Колонізаційна політика Романових у Криму переслідувала як економічні, так і політичні цілі. Царська влада прагнула з часом перетворити Тавриду на джерело надходжень до російського бюджету, а надання земельних наділів російським поміщикам, переселенцям і колоністам мало міцно прив’язати прикордонний Крим до імперії.

Після 1783 р. складна система кримськотатарського землеволодіння

та землекористування, що нараховувала не менше дев'яти форм власності, була зруйнована. Чимало кримськотатарських селян втратили свої ділянки, бо не мали потрібних за законами Росії документів, не знали її законів та російської мови. Нерідко нові російські землевласники захоплювали землі кримських татар під виглядом «пустопорожніх», після чого часом виганяли родини чи цілі села. Так, у 1799 р. царські солдати і жандарми оточили 12 найбільших сіл Байдарської долини і наказали жителям негайно залишити свої будинки, адже тепер ця територія належала графу М. Мордвінову. Він цинічно заявляв: «Коли Крим належить Росії, то, по-моєму, не потрібно із землі російської робити землю татарську».

Татари, що мандрують у степу. Серія «Пейзажі Криму». Художник Карло Боссолі, 1840 р.

Корумповані суди часто затягували на десятиріччя розгляд скарг кримських селян на незаконні дії поміщиків. Показовою у цьому сенсі була справа про захоплення земель татарських поселень Аутка і Ай-Василь (тепер у межах Ялти) М. Мордвіновим, яку розпочали у 1794 р., а тягнулася вона його нащадками… аж до 1920 р. Прокурорський нагляд у першій половині XIX ст. виявив, що левова частка правопорушень в Криму здійснюється чиновництвом і суддями.

Знищення кримськотатарської державності, ламання традиційного суспільно-політичного ладу, насильницьке розірвання зв'язків з Туреччиною, правитель якої вважався халіфом – релігійним лідером усіх мусульман-сунітів, входження до цивілізаційно інакшої Російської імперії, де імператор очолював православну церкву, сваволя російських військ і адміністрації Криму, початок масового обезземелення кримськотатарського населення, економічна розруха та епідемії призвели до потужної хвилі масової еміграції до Туреччини одразу після анексії Кримського півострова 1783–1800 рр.

Вчені дискутують про кількість емігрантів, але погоджуються, що це була друга за чисельністю вимушених переселенців хвиля еміграції кримських татар у царський період. У момент анексії ханства на Кримському півострові проживало, за різними підрахунками, від 230 до 400 тис. осіб, із яких понад 90 % були кримськими татарами. За підрахунками історика Б. Короленка,

протягом 1783–1796 рр. Крим залишило від 90 до 120 тис. людей. Це була перша демографічна катастрофа кримськотатарського народу такого масштабу.

«Імперський стрибок Катерини II з Росії до Константинополя». Англійська карикатура XVIII ст. висміює наміри російської імператриці захопити Стамбул

У ній було багато представників знаті, зокрема всі представники роду Гераїв, чимало мулл та імамів, але основну масу біженців складали селяни. Французький мандрівник Ж. Ромм, який побував у Криму у 1786 р., писав, що знать виїздила до Османської імперії насамперед з ідейних міркувань, а широкі маси втікали від приниження та розорення: «…Після зайняття Криму росіянами нещасних змусили виселитися… Їм не дозволяють рубати дрова у лісі, спустошують їхні сади. Вони не можуть мирно користуватися їхніми плодами; природно, що вони йдуть шукати спокою та безпеки в іншу державу».

Через загрозливі масштаби еміграції великі кримські землевласники багато разів зверталися до влади імперії з проханням не випускати татарські маси з Криму, оскільки його виснажена економіка потребувала робочої сили. Населення в анексованому краї було потрібне владі й для утримання військ, тому подекуди влада забороняла виїзд деяким групам кримських татар. Так, наприклад, у 1784 р. Г. Потьомкін розпорядився прискорити їх виселення з низки місцевостей південного узбережжя, дозволити вільний виїзд мурзам, але заборонити еміграцію степовикам.

«Приїзд Катерини II до Феодосії». Художник Іван Айвазовський, 1883 р.

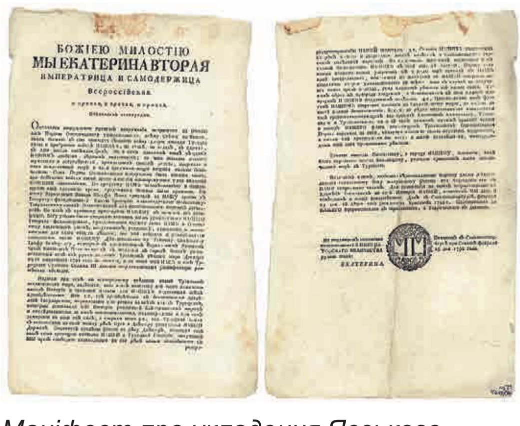
Загострила ситуацію навколо Криму поїздка до нього Катерини II у 1787 р. Це була політико-дипломатична та пропагандистська акція, на яку витратили лише з державного

РОЗДІЛ IV

бюджету колосальну як на ті часи суму – 15 млн. рублів (річний бюджет імперії у той період складався приблизно із 35–40 млн. рублів). Разом з імператрицею на південь виїхав численний почет, іноземні дипломати. По дорозі до неї приєднався австрійський імператор Йосиф II, якого ще кілька років тому Катерина II запросила до участі у «Грецькому проєкті». Під час вояжу в Тавриду вони домовились про спільну боротьбу з Туреччиною.

У Криму для досягнення додаткового пропагандистського ефекту Катерину II супроводжував конвой із числа нових підданих – воїнів кримськотатарських дивізіонів, які навіть з ризиком для себе зупинили її карету, що втратила керованість на крутому спуску в Бахчисараї. Верхівка кримських татар запевняла імператрицю та її супутників у благоденстві Криму. Дещо зіпсували милу картинку, підготовану Г. Потьомкіним, багатолюдні групи мурз та інших кримських татар, які прохали Катерину II дати їм дозвіл на виїзд за кордон до одновірців, кидаючи при цьому їй у карету свої папери. Імператриця була обурена таким «віроломством», через що кілька тисяч татар вислали із Криму, а їхні землі та майно конфіскували до казни.

Поїздка Катерини II викликала оголошення Османською імперією війни Росії. Стамбул сподівався, зокрема, відновити Кримське ханство. Втім російсько-турецька війна 1787–1791 рр. лише погіршила стан кримськотатарського народу – частину його представників із прибережних міст та сіл примусово виселили вглиб півострова та за Перекоп, у всіх татар вилучали зброю. Дії влади Росії спричинили збільшення кількості охочих виїхати до Туреччини. Остання ж програла війну і у грудні 1791 р. (січні 1792 р.) в Ясському мирному договорі визнала включення Криму до володінь Росії.

Маніфест про укладення Ясського мирного договору з Османською імперією 25 лютого 1792 року

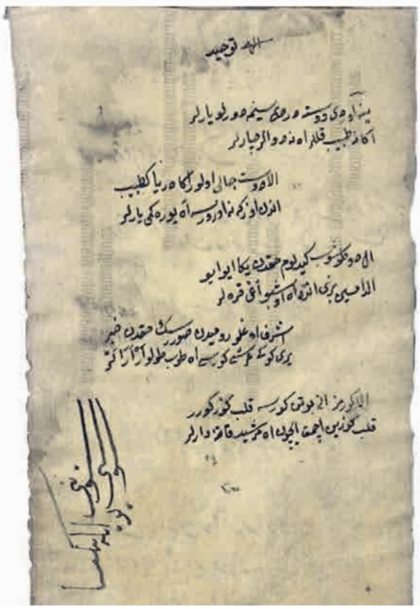
Після війни Катерина II намагалася повернутися до політики хоча б позірно толерантного ставлення до кримців, і надавала привілеї їхнім окремим групам. За кілька років до анексії влада у Петербурзі заявила про толерантне ставлення до мусульманської релігії, а у 1788 р. утворила Оренбурзьке мусульманське духовне зі-

брання, яке мало опікуватися російськими мусульманами. Кримські мусульмани мали свої глибокі традиції та структури – напередодні анексії в Криму було близько 1,6 тис. мечетей, у тому числі державного значення (Ханська у Бахчисараї, Джума-Джамі у Гєзлєві) і соборних, 25 медресе. Окрім того, діяла широка мережа початкових шкіл – мектебів, низка суфійських обителей – текіє. Відповідно, кримське мусульманське духовенство, поставлене під контроль Російської імперії, все ж прагнуло зберегти автономію.

Проте у січні 1794 р. Катерина II указом оголосила про створення Магометанського духовного правління Таврійської області на чолі з муфтієм, який призначався імператором, мав статус дворянина та разом з іншими членами правління отримував щедру платню. Щоправда, царській адміністрації ще знадобилося майже чотири десятиліття, щоб законом визначити права і обов'язки цього органу, і лише тоді він почав повноцінну діяльність.

У вересні 1796 р. Катерина II видала документ про надання кримськотатарським мурзам привілеїв, а також – про звільнення «від будь-яких податей і податків» мусульманського духовенства Криму, а натомість «начальників духовенства» зобов'язала «утверджувати» основну масу мусульман у «відданості престолу». Окрім того, у березні 1796 р. татари-селяни набули статус державних селян, право користування державною землею, звільнення від рекрутських повинностей і військового постою.

Після смерті Катерини II імператором став Павло I (1796–1801), який не любив матері та почав згортати чимало її починань. У 1796 р. була ліквідована Таврійська область, а її землі увійшли до складу Новоросійського намісництва. Павло I повернув давню назву Ак-Мечеть Сімферополю, а Севастополь перейменував на Ахтіяр. За правління Олександра I (1801–1825), який зайняв трон після вбивства батька, у 1802 р. на місці Новоросійського намісництва утворили три нові губернії, серед яких і Таврійську. На

Сторінка збірника творів усної народної творчості (джонка) Мансурських беїв, який містить кримськотатарські пісні кін. XVIII ст. (зберігається у Державному архіві АР Крим)

початковому етапі до складу цієї губернії входили Сімферопольський, Перекопський, Євпаторійський, Феодосійській повіти в Криму, Дніпровський, Мелітопольський і Тмутараканський повіти на материку. Губернський центр знову отримав назву Сімферополь. Пізніше зі складу Таврійської губернії був виведений Тмутараканський, а утворені Ялтинський (1838) та Бердянський (1843) повіти.

Ця адміністративна катавасія не змінила суті політики щодо Криму та кримських татар. У 1800 р. генерал-губернатор Новоросії І.Міхельсон писав про зростання виїзду татар і вказував, що «причиною цьому може бути їхнє обезземелення і жорстока експлуатація селянства». Тож на початку XIX ст. піднімається друга хвиля масової еміграції до Туреччини.

Татарський танок.
Серія «Пейзажі Криму».
Художник Карло Боссолі, 1840 рр.

Імперська влада підозрювала мусульманське духовенство у протурецьких симпатіях і прагнула зменшити його вплив на кримських татар. З цією метою обмежувала кількість священнослужителів і встановлювала нагляд за ними. Мулл та хаджі, запідозрених у контактах з Туреччиною, примушували виселятися у внутрішні губернії Росії або емігрувати. Здійснення хаджів до Мекки, які є одним з головних обов'язків мусульманина, затримувалося бюрократичною тяганиною чи відмовою у видачі паспорта, а ті, хто його здійснив, перебували під посиленим контролем. Татари, які отримали духовну освіту за кордоном, не могли стати муллами в Криму.

У грудні 1831 р. цар Микола I затвердив важливе для кримських мусульман «Положення про Таврійське магометанське духовенство…». Узаконена цим актом система мусульманських інституцій на чолі з Таврійським магометанським духовним правлінням (ТМДП) проіснувала з певними змінами до встановлення радянської влади і забезпечила обмежену релігійну автономію кримських татар. Духовна влада Таврійського муфтія розповсюджувалася не лише на Крим і Північну Таврію, а й на мусульман шести західних губерній в Україні, Білорусі, Литві й Польщі. ТМДП, згідно з цим актом, перебувало «у безпосередньому віданні»

Таврійського губернського правління і під «вищим керівництвом» Міністерства внутрішніх справ. Правління отримало право вирішувати згідно із шаріатом «духовного роду справи магометан»: про порядок богослужінь, обряди, «духовні треби» та про укладання і розірвання шлюбів.

До складу ТМДП входили: «духовний глава магометан» – муфтій, його помічник – кадіаскер, і, за посадою, повітові кадії Таврійської губернії. Обрання муфтія здійснювалося з елементом демократичності – збори у Сімферополі вищого духовенства, «старших із приходських чинів», губернського предводителя дворянства, мурз губернії, представників мусульман кожної волості висували три кандидатури, одну із яких і затверджував цар. Цікаво, що муфтія Оренбурзького магометанського духовного зібрання царська адміністрація призначала без будь-яких виборів. Положення 1831 р. зобов'язувало ТМДП, що розпочало свою діяльність у 1832 р., тримати підлегле йому духовенство і вірних у «спокої» та «порядку».

Цей акт також підтвердив, що в Криму мусульманські священнослужителі можуть обиратися лише із синів «магометанського духовенства», за винятком муфтія, яким міг стати представник іншого привілейованого стану.

Степ між Перекопом і Сімферополем. Серія «Пейзажі Криму». Художник Карло Боссолі, 1840 р.

Однією із форм власності, що збереглася в Криму з часів ханства, були вакуфи, тобто майно або капітали, передані мусульманами на благодійні цілі. Це були значні матеріальні засоби, основу яких на момент анексії Криму складали орієнтовно 300 тис. десятин землі. Їх використовували на підтримку мечетей, текіє, духовних шкіл тощо. Нововведенням російського законодавства, яке йшло врозріз із нормами ісламського права, було те, що духовні вакуфи визнавалися тепер власністю духовенства, а не громади віруючих. ТМДП мало опікуватися їхнім станом.

У першій половині XIX ст. колонізація Криму набирала обертів: зростали міста, розбудовувався Чорноморський флот, засновувалися російські школи, нові церкви і монастирі, була побудована дорога до Ялти, продовжувалася роздача земель поміщикам та

іноземним колоністам, російські сановники будували резиденції із палацами і парками.

Продовжувалася і практика утисків та обезземелення кримськотатарських селян. У 1860 р. російський посадовець Е. Тотлебен, направлений у Таврійську губернію для вивчення питання масової еміграції, писав: «30 років тому в Криму майже не було інших землевласників окрім вільних татар, між тим як тепер більша частина землі в Криму належить поміщикам, татари, які на ній живуть, перетворені на кріпосних». Він пояснював, що, скориставшись незнанням більшості кримських татар російської мови і законів, а також їхньою чесністю і вірою слову, «їх часто примушували підписувати папери, справжнє значення яких татари дізнавалися лише згодом, іноді через багато років, коли законним шляхом вони позбавлялися своєї власності».

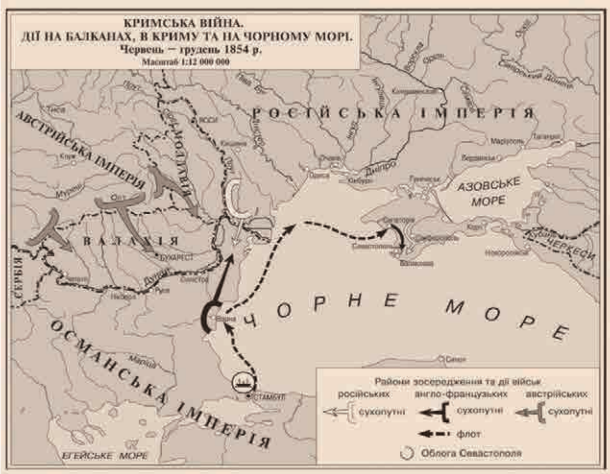
Портрет Аліма Азамата-оглу (Айдамака). Леоні Леллорен, грудень 1849 р.

Не випадково у 1846–1849 рр. серед кримськотатарських мас набув популярності Алім Азамат-оглу (1816–1849), який сприймався як шляхетний розбійник і месник за кривди. Він народився у селянській родині, ймовірно, служив в армії, але дезертирував. Його спритні та зухвалі напади на поміщиків, мурзаків, чиновників створили йому образ народного героя, «кримського Робін Гуда», який ділиться пограбованим із бідними і відновлює справедливість. Прості кримські татари, попри загрозу покарання, приховували Аліма та допомагали йому. «Розбійник, який нападав однією персоною на 8 і більше осіб, не боїться жодного переслідування», – повідомляла про нього поліція. Після кількох років переслідування, восени 1848 р. Аліма схопили, а наступного року засудили до 6000 ударів палицею та заслання.

§ 2. НЕГАТИВНИЙ ВПЛИВ КРИМСЬКОЇ ВІЙНИ НА ДОЛЮ КРИМСЬКИХ ТАТАР ТА ЇХ НАЙМАСОВІША ВИМУШЕНА ЕМІГРАЦІЯ (1853–1883 РР.)

У 1853–1856 рр. кримські татари опинилися в епіцентрі чужої для них війни, але за яку їм довелося сплатити величезну ціну. Кримська війна стала найбільшим збройним конфліктом між наполеонівськими і світовою війнами. На поч. 1850-х рр. Росія вкотре прагнула розділити Туреччину і навіть запропонувала це Велико-

британії, але прорахувалася. Коли вона напала у 1853 р. на османські володіння, то на боці Стамбула виступили Франція, Великобританія та Сардинське королівство. У вересні 1854 р. 60-тисячне військо союзників висадилося під Євпаторією і вирушило на облогу Севастополя.

Кримська війна. Червень-грудень 1854 р.

Тоді ж у Євпаторію прибув за підтримки Франції Месуд Герай, який раніше був османським чиновником. Йому вдалося заручитися підтримкою частини кримських татар західного узбережжя Криму. Пізніше від Євпаторії до Перекопу прокотилася хвиля повстань, втім більшість кримських татар залишилася вірною цареві. ТМДП та ногаї Північної Таврії засудили дії повстанців, а у складі російської армії відважно воювали кримськотатарські формування. Вже восени 1854 р. союзники видалили Месуд Герая з Криму.

Восени ж вища влада імперії наказала виселити магометан, які жили на узбережжі, до внутрішніх губерній, але не змогла цього зробити через військові дії. Загалом війна важким тягарем лягла на кримських татар – доводилося виконувати гужову повинність, військові вилучали скот, традиційні торговельно-економічні зв'язки та господарська діяльність порушились, розповсюджувалось насильство, частина православного духовенства розглядала збройні дії у категоріях «священної брані» з іновірцями. Козаки захоплювали татар-чоловіків поза межами поселень та вимагали викуп, у протилежному випадку оголошували їх зрадниками та висилали в інші губернії.

Вивантаження англійцями шпал і рейок для залізниці в Балаклаві, що стала першою в Криму. 1855 р.

Воєнний губернатор Сімферополя та цивільний губернатор Таврійської губернії М. Адлерберг заявляв про підтримку ідеї барона Врангеля, який командував морськими силами в районі Перекопу,

вислати всіх татар, які перебувають під наглядом влади. Губернатор підозрював кримських татар у шпигунстві та зраді. Пропонував поголовне виселення татар південного берега Криму в Курськ, а для обробки залишених ними земель направити російських селян. Ці великодержавні ідеї не були прийняті. Генерал М. Горчаков, який командував військами в Криму, кілька разів вимагав від Адлерберга та інших чиновників припинити антитатарську діяльність.

Опинившись між двох ворожих сил, кримські татари вже з осені 1854 р. малими групами почали залишати Крим. Навесні 1855 р. тисячі людей емігрували до Туреччини, лише із Євпаторії виїхало 7 тис. осіб. Стривожена місцева адміністрація запитала царя щодо доцільності чинити перепони еміграції. У травні 1855 р. новий імператор Олександр ІІ заявив, що не тільки не треба заважати переселенню татар до Туреччини, а навіть варто скористатися сприятливою нагодою для звільнення краю від цього населення. У самодержавній Росії слова царя стали наказом до дії органів влади. Їх довели Комітету міністрів, керівництву Таврійської губернії та її повітів. Генерал-губернатор Новоросії, граф О.Строганов повідомив волю царя владі Таврії у такій формі: «Його Імператорська Величність вказало на потребу звільнити півострів від цього лиходійного («зловредного») народу».

«Атака легкої кавалерії під Балаклавою,1855». Художник Вільям Сімпсон

Відстала кріпосницька Росія програла Кримську війну та у 1856 р. уклала Паризький мир, згідно з яким їй було заборонено мати на Чорному морі військовий флот і військово-морську базу. Час було відновлювати спустошений військами Крим, на землі якого загинули сотні тисяч воїнів з обох боків. Державна політика компенсування кримчанам тягарів війни була відверто дискримінаційною. Так, наприклад, якщо господарство входило у зону бойових дій, то знижка з подушної податі (складала орієнтовно 10 руб.) для росіян становила 7 руб.,

Англійський табір біля Балаклави, 1855 р.

а для татар – лише до 2 руб. Подальше збіднення стимулювало виїзд.

Кораблі в бухті Балаклави, 1855 р.

На роботах з ремонту проїжджої частини у Балаклаві. Фото 1855 р.

Безпосередніми приводами для найбільш масового виїзду кримських татар стали приїзд наприкінці 1859 р. в Крим великих мас північнокавказьких мусульман, які втікали у Туреччину, та розповсюдження чуток про виселення кримців до Оренбурзьких степів, які влада не поспішала спростовувати. У 1860–1862 рр. Батьківщину залишило 192,4 тис. кримських татар і ногайців Північної Таврії, абсолютну більшість яких складали кримці. Сучасник так описав їхнє прощання із рідною землею: «Відходять наші татари. Ідуть та йдуть. Цілують землю, але все одно йдуть». Це була демографічна катастрофа корінного народу досі ще не баченого масштабу – майже 2/3 кримських татар вимушено емігрували! Крим втратив до 40 % населення, 784 села знелюдніли, 457 мечетей було залишено. Особливо постраждали центральні та північні райони півострова. Вперше кримських татар на еміграції стало більше, ніж на батьківщині.

Гіркою була доля і багатьох емігрантів – до 60 тис. з них загинули дорогою до Османської імперії, більшості довелося обживатися у складних умовах внутрішньої Анатолії та Добруджі.

Наймасовіша еміграція 1854–1863 рр. мала цілу низку негативних наслідків. По-перше, вона суттєво змінила співвідношення різних етнічних та конфесійних спільнот у Криму між собою та призвела до подальших змін етнічного складу. Так, якщо у 1850 р. кримські татари складали 77,8 % кримського населення, українці – 7 %, а росіяни – 6,6 % (греки – 2%, роми – 1,9 %, караїми – 1,3%, вірмени і німці – по 1 %), то питома вага корінного народу у 1864 р. впала до 50,3 %, а росіян і українців зросла до 28,5 %, греків – 6,5%, євреїв – 5,3 %, вірмен – 2,9 %, німців – 2,7 %. Влада

імперії прискорила процеси міграції в Крим із внутрішніх губерній та з-за кордону. По-друге, ця еміграція мала значні наслідки у економічній сфері – зменшення сільськогосподарського і ремісничого виробництва, подорожчання найманої праці та продуктів харчування, різке падіння цін на землю в краї. По-третє, це був удар по збереженню культурної спадщини корінного народу, адже виїхала маса носіїв народної і, меншою мірою, високої культури, гинули полишені культові споруди та інші пам'ятки, втрачалися старі географічні назви та імена населених пунктів.

Поразка у Кримській війні стала стимулом для проведення імперським центром низки реформ з метою подолати відставання від розвинених держав та модернізації імперії загалом. У 1861 р. відбулося скасування кріпосництва, у 1864 р. запроваджено суд присяжних, 1870-х рр. – міське і земське самоврядування. В Криму добудували у 1875 р. залізницю Лозова-Севастополь, що дозволило ширше розгорнути торгівлю, стимулювало розвиток портів, створення харчової промисловості. Купівля Олександром II Лівадії та залізничне сполучення призвело до розвитку курортів у Криму. У 1870-х рр. Росії дозволили відновити військовий флот і його базу на Чорному морі.

Реформи створили самодержцю імідж «царя-визволителя», але для найбільшого корінного народу Криму він таким не був. Запровадження ним у 1874 р. загального військового обов'язку призвело до виїзду кількох тисяч кримських татар, які насамперед побоювалися, що не зможуть дотримуватись норм ісламу в російській армії. Частково вирішило цю проблему створення кримськотатарського ескадрону влітку 1874 р., який наступного року переформували у дивізіон, а у 1906 р. – у полк.

Масштабна еміграція кримських татар відбулась під час російсько-турецької війни 1877–1878 рр. із Добруджі, яка із османського володіння перетворилася на частину Болгарії та Румунії. До Туреччини звідти виїхало 80–90 тис. вихідців із Криму.

Відкриття російсько-татарських училищ та татарської учительської школи в Криму за часів реформ Олександра II сприяло підвищенню освітнього рівня кримських татар, але ці навчальні заклади мали русифікаторські завдання.

ВИСНОВКИ

Панування Російської імперії в Криму в 1783–1883 рр. стало важким випробуванням для кримськотатарського народу. Колонізаційна політика царизму за сто років призвела до кардинальних змін соціокультурної, етноконфесійної, економічної та політичної ситуації на Кримському півострові. Кримські татари із де-факто домінантного етносу Кримського ханства перетворилися на пригноблену політично, соціально, культурно, релігійно та економічно етнічну спільноту на власній Батьківщині.

Політика Російської імперії призвела до кількох хвиль масової еміграції кримських татар з Криму, що завдали великої шкоди демографічному потенціалу корінного народу. Так, якщо наприкінці XVIII ст. кримські татари складали понад 90 % населення півострова, то у 1864 р. лише половину, і їхня частка продовжувала зменшуватися. За століття кількість кримських татар у Криму скоротилась і в абсолютних цифрах.

Масова вимушена еміграція боляче вдарила по культурному потенціалу кримських татар, адже виїхала як маса носіїв народної та високої культури, так і велика частина верств, які були її творцями, меценатами і замовниками. Ситуацію погіршувала дискримінаційна політика імперії у культурно-освітній сфері.

Одним із важливих механізмів панування Російської імперії в Криму було залучення на свій бік знаті та духовенства, частина цих привілейованих верств отримала вигоду від цього. Але в цілому кримськотатарський народ зазнав великих соціально-економічних втрат, зокрема – різко скоротилися обсяги селянських і вакуфних земель, а велика частина селян перетворилася на безземельних.

Результатом колонізаційної політики Росії після анексії Криму в 1783 р. стала затяжна етносоціокультурна криза кримськотатарського народу, яка ставила під загрозу його майбутнє.

ПИТАННЯ ДО РОЗДІЛУ

1. Як вплинула на кримськотатарський народ анексія Кримського ханства Російською імперією?

2. Які еміграції кримськотатарського народу були найбільшими у XVIII – середині XIX ст.? Які їх причини і наслідки для кримських татар і Криму?

РОЗДІЛ V

Зоря національного відродження: початок модернізації кримськотатарського народу (1883–1917 рр.)

Андрій Іванець

«Кунь догъды» («Сонце зійшло») – так назвав автобіографічний роман видатний кримськотатарський просвітник, культурний та громадсько-політичний діяч, реформатор тюркського та ісламського світу Ісмаїл Гаспринський (1851–1914). Дійсно, його діяльність відкрила новий етап розвитку кримськотатарського народу, який називають національним відродженням або початком творення модерної кримськотатарської нації. Символічним його стартом можна назвати друк І. Гаспринським у квітні 1883 р. в Бахчисараї першого номеру газети «Терджиман – Переводчик».

Одразу після катастрофічної еміграції кримських татар у 1854–1862 рр. деякі спостерігачі навіть сумнівалися, чи зможе народ вижити. Сучасник тих подій, історик Ф. Хартахай писав: «Кримський юрт… у 1783 р. припинив своє існування, а в 1861 р., на наших очах, його народ перестав для нас існувати і фактично: він залишив Крим і приєднався до мас мусульманства в Туреччині». Втім, песимісти невдовзі пересвідчилися у зворотному.

ПЕРЕВОДЧИКЪ

Перший номер газети «Терджиман-Переводчик», квітень 1883 р.

Звісно, негативні процеси у житті кримських татар, пов'язані з імпер-

ською політикою колонізації Криму, не зникли. Відбулися чергові, хоч і не надто масові хвилі вимушеної кримськотатарської еміграції до Туреччини: у 1892–1894 рр. через скасування пільг з військової служби та побоювання порушити норми ісламу виїхало 3 тис. осіб, а у 1901–1904 рр. через чутки про насильницьке навернення у християнство і безземелля – 18 тис. осіб. Таврійський губернатор В. Трепов вітав еміграцію як привід викупити землю кримських татар та передати її в руки росіян. «Я переконаний, що цим буде зроблено дійсний крок до подальшої колонізації Криму», – заявляв він. У 1902 р. В. Трепов заборонив татарам, які емігрували до Туреччини, будь-коли повертатися в Російську імперію. Заборону скасують лише за 8 років.

Ісмаїл Гаспринський *(1851–1914), громадсько-політичний діяч, видавець, журналіст, редактор, письменник*

Царська влада наприкінці XIX ст. ще більше звузила релігійні права кримських татар – у 1885 р. вона утворила Особливу комісію з вакуфів, яка розпоряджалася майном і капіталами ісламських установ, і яку міг очолювати немусульманин. 1883 р. відбулися нові вибори муфтія, які влада не визнала, і відтоді призначала виконувача обов'язків муфтія. До того ж, у 1891 р. законодавчо змінили порядок його призначення – відтепер міністр внутрішніх справ сам, без будь-яких виборів, висував кандидатуру муфтія, а цар її затверджував.

Погіршувалося соціальне становище кримськотатарських мас. У 1884 р. міністр державного майна за згодою МВС заборонив відведення казенних земель у наділи кримським татарам у зв'язку з «недостатністю казенних земель» і необхідністю поселення російських безземельних селян. У результаті, якщо в 1885 р. безземельними були 45% кримських татар, то у 1917 р. – вже 60%. Всеросійський перепис 1897 р. зафіксував, що населення Криму між 1865 і 1897 рр. зросло у 2,5 рази й досягло 546,7 тис. осіб. Збільшилась

Друкарня газети «Терджиман»

чисельність і кримських татар – з майже 100 тис. до 194,3 тис. осіб, але їх частка у кримському населенні впала з 50% до 35,6%. Корінний народ все ще лишався більшістю в Криму, але тепер відносною: 33,1% складали росіяни, 11,8% українці, 5,8 % німці, 4,4% євреї, 3,1% греки, 1,5% вірмени, 1,3% болгари, 1,2% поляки.

Перепис статистично показав і проблеми з освітою – кримські татари опинилися посередині списку етнічних спільнот за цим показником. Окрім того, Крим виявився високоурбанізованим регіоном (понад 40 % кримчан були містянами), а кримськотатарський народ жив переважно на селі.

Попри ці негативні процеси в житті кримських татар, які розпочалися у попередньому періоді, з 1880-х рр. є підстави говорити про початок відродження народу. Це пов'язано з діяльністю його освічених представників, які цілеспрямовано працювали на покращення становища кримськотатарського етносу, його просвіту і модернізацію. Уособленням першого етапу цього процесу по праву є І. Гаспринський. Він народився в селі Авджікой (тепер Охотниче) під Бахчисараєм у родині військового, яка була затверджена у дворянстві в 1854 році. Отримав початкову і середню освіту вдома, в мектебе, у Сімферопольській гімназії, навчався у Воронізькому кадетському корпусі, Московській військовій гімназії. Після недовгого періоду викладання в Криму, І. Гаспринський вирушив до Парижу, де у 1871–1874 рр., зокрема, слухав лекції у Сорбонні та працював секретарем і перекладачем письменника І. Тургенєва. У 1874–1875 рр. мандрував і навчався у Османській імперії. У 1876 р. повернувся в Крим, де його обрали гласним міської думи Бахчисарая, а у 1879–1884 рр. – міським головою. За роки його керівництва бюджет Бахчисарая зріс утричі, була збільшена квота для нехристиян у думі, місто облаштовувалося.

Ще у роки навчання та мандрів Європою, Африкою та Близьким Сходом, І. Гаспринський виробляє свій погляд на потребу подолати відставання мусульманського світу шляхом поєднання досягнень західної науки, освіти і технологій із духовним спадком ісламу. З метою популяризації своїх ідей він відкрив у 1882 р. в Бахчисараї типографію і кілька років намагався отримати дозвіл на видання газети. Нарешті, з нагоди сторіччя приєднання Криму, влада дозволила видавати татарською і російською мовами «Терджиман – Переводчик».

Ця газета два десятиліття була єдиним виданням тюрко-мусульманських народів Російської імперії. Її читали на Кавказі, Поволжі, Уралі, Центральній Азії, її матеріали передруковувала періодика інших країн – аж до Єгипту та Китаю. «Терджиман» проіснував до 1918 р., редагований з 1914 р. сином засновника – Рефатом.

І. Гаспринський на шпальтах газети пропагував ідеї підняття культурного рівня мусульман, засвоєння ними досягнень науки, педагогічної реформи, захисту прав мусульманок, єдності тюрків Російської імперії та загальнотюркської солідарності, діалогу слов'ян і тюрків, агітував проти еміграції кримських татар. Для зближення тюркських народів він прагнув виробити на основі спрощеного варіанту османської мови із додаванням кримськотатарських слів загальнотюркську літературну мову.

І. Гаспринський був палким прихильником запровадження нового методу викладання – «усул аль-джадід» (з араб. «новий метод») на противагу «усул аль-кадімі» («старий метод»). Викладання у традиційних конфесійних школах – мектебах і медресе – не відповідало вимогам часу ані за формою, ані за змістом. У них вивчали арабську мову, Коран і певні богословські дисципліни. Запровадження реформатором звукового методу навчання арабській мові замість поскладового дозволяло скоротити її засвоєння із 6–7 років до 2–3. Інший час використовувався для викладання загальноосвітніх дисциплін, російської, татарської та інших мов, що робило учнів грамотнішими та конкурентоздатнішими.

Вже у 1884 р. І. Гаспринський відкрив у Бахчисараї мектеб із новим методом викладання для хлопців, а невдовзі й для дівчат. Подібні заклади освіти з часом виникнуть у багатьох куточках Російської імперії та за її межами. Кримський просвітник став найвідомішим пропагандистом звукового методу навчання, автором педагогічної літератури. На поч. ХХ ст. в Криму більшість мектебів стане новометодними. Джадидізм, як громадсько-педагогічний рух, виник саме в Криму. Невдовзі він переросте у боротьбу за осучаснення способу життя тюрків загалом.

І. Гаспринський зробив величезний внесок у розвиток культур багатьох народів. Його зусиллями провінційний Бахчисарай перетвориться на важливий центр тюрко-мусульманського світу. Туди за порадою або для праці у типографії чи в «Терджимані» наприкінці ХІХ – поч. ХХ ст. будуть приїздити не тільки молоді кримці, а й діячі Поволжя, Уралу, Кавказу, які пізніше стануть елітою своїх народів. На відзначенні 20-річного ювілею «Терджимана» в Бахчисараї його творця назвуть «батьком російських мусульман».

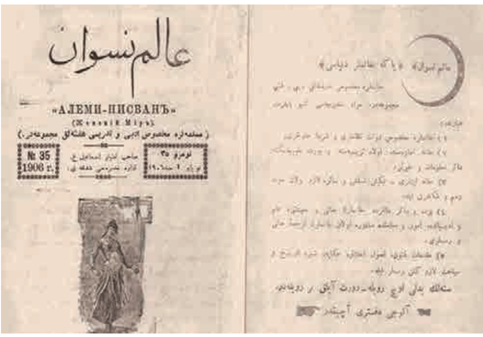

Школа з новим методом викладання в Алупці. 1910 р.

Помітний внесок у підвищення культурно-освітнього рівня корінного народу зробили кримськотатарські благодійні товариства. Вони почали виникати у 1890-х рр. У Сімферополі створив і очолив Кримське мусульманське благодійне товариство («Джемієт хайріє») колишній військовий, поміщик і благодійник І. Муфтізаде. На поч. XX ст. мусульманські благодійні організації діяли у всіх значних містах, повітах і навіть окремих селах Криму, і могли вирішувати деякі питання освіти, підтримки культури, надавали допомогу малозабезпеченим.

Якщо І. Гаспринський був яскравим прикладом ліберального реформатора, то Асан Нурі (1857–1903) став першим представником типу кримськотатарських революціонерів. Цей уродженець села Ай-Василь був вивезений батьками в Туреччину, там отримав вищу освіту, служив у державних органах, увійшов до кола реформатора-конституціоналіста Мідхат-паші. Після відсторонення від влади останнього, Нурі повернувся в Крим, де вчителював і вів громадсько-політичну діяльність. А. Нурі агітував кримських татар припинити еміграцію, займався антицаристською пропагандою, за що був ув'язнений і отримав заборону на вчителювання. Через використання нових методів викладання у школі мав конфлікти із кадимістами. Заснував підпільну організацію «Неджат» (з кримтат. «Спасіння»), яка діяла у 1898–1907 рр. і мала утопічну мету – перетворити Крим на самостійну нейтральну республіку типу Швейцарії, під заступництвом великих держав Європи. Після смерті А. Нурі організацію очолив педагог, талановитий літератор, громадсько-політичний діяч Асан Сабрі Айвазов. Пізніше він назве Нурі «батьком національної та націоналістичної течії».

Наприкінці XIX – початку XX ст. в Криму розпочинається індустріалізація: у Керчі будується металургійний завод, у Севастополі – судноремонтний, залізницю добудовують до Феодосії та Керчі, зростають порти, розвивається курортна галузь, хоча економіка лишається переважно аграрною.

عالم نسوان
«АЛЕМИ-НИСВАНЪ»
№ 35
1906 г.

Перший мусульманський журнал для жінок «Алем-і-нісван» («Жіночий світ»), що почав виходити у 1906 р. у Бахчисараї

Поглиблення кризових явищ у соціально-економічному та суспільно-політичному житті Росії, поразка у російсько-японській війні 1904–1905 рр. спричинили революцію 1905–1907 рр.

Крим опинився у вихорі революційних потрясінь. Перебіг революції мав серйозний вплив на розгортання кримськотатарського руху. Запровадження деяких прав і свобод дозволили І. Гаспринському створити нові видання, серед яких перший журнал для жінок в ісламському світі «Алем-і-нісван» («Жіночий світ»).

Абдурешид (Решид) Медієв
(1880–1912), кримськотатарський громадсько-політичний діяч

Але головне, під час революції кримськотатарський рух перейшов від культурно-освітнього етапу до політичного: оформлюються організаційно ліберально-демократична та революційно-демократична його течії.

Першу очолив І. Гаспринський. Навесні 1905 р., за рішенням наради представників мусульманських громад Криму, урядові Росії була направлена петиція з пропозиціями поширити права і свободи на мусульман, вирішити проблеми національної освіти та безземельних селян, обирати керівництво ТМДП усіма віруючими мусульманами Криму, ліквідувати дискредитовану тимчасову комісію з вакуфів.

Кримськотатарські діячі ліберального напряму брали участь у 1905–1906 рр. у проведенні трьох з'їздів російських мусульман. На першому з них було утворено ліберально-демократичну організацію «Бутюнрусіє Іттіфак ель муслімін» («Всеросійський союз мусульман»), яку згодом перетворили на партію. І. Гаспринський та деякі інші кримчани входили до її керівних органів. Восени 1905 р. в Криму було утворено губернське відділення партії. Позиція цієї політичної сили була близькою до програми партії конституційних демократів, але до неї додавалася вимога культурно-національної автономії. Після революції діяльність «Союзу мусульман» припинилася, а І. Гаспринський зробив спробу у 1907–1908 рр. скликати у Каїрі Всесвітній мусульманський конгрес. За цю ідею та великі зусилля для її реалізації редакція французького сходознавчого журналу висунула його кандидатуру на здобуття Нобелівської премії миру.

Неформальним центром революційно-демократичної течії був Карасубазар (Білогірськ), де діяв гурток на чолі з непересічним громадським і політичним діячем, педагогом, Карасубазарським міським головою та першим депутатом Державної думи – кримським татарином Абдурешидом Медієвим (1880–1912). Він

Шефіка Гаспринська *(1886–1975), кримськотатарська громадсько-політична діячка, журналістка, редакторка журналу «Алем-і-нісван»*

ініціював видання другої кримськотатарської газети «Ватан хадимі» («Слуга Батьківщини»). Ця течія охопила значну частину нечисленної тоді національної інтелігенції, насамперед – учителів. Їхні гуртки під час революції були у Бахчисараї, Сімферополі, Євпаторії, Феодосії, Ялті.

«Молодотатари», порівняно з лібералами, радикальніше критикували політичний режим в Росії, схилялися до федералізму і соціалістичного способу вирішення проблем селян і, що важливо, хоч і виступали за мусульманську та тюркську солідарність, але робили наголос на захисті інтересів саме кримських татар.

Друге крило «молодотатар» виникло серед кримських студентів у Туреччині. Після революції молодотурків 1908 р. у Стамбулі було утворено «К'ирим талебі джемієті» («Кримське студентське товариство»). Його очолив син мулли, студент юридичного факультету Стамбульського університету Номан Челебіджіхан (1885–1918), який у майбутньому стане провідним політичним та релігійним лідером кримських татар. У діяльності цього товариства грали помітну роль ще кілька студентів – майбутні лідери національного руху. Серед них був Джафер Сейдамет (1889–1960), який через тиск російських дипломатів за публікацію твору про пригноблення свого народу Росією, змушений був виїхати з Туреччини до Франції, де навчався на юридичному факультеті у Сорбонні.

Н. Челебіджіхан ініціював утворення у 1909 р. підпільної кримськотатарської організації «Ватан» («Батьківщина»), яка спиралася на ідеї служіння кримськотатарському народу, та національно-визвольної боротьби. Окрім того, кримськотатарська молодь входила до організацій учнів-російських тюрків у Туреччині та деяких пантюркістських об'єднань.

Нові випробування принесла кримським татарам Перша світова війна (1914–1918). Росія вступила у неї у складі Антанти, а Туреччина приєдналася до ворожого їй блоку держав на чолі з Німеччиною та Австро-Угорщиною. Халіф оголосив священну війну – джихад – Антанті, втім, це не викликало антиурядових акцій з боку кримських мусульман. Більше того, кілька тисяч кримських татар на заклик Таврійського муфтія пішли до лав російської армії.

Позатим, тисячі кримських татар, які мали турецькі паспорти, були депортовані до внутрішніх губерній імперії.

Важливою складовою національного відродження кін. XIX – поч. XX ст. було творення сучасної культури і мистецтва. У цей час після довгого занепаду, пов’язаного із виїздом після 1783 р. меценатів – ханської династії Гераїв, значної частини заможних та освічених верств загалом, починає активно розвиватися кримськотатарська література. І. Гаспринський заклав основи оповідання і роману в кримськотатарській літературі. Його перу, зокрема, належать повість «Африканські листи», роман «Французькі листи», містична новела «Лихо Сходу», історичне оповідання «Дівчина-левиця». Він виховав цілу плеяду кримських прозаїків, поетів і публіцистів, серед яких – А.С.Айвазов, О.Акчокракли, А.Лятіф-заде, І.Льоманов.

Усеїн Шаміль Тохтаргази *(1881–1913), кримськотатарський поет і драматург, учитель і просвітитель*

У Стамбулі студенти утворили кримськотатарський літературний гурток «Яштатар язилари». Його співорганізатор А.Одабаш свідчив, що гурток «головним чином переслідував мету вироблення суто кримськотатарської мови та очищення її від турецької». Становлення нової культури було непростим не лише через політику царської адміністрації, а й через традиціоналістів-кримських татар, свідченням чого стало вбивство у 1913 р. поета і драматурга У. Тохтаргази.

Особливе місце в історії кримськотатарської літератури займає Номан Челебіджіхан. Він став поетом, одним із творців сучасної реалістичної та романтичної кримськотатарської прози. На початку 1917 р. газета «Терджиман» надрукувала його вірш «Ант енткенмен» («Я поклявся»), який невдовзі став національним гімном кримських татар.

Абібулла Одабаш *(1891–1937), кримськотатарський письменник, філолог, педагог*

На межі XIX і XX ст. відбувається відродження кримськотатарського театраль-

РОЗДІЛ V

ного мистецтва. У 1882 р. кримськотатарською мовою друкується п’єса «Бахтіяр». В 1886 р. у Бахчисараї трупа Сердарова дала виставу кримськотатарською мовою, а у 1900 р. вже кримськотатарська трупа поставила п’єсу за твором Пушкіна. У жовтні 1901 р. у Бахчисараї відкрили театральну будівлю. Першою поставленою кримськотатарською п’єсою стала «Оладжаг’а чаре олмаз» («Чому бути – того не минути») драматурга С. Озенбашли. У виставі демонструвався конфлікт під час весілля. Другий показ п’єси зірвали глядачі, які впізнали себе у її героях. Цей твір став класикою національної драматургії. Бахчисарайська трупа представляла вистави за творами кримськотатарських, російських, західноєвропейських і турецьких авторів. Жіночі ролі спочатку грали чоловіки, бо акторство вважалося не гідним жінки-мусульманки. Першим кримськотатарським акторкам навіть довелося виїхати з Криму, але попри це, напередодні 1917 р. деякі їхні колеги вже набули популярності, як, наприклад, А. Тайганська.

На початку XX ст. з’являються по-європейськи освічені професійні художники-кримські татари, першими серед яких були У. Боданинський і А. Абієв.

Кримськотатарське декоративно-ужиткове мистецтво, хоч і сильно постраждало у період Російської імперії, але все ж вижило завдяки родинним традиціям та існуванню кримськотатарських цехів – еснафів. На поч. XX ст. неодноразово піднімалося питання щодо створення спеціальних навчальних закладів для його збереження і розвитку, зрештою такий заклад вдалося відкрити у Ялті.

ВИСНОВКИ

Наприкінці XIX – поч. XX ст. продовжувалися деякі процеси, які негативно впливали на кримськотатарський народ з моменту анексії Криму Російською імперією. Так, частка безземельних селян зросла у 1880-х рр. – 1917 р. з 45 % до 60 %, скорочувалися вакуфні землі, відбувалися чергові еміграції, хоча вони стали менш масовими порівняно з «чорним століттям», зменшувалася частка кримських татар у населенні Криму. Наприкінці XIX ст. вони ще мали відносну більшість – 35,6 %, а на поч. XX ст. перетворилися на меншину. Хоча чисельність кримських татар у абсолютних цифрах зросла. На поч. XX ст. у високоурбанізованому для того часу Криму більшість кримських татар жила на селі. Разом із тим кримськотатарський народ почав демонструвати ознаки долання етносоціокультурної кризи.

У 1880-х рр. передові елементи кримськотатарського суспільства починають процеси національного відродження, які вплинули і на інші тюрко-мусульманські народи. Ці діячі, які належали здебільшого до щойно утворюваної із осіб із різних станів інтелігенції, прагнули допомогти народам подолати негативні процеси шляхом просвіти, підняття їх культурно-освітнього рівня. Ключова фігура початкового етапу відродження І. Гаспринський вважав, що цього можна досягти шляхом поєднання досягнень західних науки, технологій та культури з ісламо-тюркським спадком. Завдяки його діяльності було виховано нове покоління інтелігенції кримських татар та інших тюркських народів, закладені основи їх сучасних культур.

Під час 1905 р. кримськотатарський національний рух політизується, у ньому виникають ліберально-демократична течія на чолі з Ісмаїлом Гаспринським і революційно-демократична течія «молодотатар» на чолі з Абдурешидом Медієвим. Інше крило «молодотатар» на чолі з Номаном Челебіджіханом виникло пізніше у Стамбулі.

Поява національного руху кримських татар, його перші успіхи у справі просвіти народу, створенні структур громадянського суспільства засвідчили, що кримськотатарський народ почав перетворюватися із етносу на сучасну націю. Втім наприкінці XIX – поч. XX ст. національний рух охоплював насамперед освічену частину народу, а масовості він вже набере на наступному етапі.

ПИТАННЯ ДО РОЗДІЛУ

1. Що означає «джадидізм» і як він вплинув на кримськотатарський та інші тюркські народи?

2. Хто із кримськотатарських діячів зробив до 1917 р. найвагоміший внесок у національне відродження? Чому?

3. Які етапи можна виділити у кримськотатарському національному русі у др. пол. XIX – на поч. XX ст.? Чому?

4. Чи є щось спільне у долях кримськотатарського й українського народів наприкінці XVIII – на поч. XX ст.?

РОЗДІЛ VI

РОЗДІЛ VI Кримськотатарський народ у період війн і революцій (1917–1920 рр.)

Андрій Іванець

§ 1. КРИМСЬКОТАТАРСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ 1917–1919 рр. В УМОВАХ ГОСТРОЇ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ БОРОТЬБИ, ЗМІН ПОЛІТИЧНИХ РЕЖИМІВ У КРИМУ І ВІЙН

У Російській імперії перенапруження під час Першої світової війни загострило до краю суспільно-політичні, соціально-економічні та міжнаціональні суперечності. В результаті 23 лютого (8 березня) 1917 р.* розпочалася Лютнева революція. Цар зрікся престолу. У Петрограді виник Тимчасовий уряд, який мав довести державу до Всеросійських установчих зборів. Керувати Таврійською губернією нова влада замість губернатора призначила губернського комісара – кадета М. Богданова. У містах і повітах були утворені комітети громадської безпеки, які підтримували новий уряд. Навесні у містах та інших населених пунктах Криму створюються ради робітничих і солдатських депутатів, а влітку-восени 1917 р. – ради селянських депутатів. Більшість у них складали російські соціалісти-революціонери і соціал-демократи. У національному питанні ради часто займали великодержавну позицію. Так, наприклад, навесні 1917 р. Сімферопольська рада робітничих і солдатських депутатів не прийняла до своїх лав представників кримських татар.

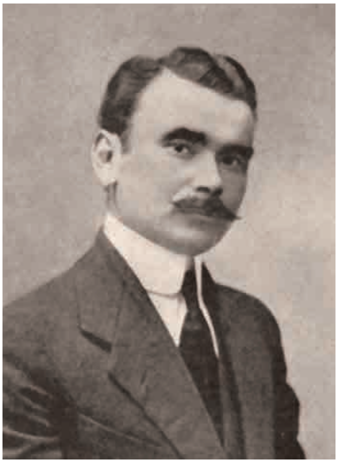
* *Дати даються за новим стилем літочислення або у формі «1 (14) березня», де перша цифра відображає дату за старим стилем, друга – за новим. До 1918 р. в Криму використовувався старий стиль. Пізніше, за різних політичних режимів міг використовуватися як новий (Григоріанський календар), так старий стиль (Юліанський календар), а іноді й обидва одразу.*

Таврійська губернія на поч. 1917 р. складалася з двох частин: великої, аграрної і заселеної переважно українцями материкової частини (Дніпровський, Мелітопольський і Бердянський повіти), і меншої, поліетнічної, з високим рівнем урбанізації, Кримської. У 1917 р. в Криму проживало 808,9 тис. осіб 35 національностей, із них кримські татари складали 26,8 %, або 217 тис. осіб, росіяни та українці – 399,8 тис. осіб, або 49,4 % (під час перепису їх не розділяли, орієнтовно із них українців було до 100 тис. осіб), євреї – 68,2 тис. осіб (8,4 %), німці – 41,4 тис. осіб (5,1 %), греки – 20,1 тис. осіб (2,5 %), вірмени – 16,9 тис. осіб (2,1 %), болгари – 13,2 тис. осіб (1,6 %), поляки – 11,8 тис. осіб (1,5 %), караїми – 9 тис. осіб (1,1 %).

Оскільки у багатонаціональній Російській імперії, де росіяни складали менше половини населення, більшість народів зазнавала дискримінації, то національне питання було однією із пекучих проблем. Із початком революції 1917 р. була скасована низка національних і релігійних обмежень, запроваджено демократичні свободи, що створило умови для східноєвропейської «Весни народів» – на постімперському просторі розгорнулися національні рухи та революції, як, наприклад, Українська, Фінська. Масштаб кримськотатарського руху, утворені ним інституції у 1917–1919 рр. та інші ознаки дозволяють виокремити серед суспільно-політичних процесів у Криму і Кримськотатарську революцію.

Її основними причинами були: 1) політичне безправ’я кримськотатарського народу; 2) соціальний гніт – більшість кримських татар проживала на селі, а 60 % кримськотатарських селян були безземельними, що перевищувало середній кримський показник у 1,5 рази. З 1783 р. обсяг земель, які перебували у їхній власності, зменшився у 4 рази (на поч. XIX ст. кримські татари володіли 600 тис. десятин казенної землі, а за сто років – лише 145 тис.); 3) релігійне пригноблення – провідні структури мусульман Таврійське магометанське духовне правління (ТМДП) та Особлива комісія з вакуфів, яка розпоряджалася значними матеріальними ресурсами, були частиною МВС Росії та формувалися під повним контролем імперії (за час перебування в імперії обсяг вакуфних земель скоротився майже у чотири рази); 4) русифікація, загроза збереженню етнонаціональних традицій та культурного спадку, потреба подолати культурно-освітні проблеми – велика частина кримських татар залишалася неграмотною, а в цілому за рівнем освіти корінний народ перебував, за даними перепису 1897 р., в середині списку етнічних спільнот Криму.

РОЗДІЛ VI

Номан Челебіджіхан *(1885–1918), перший демократично обраний муфтій мусульман Криму, співголова Курултаю кримськотатарського народу, автор національного гімну*

Кримськотатарська революція розпочалася з утворення 25 березня 1917 р. у Сімферополі Тимчасового мусульманського революційного комітету (ТМРК) на загальному зібранні Кримського мусульманського благодійного товариства. Вона швидко набула масовості – вже 7 квітня 1917 р. у представницькому Всекримському мусульманському з'їзді, скликаному ТМРК, взяло участь орієнтовно 2 тис. учасників, що становило майже 1% кримських татар. Його делегати вперше в історії Криму і Росії обрали демократичним шляхом Таврійського муфтія, а замість скомпрометованого ТМДП – Тимчасовий Кримсько-мусульманський виконавчий комітет (ТКМВК, або Мусвиконком). Останній став керівним центром кримськотатарського національного руху. До його складу увійшли переважно представники «молодотатар». Вони відтіснили на другі ролі мурз і консервативне духовенство й очолили національну революцію.

Першим демократично обраним муфтієм став громадсько-політичний діяч, письменник Номан Челебіджіхан, який отримав юридичну і богословську освіту в Туреччині, здобував вищу юридичну освіту в Росії, а на момент обрання був мобілізований до армії. Комісаром Особливої вакуфної комісії обрали його соратника Джафера Сейдамета, який отримав освіту у Туреччині та Франції, і також був мобілізований. Всекримський мусульманський з'їзд оголосив передані мусульманами на релігійно-благодійні цілі майно і кошти – вакуфи – власністю не духовенства, а всього кримськотатарського народу. В Криму вони складали 87,6 тис. десятин землі, значні суми, 1,5 тис. будинків і крамниць. Таким чином, кримськотатарський національний рух отримав фінансову базу для діяльності.

Вже з весни 1917 р. Мусвиконком реалізовував на практиці національно-культурну автономію: в його руки перейшли не тільки релігійні, а й політичні, освітні, фінансові та інші справи кримських татар. Він був визнаний Тимчасовим урядом і перебував у віданні МВС.

№ 8-й. Суббота, 9 сентября 1917 г. № 8-й.

ГОЛОСЪ ТАТАРЪ

Еженедѣльный органъ Временнаго Крымско-Мусульманскаго Исполнительнаго Комитета.

Да здравствуетъ Федеративная Демократическая РЕСПУБЛИКА!

Цѣна 15 коп. Годъ изданія первый. Цѣна 15 коп.

Военное обозрѣніе

ДАЮ УРОКИ

Отъ редакціи.

[redacted]

Газета «Голос татар», орган Тимчасового Кримсько-мусульманського виконавчого комітету. Вересень 1917 р.

Мусвиконком на першому етапі ставив такі завдання: 1) об’єднання кримськотатарського народу, організація місцевих комітетів і підготовка татар до Всеросійських установчих зборів; 2) реорганізація духовного правління і управління вакуфами; 3) корінна реформа шкільно-виховної справи кримських татар. З весни 1917 р. він приділяв увагу також військовому питанню.

Уже влітку 1917 р. Мусвиконком спирався на 126 мусульманських комітетів у селах, волостях, містах та повітах, кілька молодіжних, жіночу та інші громадські організації, а також новопосталу Татарську партію. Його позицію відображали нові газети «Голос татар» і «Міллет». Кримські татари брали активу участь у загальноросійських заходах мусульман. Вплинув на формулювання завдань кримських татар І Всеросійський мусульманський з’їзд у Москві, що відбувався у травні 1917 р. Його делегати, у тому числі від кримських татар, висловили прагнення перетворити Росію на демократичну федерацію національно-територіальних державних утворень.

Свої політичні ідеали і бачення майбутнього Криму кримськотатарським лідерам доводилося реалізовувати у політичній боротьбі з російськими соціалістами і лібералами, які домінували у радах і ліберально-демократичних органах влади, а також мусульманськими консерваторами-традиціоналістами. Реформи Мусвиконкому завдавали удару по престижу та матеріальних інтересах тієї частини духовенства і дворянства, які контролювали до революції ТМДП та вакуфи. Кримськотатарські революціонери прагнули модернізувати національну спільноту, а значить, подолати чимало традиційних уявлень і способів дії. Це викликало несприйняття, а іноді – ворожість частини консервативно налаштованих мусульман. Реакціонери навіть звинувачували Мусвиконком та його лідерів у безбожництві, підриві моралі та релігії.

З організаціями українців Криму у кримських татар вже у перші місяці революції встановилися партнерські відносини. Так, наприклад, у червні 1917 р. українізовані частини Сімферопольського

Мітинг на площі Нахімова у Севастополі, 6 жовтня 1917 р.

гарнізону привітали утворення татарського батальйону. У липні 1917 р. на перших демократичних виборах до Сімферопольської міської думи українсько-мусульманський список набрав 9%. Українська діячка із Сімферополя, перша жінка, нагороджена державною відзнакою УНР, Х. Пекарчук згадувала, що у 1917 р. «співпраця з татарами була якнайкраща».

У липні (серпні) 1917 р. стався конфлікт з російськими органами влади, які арештували муфтія за підозрою у держзраді. Через масові протести кримських татар, підтримані українськими та іншими організаціями, Н. Челебіджіхана швидко відпустили. Кримськотатарські організації почали вимагати відставки комісара М.Богданова, оскільки губернська влада вимагала притягнути муфтія до відповідальності за його звернення до солдат татарського батальйону залишитися в Криму.

Тоді ж, на початку серпня 1917 р., члени ТКМВК Д. Сейдамет і А. Озенбашли провели переговори в Києві з керівництвом Української Центральної Ради (УЦР) і Генерального Секретаріату України.

Джафер Сейдамет *(1889–1960), один із лідерів кримськотатарського національного руху, журналіст*

Представницька делегація кримських татар на чолі з Д. Сейдаметом взяла участь у вересні 1917 р. в Києві у З’їзді народів-федералістів, ініційованого УЦР, для об’єднання зусиль національних рухів зі створення федеративної демократичної Росії. Цей з’їзд відіграв важливу роль у визначенні тактики і стратегії кримськотатарського руху у 1917 р. Учасники форуму, зокрема, закликали провести національні установчі збори до всеросійської конституанти. Мусвиконком 9 жовтня 1917 р., після звіту кримських делегатів з’їзду, ухвалив попередню постанову про скликання національних установчих зборів – Курултаю.

14–15 жовтня 1917 р. на делегатському з’їзді кримських татар вибори національної конституанти було призначено на листопад, а також обрано кандидатів на Всеросійські установчі збори.

Засідання Курултаю, 1917 р.

Восени 1917 р. стали наочними результати роботи ТКМВК у сфері освіти і культури. На початок вересня 1917 р. вже 2/3 вчителів витримали іспит і отримали свідоцтво вчителя початкового мектебу. За постановою ТКМВК, з 1 жовтня 1917 р. мали відкритися у кожному повіті Криму для кримських татар по одному «рушдіє» (училищу), при них – по одній взірцевій початковій школі, а у кожній волості – по одній нижчій початковій школі. У Сімферополі відкрилася приватна кримськотатарська дівоча прогімназія, деякі інші навчальні заклади, вдалося також замінити директора Сімферопольської російсько-татарської вчительської школи і розпочати її реформування.

У вересні 1917 р. Мусвиконком вирішив створити першу національну музейну установу і призначив директором кримськотатарського національного музею у Ханському палаці художника та науковця У. Боданинського. 3 (16) листопада 1917 р. у Бахчисараї відбулися знакові події – відкриття кримськотатарського національного музею в Ханському палаці, інституту імені Менглі Герая в історичній Зинджирли-медресе, вчительської семінарії

Члени УЦР і Курултаю, 1917 рік

Відкриття Курултаю кримськотатарського народу 9 грудня 1918 р. у Ханському палаці у Бахчисараї

імені І.Гаспринського та кримськотатарської художньо-промислової школи в «Орта медресе». На урочистому відкритті музею були тисячі людей, а Н. Челебіджіхан порівняв кримські народи з квітами і заявив, що завдання Курултаю «зробити з них один чудовий букет, перетворити Крим на культурну Швейцарію».

Більшість політичних сил Наддніпрянщини і Криму сприйняли негативно більшовицький переворот у Петрограді 7 листопада 1917 р. Вакуум легітимної влади у центрі призвів до природного прагнення окраїн колишньої імперії рятуватися власними силами. 20 листопада 1917 р. УЦР проголосила Українську Народну Республіку (УНР), до складу якої мала входити, зокрема, «Таврія без Криму». Остання формула стала результатом домовленостей українських і кримськотатарських лідерів на З'їзді народів і під час подальших контактів. Керівництво УЦР де-факто визнало суб'єктом самовизначення в Криму кримськотатарський народ.

Згуртуванню демократичних антибільшовицьких сил Криму і Північної Таврії після перевороту у Петрограді заважала фігура Таврійського губернського комісара М. Богданова. Кримськотатарські лідери категорично вимагали його відставки. Українці підтримали їх, бо, як сказав голова Українського губернського виконавчого комітету Д. Андрієвський, у конфлікті цілого народу з однією особою вони не можуть не стати на бік народності. А 13 листопада 1917 р. представники кримських татар і українців утворили Кримський революційний штаб. Невдовзі Богданов залишив свій пост, а замість нього керувати губернією став комісаріат у складі

представників російської, української і кримськотатарської революційної демократії – П.Біанки, П.Близнюка і А.Озенбашли. Вперше з кін. XVIII ст. представник корінного народу увійшов до складу керівництва регіону.

Лідери органів самоврядування кримськотатарського народу (зліва направо) С.Хаттатов, А.С.Айвазов, Н.Челебіджіхан, Д.Сейдамет

Мусвиконком у листопаді 1917 р. висунув гасло «Крим для кримців!», яке передбачало об'єднання кримчан всіх національностей заради недопущення анархії та гегемонії одного народу над іншим. Кримськотатарські лідери заговорили про створення «кримської Швейцарії» як суб'єкта федерації. Мусвиконком планував провести після Курултаю Всекримські установчі збори, які мали вирішити питання про владу в Криму. Ідею проведення кримської конституанти підтримала і Рада народних представників (РНП) Таврійської губернії – тимчасовий вищий орган управління краєм, утворений на початку грудня 1917 р. в Сімферополі на з'їзді представників земств, міст, рад, профспілок, політичних і національних організацій. Амет Озенбашли залишився у переобраному на з'їзді складі губернського комісаріату. Фактично, виникла коаліція кримськотатарських органів самоврядування і РНП.

У листопаді 1917 р. кримськотатарським діячам вдалося провести вибори до Курултаю, а на виборах до російської конституанти у Таврійській губернії отримати другий результат (11,9 % голосів виборців). 9–26 грудня 1918 р. у Бахчисараї працював Курултай як національні установчі збори. До його складу було обрано 79 делегатів, серед яких – 5 жінок. Отримання мандату законодавчого органу представницями «слабкої статі» було новим явищем для того часу. Безпрецедентним стало обрання одним із 5-ти співголів установчих зборів кримських татар Ш. Гаспринської. Найчастіше ж головував Н. Челебіджіхан.

Підсумком 18-денної роботи Курултаю стало ухвалення Кримськотатарських основних законів, які поєднали досягнення європейського конституціоналізму, мусульманського і звичаєвого

Учасники І Курултаю, 1917 рік

права. Документ регламентував діяльність органів національного самоврядування, проголошував поділ влад, рівність чоловіка і жінки, демократичні права і свободи та декларував Кримську Демократичну (або Народну) Республіку. У ст. 12 національної конституції йшлося про те, що питання про форму правління в краї може бути вирішене тільки крайовими (кримськими) установчими зборами, тому Курултай доручив парламенту у найкоротший термін вжити заходів для їхнього скликання. Курултай проголосив себе національним парламентом терміном на один рік, і 26 грудня 1917 р. обрав Кримськотатарський національний уряд на чолі з Н.Челебіджіханом.

Демократичну перспективу Криму, яку відстоювали Курултай і РНП Таврійської губернії, перекреслив третій центр регіональної влади – Севастопольський Військово-революційний комітет (ВРК). Його утворили у грудні 1917 р. більшовики та їхні союзники для насадження ліворадикальної диктатури. Вони не мали шансів демократичним шляхом монополізувати владу в Криму (на виборах до російської конституанти більшовики отримали у Таврійській губернії лише 5,5 % голосів). Однак ліві радикали досягли вирішальної переваги у боротьбі за владу завдяки перетяганню на свій бік більшості матросів Чорноморського флоту (ЧФ). З допомогою зброї вони у січні 1918 р. захопили владу в Криму, розпустили РНП, Курултай, заарештували Н. Челебіджіхана (розстріляли без суду 23 лютого 1918 р. в Севастополі). Помітну роль Севастопольський ВРК і більшовизований ЧФ зіграли у встановленні лівої диктатури (радянської влади) в Україні та на півдні Росії.

Агресія більшовицької Росії проти УНР призвела до проголошення 25 січня 1918 р. IV Універсалом незалежності УНР і до змін у ставленні української влади до кримського питання. У січні 1918 р. УЦР ухвалила закон, яким російський військовий і торговельний флот на Чорному морі оголошувався українським. І якщо на Брестських переговорах з Центральними державами УНР лише зондувала можливості контролювати кримські порти, то вже 14 лютого 1918 р. її уряд, серед умов укладання миру з Росією, записав: «Крим остається під впливом України», а весь «флот на Чорному морі належить… тільки Україні». Українська влада взяла курс на встановлення контролю над ЧФ, Севастополем та Кримом у цілому, з гарантуванням прав кримськотатарського народу. Для цього вживалися дипломатичні, політичні, військові та адміністративні заходи. 24 квітня український посол у Стамбулі офіційно заявив великому візиру про те, що Крим є інтегральною частиною УНР і що мусульманам має бути забезпечена «національна свобода».

Дії українських державних структур і кримськотатарського національного руху щодо статусу Криму навесні 1918 р. набували конкурентного характеру. Кримськотатарські лідери продовжили лінію на пошук союзників і протекторів у тюрко-мусульманському просторі. У грудні 1917 р. вони звернулися з листом про допомогу до великого візира Туреччини Талаат-паші. Тоді його не дуже зацікавили проблеми кримських татар. Але зміна геополітичної ситуації на початку 1918 р. призвела до спроб направити турецькі війська в Крим, які не були реалізовані через спротив німців. У лютому 1918 р. представники кількох мусульманських організацій Росії вимагали, на жаль, безрезультатно, звільнити з-під варти Н. Челебіджіхана. Навесні 1918 р. в Одесі було сформовано Шуро (Раду) представників мусульманських громадських організацій із звільнення Криму. Влада УНР не дала дозвіл на перехід із Румунського фронту через південь України в Крим I Мусульманському корпусу, а у квітні 1918 р. направила туди частини Окремої Запорізької дивізії Армії УНР із завданням зайняти Севастополь. Одеське Шуро висловило проти цього протест.

До 1 травня 1918 р., в результаті дій українських та німецьких військ і кримськотатарських повстанців, проголошене у березні більшовиками і лівими есерами ефемерне державне утворення – Радянська Соціалістична Республіка Тавриди – впало, а Крим був очищений від лівих радикалів. Кримська група Армії УНР під

тиском німецьких вояків була змушена залишити територію півострова. Командувач кайзерівськими військами в Криму генерал Р. Кош пояснював це тим, що згідно з III Універсалом Крим не входить до складу УНР. 29 квітня 1918 р. ЧФ підняв українські прапори, але німецькі війська продовжили наступ. Тому деякі кораблі вийшли у Новоросійськ. Більша частина флоту лишилася в місті під синьо-жовтими стягами. Проте вже на початку травня 1918 р. моряки на більшості кораблів змушені були їх спустити на вимогу окупаційної влади.

У травні 1918 р. остання визнала право організації крайової влади за Курултаєм, який відновив свою діяльність. Кримськотатарський парламент взяв курс на суверенізацію Криму і призначив на посаду кримського прем'єр-міністра Д. Сейдамета, але через спротив представників російського політикуму кримськотатарським лідерам не вдалося створити крайовий уряд.

Німецькі офіцери на вул. Желябова, 20 у Сімферополі. 1918 р.

29 квітня 1918 р. в Києві відбувся державний переворот і замість УНР постала Українська Держава на чолі з гетьманом П.Скоропадським. Новий режим взяв твердий курс на приєднання Криму і надання йому автономії. У травні-червні 1918 р. гетьман та його уряд вживали дипломатичні заходи для цього, окрім того у кримські повіти були призначені старости Української Держави.

Влада Німецького рейху ще не вирішила остаточно, що робити з Кримом: колонізувати, утворити протекторат, віддати під контроль одній з причорноморських держав. Тому вони намагалися «законсервувати» ситуацію та ініціювали створення крайового уряду на чолі з генерал-лейтенантом, екс-командиром I Мусульманського корпусу, литовським татарином Сулейманом Сулькевичем.

Цей кабінет не мав міжнародного визнання, проводив авторитарну політику, підтримував засади ринкової економіки, спирався на вузьку соціальну базу. У своїй декларації 25 червня 1918 р. перший Кримський крайовий уряд заявив про намір зберігати самостійність Криму до з'ясування його міжнародного становища, що суперечило курсу Української Держави на його приєднання. Це

невдовзі викликало митну війну з гетьманатом і погіршило життєві умови кримчан.

Кабінет С. Сулькевича складався із представників мусульман, росіян і німців Криму. Це був єдиний уряд Криму у постреволюційні роки, який офіційно визнав національно-культурну автономію кримських татар і надавав підтримку органам національного самоврядування.

Сулейман Сулькевич *(1865–1920), російський і азербайджанський воєначальник, литовськотатарський і кримськотатарський діяч, генерал-лейтенант*

У липні 1918 р., з метою отримання позики для Криму та офіційного визнання крайового уряду, до Берліна виїхали міністр фінансів В. Татіщєв і міністр закордонних справ Д. Сейдамет. Останній без санкції уряду Сулькевича передав керівництву Німеччини меморандум за підписами керівника національного уряду А. Хільмі та голови Курултаю А. С. Айвазова про необхідність перетворення Криму на нейтральне ханство під протекторатом Німеччини і Туреччини, створення татарського уряду «з метою цілковитого звільнення Криму від панування і політичного впливу росіян». Документ не знайшов підтримки у кайзерівському рейху, але викликав кризу в уряді С. Сулькевича і кримськотатарському парламенті.

Цей меморандум лідерів правого крила національного руху не був схвалений Курултаєм, а тому загострив протистояння всередині кримськотатарського політикуму – восени 1918 р. із парламенту вийшла група лівих депутатів, яка вступила до лав більшовиків, пішов у відставку голова національного уряду А. Хільмі. Восени 1918 р. Курултай назвав появу меморандуму про створення ханства «авантюрою» кількох осіб, засудив його зміст, оскільки він суперечив Кримськотатарським основним законам, і створив слідчу комісію для з'ясування обставин його появи.

У вересні–жовтні 1918 р. велися переговори між урядами гетьмана Скоропадського і Сулькевича про умови входження Криму до складу Української Держави. На вимогу України до переговорів були залучені й кримські татари. Проте позитивного результату досягнуто не було. Восени 1918 р. Курултай наполягав на скликанні Кримського парламенту з установчими функціями.

В листопаді 1918 р., після поразки Німеччини, на зміну пронімецькому кабінету С. Сулькевича прийшов проросійський Кримський крайовий уряд Соломона Крима, в якому не було жодного кримського татарина, а більшість складали кадети. Тоді ж у Криму з'явилися війська Добровольчої армії А. Денікіна й Антанти.

У січні 1919 р. Парламентське бюро Курултаю затвердило «Положення про культурно-національну автономію кримських мусульман». Документ проголошував, що мусульмани Криму «користуються повною автономією у всіх справах, пов'язаних із внутрішнім побутом і релігійними поглядами».

До них були віднесені: релігійні, культурно-просвітницькі, управління вакуфними майном і капіталами, самооподаткування, громадське піклування і народне здоров'я, судові та опікунські. Вищим органом автономного управління у внутрішніх і зовнішніх справах мав бути національний парламент – Меджліс Мебусан, обраний татарським населенням Криму на три роки шляхом демократичних виборів. Виконавча влада мала належати раді директорів кримськотатарської національної директорії. Національним гербом визнавалося зображення «Тарак Тамгаси» (знак династії Гераїв), а прапором – полотнище світло-блакитного кольору із зображенням національного герба у верхньому куті біля древка.

Ще наприкінці 1918 р. виникло напруження між проросійською владою і органами національного самоврядування кримських татар, які, зокрема, виступали проти призову мусульман до Білої армії, за нейтралітет у війні білих з червоними і загалом мали дуже різні політичні позиції. На початку 1919 р. білі починають утиски органів кримськотатарського самоврядування.

У лютому 1919 р. керівники парламентського бюро С. Хаттатов і національного уряду С. Місхорли звернулися за допомогою до Азербайджану, просили сприяти у встановленні контактів із Великобританією та повідомили про направлення на Паризькі мирні переговори Д. Сейдамета для захисту самостійності Криму. Проте останньому не вдалося потрапити до Франції.

23 лютого 1919 р., у день національного трауру за вбитим лівими радикалами муфтієм Н.Челебіджіханом, у Сімферополі за розпорядженням Кримського крайового уряду пройшли обшуки в приміщеннях Директорії, парламентського бюро та його членів, редакціях газет «Міллет» і «Крим», були вилучені документи, печатки, штемпелі. Ці дії викликали протести кримських татар по всьому Криму.

Асан Сабрі Айвазов *(1878–1938), кримськотатарський політичний і громадський діяч, письменник, літературний критик, публіцист, педагог*

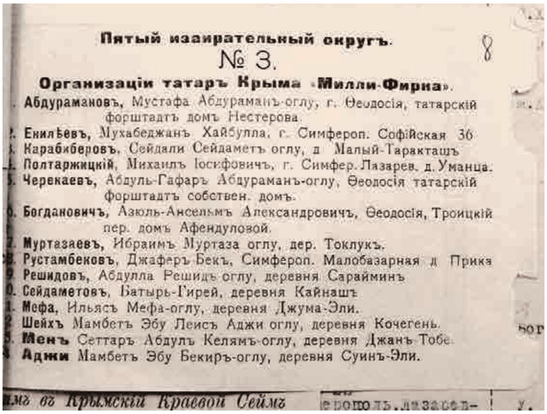
У лютому 1919 р. завершилися вибори до парламенту другого скликання – Меджліс Мебусану. Переконливу перемогу на них отримала партія «Міллі фірка» на чолі з С. Хаттатовим (ймовірно, колишня «Татарська партія», яка у 1918 р. змінила програму та оновила склад): із 45 депутатів національного парламенту 35 були висунуті цією партією, на частку лівих і правих лишалося лише 10 місць. Це могло свідчити, що, попри всі випробування останнього року, кримським татарам вдалося зберегти досить високий рівень консолідації. Засідання новообраного парламенту мало відкритися 1 березня, але через тиск крайового уряду сталася затримка.

Сеїтджеліль Хаттатов *(1873–1938), кримськотатарський громадсько-політичний діяч, підприємець і просвітник*

4 березня 1919 р. у Сімферополі розпочав роботу Меджліс Мебусан. Він пропрацював орієнтовно тиждень. Делегати заслухали річний звіт голови Кримськотатарської національної директорії С. Місхорли, який здебільшого зосередився на фінансових питаннях, розробили проєкт реформи духовенства з метою обмежити його функції релігійними обрядами. Доповідача обрали головою парламенту. Ймовірно, тоді ж обрали новий склад національного уряду на чолі з С. Хаттатовим і затвердили положення про культурно-національну автономію мусульман Криму.

Але вже у квітні 1919 р. більшу частину Криму захопили більшовики. Вони проголосили Кримську Соціалістичну Радянську Республіку, яка де-факто була частиною РСФРР, мала територіальний статус, але помітну увагу приділила кримськотатарському фактору. Очевидно, були зроблені висновки із боротьби на межі 1917–1918 рр. і повстання кримських татар у квітні 1918 р. Також більшовики намагалися використати Крим для просування світової революції на мусульманський Схід і насамперед у Туреччину. У Тимчасовому уряді КСРР було п'ять кримських татар (серед них вихідці із лівої фракції Курултаю, а тепер члени Російської комуністичної партії (більшовиків) (РКП(б)), значна увага приділялася пропаганді кримськотатарською мовою, і хоча Меджліс Мебусан не збирався, але домінуюча у ньому партія – «Міллі фірка» – продовжила відкриту діяльність.

Пятый избирательный округъ.
№ 3.
Организаціи татаръ Крыма «Милли-Фирка».
Абдурамановъ, Мустафа Абдураманъ-оглу, г. Феодосія, татарскій форштадтъ домъ Нестерова.
Енилѣевъ, Мухабеджанъ Хайбулла, г. Симфероп. Софійская 36
Карабиберовъ, Сейдали Сейдаметъ оглу, д. Малый-Таракташъ
Полтаржицкій, Михаилъ Іосифовичъ, г. Симфер. Лазарев. д. Уманца.
Черекаевъ, Абдуль-Гафаръ Абдураманъ-оглу, Феодосія татарскій форштадтъ собствен. домъ.
Богдановичъ, Азюль-Ансельмъ Александровичъ, Феодосія, Троицкій пер. домъ Афендуловой.
Муртазаевъ, Ибраимъ Муртаза оглу, дер. Токлукъ.
Рустамбековъ, Джаферъ Бекъ, Симфероп. Малобазарная д. Прика
Решидовъ, Абдулла Решидъ оглу, деревня Сарайминъ
Сейдаметовъ, Батырь-Гирей, деревня Кайнашъ
Мефа, Ильясъ Мефа-оглу, деревня Джума-Эли.
Шейхъ Мамбетъ Эбу Леисъ Аджи оглу, деревня Кочегень.
Менъ Сеттаръ Абдулъ Келямъ-оглу, деревня Джанъ-Тобе.
Аджи Мамбетъ Эбу Бекиръ-оглу, деревня Суинъ-Эли.
въ Крымскій Краевой Сеймъ

Список кандидатів партії «Міллі фірка» по п'ятому виборчому округу на виборах до Кримського крайового сейму, 1919 р.

Вже у червні 1919 р. денікінці захопили весь Крим і відновили Таврійську губернію. Кримськотатарський національний уряд та газета «Міллет» також відновили свою діяльність. На шпальтах останньої у серпні 1919 р. так формулювалося кредо національного руху: «Ми не є ані більшовиками, ані монархістами, ані кадетами, ані октябристами, а є лише народниками. Ми прагнемо завоювати наші права і здійснити наші національні бажання». Але після звернення партії «Міллі фірка» до Денікіна щодо визнання національно-культурної автономії кримських татар, той наказав заборонити діяльність кримськотатарської директорії. Цього вимагали від білих і консервативні представники мурз і духовенства.

Губернатор Таврійської губернії М. Шиллінг 9 серпня віддав наказ закрити Кримськотатарську національну директорію і відновити Таврійське магометанське духовне правління, яке існувало до революції. На посаді в. о. муфтія і голови ТМДП було поновлено

С. Кипчакського, яку він залишив під тиском мусульман на початку революції. Вакуфне майно передали відновленій Особливій комісії з вакуфів. Ці події можна розглядати як насильницьке переривання зовнішніми силами Кримськотатарської революції.

§ 2. КРИМСЬКОТАТАРСЬКИЙ НАРОД В УМОВАХ ПАНУВАННЯ В КРИМУ БІЛИХ ДИКТАТУР А. ДЕНІКІНА ТА П. ВРАНГЕЛЯ

Заборона органів національного самоврядування викликала хвилю протестів кримських татар і заяви про відмову від співпраці з ТМДП. Денікінці оголосили, що ТМДП і комісія з вакуфів відновлені тимчасово, до видання нових правил з управління духовними справами магометан Таврії і вакуфами, і що для їхнього написання буде утворена комісія під головуванням Таврійського губернатора за участі обраних мусульманами представників. У їх двоступеневих виборах восени 1919 р. могли брати участь лише чоловіки з 25-ти років. Утім, за правління А. Денікіна ця комісія так і не зібралася.

Амет Озенбашли *(1893–1958), кримськотатарський письменник, драматург, громадський і політичний діяч*

Диктатура білих спиралася серед кримських татар на мурз та частину духовенства. Восени 1919 р. білі почали переслідувати лідерів та активістів кримськотатарського руху, частину з них арештували, у тому числі С. Хаттатова, А. Озенбашли, Х. Чапчакчі. Організаційно кримськотатарський рух продовжив існування у формі підпільної діяльності партії «Міллі фірка».

У цій ситуації тюрки не могли надати реальної допомоги, тож лідери кримських татар розмірковували у 1919 р. про можливість співпраці з УНР та більшовиками. ЦК «Міллі фірка» доручило М. Єнілєєву зв’язатися із главою Директорії УНР С. Петлюрою. У листопаді 1919 р. у Севастополі член ЦК «Міллі фірка» Абдураманов уклав угоду з представником Кримської обласної організації РКП(б) про спільну боротьбу проти Добровольчої армії. Навесні 1920 р. контакти мілліфірківців і більшовиків відновилися. На конференції Кримської організації РКП(б) у Коктебелі було ухвалено рішення «посилити контакт з татарською

Бекір Чобан-заде *(1893–1937), кримськотатарський поет, учений-тюрколог, фахівець у царині тюркських мов і літератури*

національною партією «Міллі-фірка», яка орієнтувалася на радянську владу». Влітку 1920 р. «Міллі фірка» направила М. Єнілєєва в Одесу для переговорів з більшовиками, але перервала їх.

У квітні 1920 р. УНР та Польща уклали Варшавську угоду та військову конвенцію і почали наступ своїх військ в Україні. Тоді ж Д. Сейдамет розпочав у Швейцарії переговори з польськими дипломатами щодо встановлення протекторату Польщі над Кримом через отримання Варшавою мандату на це від Ліги Націй. У травні 1920 р. він адресував цю пропозицію до Ліги Націй, яка відмовилася її розглядати. Влітку він направив у Крим для «Міллі фірка» нових керівників – науковця та поета Б. Чобан-заде та М. Недіма. У листопаді 1920 р. Д. Сейдамет спробував провести переговори щодо мандату на Крим з вищим керівництвом Польщі, але, зрештою, глава держави Ю. Пілсудський у дипломатичній формі порадив йому обговорити питання статусу Криму з УНР.

Режим П. Врангеля, який очолив білих в Криму у квітні 1920 р., проводив, на відміну від диктатури А. Денікіна, більш цивілізовану національну політику, хоча й без принципових змін – робота органів національного самоврядування лишалася під забороною. У травні 1920 р. у Сімферополі у закритому режимі та під головуванням російського чиновника відбувся малочисельний Всекримський з’їзд мусульман. У його роботі взяли участь менше половини делегатів, обраних за Денікіна. На з’їзді П. Врангель закликав допомогти Російській армії. Делегати обрали комісію, яка розробила законопроєкт про самоврядування кримських

Головнокомандувач останнього уряду півдня Росії П. Врангель в першому ряду 4-й справа. м. Севастополь, 1920 р.

татар, але його нескінченні обговорення в урядових структурах затягнулися до падіння режиму П. Врангеля.

17 листопада 1920 р. червоні захопили Крим і почали насаджувати комуністичний режим у формі всевладдя ревкомів, ЧК та репресивних органів військ. 25 листопада 1920 р. ЦК «Міллі фірка» звернувся до Кримського ревкому з пропозицією легалізувати партію та передати у її відання татарські релігійні, просвітницькі справи і вакуфи, дозволити видавати кримськотатарські газету, журнали та книги. Фактично, це була спроба утворити національно-культурну автономію під егідою партії «Міллі фірка». Втім, 30 листопада 1920 р. Кримський обком РКП(б) відмовив їй у легалізації.

ВИСНОВКИ

Історію кримських татар у бурхливий період війн і революцій в Криму 1917–1920 рр. можна поділити на дві частини – Кримськотатарської революції та національно-визвольної боротьби в умовах панування білих режимів А. Денікіна та П. Врангеля.

Кримськотатарська революція 1917 – серпень 1919 рр., попри її незавершений характер, стала для кримськотатарського народу важливим етапом становлення як сучасної національної спільноти-суб'єкта політики та історичного процесу загалом. Революція носила національно-демократичний і національно-визвольний характер. Її очолила нова еліта – європейського типу інтелігенція, яка формулювала національні завдання та реалізовувала їх на практиці. Ця революція охопила широкі народні маси та спиралася переважно на селян, дрібну буржуазію, частину духовенства та найманих працівників міста, а в ідеології – на суміш ідей націоналізму, демократії, соціалізму, федералізму, тюркізму та ісламу.

Період Кримськотатарської революції можна умовно поділити на 3 етапи: 1) розгортання революції («етап Мусвиконкому»: березень – початок грудня 1917 р.), коли процеси самоорганізації кримськотатарського народу розвивалися по висхідній лінії, стали масовими і призвели до висунення на керівні ролі нової політичної еліти і утворення органів загальнонаціонального самоврядування

у формі системи мусульманських комітетів; 2) вищого розвитку революції («етап Курултаю»: грудень 1917 р. – лютий 1919 р.), коли хоч і з перервами через зовнішні чинники, але функціонувала система органів самоврядування на чолі з національними установчими зборами/національним парламентом та національним урядом, і вона здійснювала вплив на політичну ситуацію в Криму; 3) вимушеного згортання революції («етап Меджліс Мебусану»: березень-серпень 1919 р.), коли органи національного самоврядування через зовнішні чинники підтримували де-факто мінімальну активність з перервами, а потім змушені були її зовсім припинити.

В ідейному плані лідери Кримськотатарської революції еволюціонували від національно-культурної автономії і федералізму у 1917 р. до самостійництва у 1918 р. Втім реалізувати ідеї незалежності Криму не було можливості насамперед через недостатню соціальну базу (кримські татари складали орієнтовно чверть кримського населення) та відсутність міжнародної підтримки.

Не всі важливі проблеми кримських татар вдалося вирішити під час Кримськотатарської революції, як, наприклад, забезпечити землею безземельних і малоземельних кримськотатарських селян. Однак цей короткий період є одним із найважливіших у багатовіковій історії кримськотатарського народу, адже саме тоді було кардинально оновлено його політичне, соціально-економічне та культурне життя.

До найбільших здобутків Кримськотатарської революції можна віднести проведення національних установчих зборів і ухвалення Кримськотатарських Основних законів, створення загальнонаціональних органів самоврядування, демократизацію відносин всередині кримськотатарського народу, сприяння емансипації та підвищенню суспільної ваги кримськотатарської жінки, реформування і розширення кримськотатарської системи освіти, створення національного музею. Утворений тоді інститут Курултаю, як загальнонаціональний представницький орган кримських татар, був відроджений у 1991 р., і успішно функціонував до протиправної заборони органів націо-

нального самоврядування кримських татар Росією, яка незаконно окупувала Крим. Під час революції 1917–1919 рр. були затверджені національні прапор і гімн, які використовуються досьогодні. Проголошення Курултаєм Кримської Демократичної Республіки, в якій мали бути забезпечені права кримськотатарського народу та інших етнічних спільнот, вплинуло на подальші спроби державотворення в Криму і, зрештою, на утворення більшовиками Кримської АСРР. Кримськотатарська революція 1917–1919 рр. була важливим фактором, який вагомо впливав на суспільно-політичну ситуацію в Криму.

Білий диктаторський режим А. Денікіна у серпні 1919 р. заборонив діяльність органів національного самоврядування кримських татар, а натомість відновив дореволюційні Таврійське магометанське духовне правління та Особливу комісію з вакуфів, переслідував активістів національного руху, спирався у кримськотатарському середовищі насамперед на мурз і частину консервативного духовенства. Попри декларування більш цивілізованих підходів до національного питання, режим П. Врангеля у 1920 р. реальну політику щодо кримських татар принципово не змінив. У результаті партія «Міллі фірка» восени 1919 – 1920 рр. діяла у підпіллі та вела переговори про спільну діяльність з більшовиками, втім, після захоплення останніми Криму, комуністичний режим відмовив їй у легалізації та реалізації національно-культурної автономії.

ПИТАННЯ ДО РОЗДІЛУ

1. Назвіть причини Кримськотатарської революції 1917–1919 рр.

2. Які етапи Кримськотатарської революції можна виокремити?

3. Назвіть позитивні досягнення Кримськотатарської революції.

4. Яку політику стосовно кримських татар проводили режими А. Денікіна і П. Врангеля?

5. Які національні символи кримськотатарського народу ви можете назвати, коли вони виникли і були затверджені?

Розділ VII

Кримська АРСР і кримські татари: історія та культура (1921–1941 рр.)

Гульнара Бекірова

§ 1. СТВОРЕННЯ КРИМСЬКОЇ АРСР

Революція 1917–1920 рр. була для Криму дійсно страшною, за словами письменника – «кров'ю вмита». Загиблих внаслідок бойових дій та червоного терору кримчан обраховують десятками тисяч.

У листопаді 1920 року врангелівські війська були розбиті та евакуювалися до Туреччини – в Криму остаточно була встановлена радянська влада. Навесні 1921 року Крим відвідав член колегії Народного комісаріату національностей Мірсаїд Султан-Галієв. Реальність, яку він спостерігав на півострові, жахнула його. У доповіді Йосипу Сталіну він писав про помилки, допущені більшовицькою владою в Криму: «Національне питання в корені розв'язане неправильно. Неправильно розв'язано і земельне питання, а також продовольче питання. Місцеве населення ображене у всіх відношеннях… Радянська влада позбавила їх всіх запасів вина, тютюну і фруктів, натомість нічого не залишивши… Радянська влада і комунізм є новою формою імперіалізму, що будується на запереченні права власності, а тому є ще більш могутньою і грізною, ніж раніше, – ось та отруйна думка, яка отруює на-

Герб і прапор Кримської АРСР (1921–1928)

скрізь свідомість кримських татар, які помирають від голоду й від туберкульозу».

Встановити нормальне життя, на думку Султан-Галієва, може низка заходів, передусім – «декларування Криму автономною Радянською Соціалістичною Республікою з Конституцією; негайне задоволення потреби татарського малоземельного селянства у землі».

Мірсаїд Султан-Галієв *(1892–1940), мусульманський політичний діяч, член РСДРП (б)*

13 травня 1921 року на обласній конференції кримських татар-більшовиків було прийнято постанову, в якій зазначалось, що «революційно доцільною державною формою для Криму є проголошення його інтернаціональної республікою, що входить в Російську Федерацію».

Іншої точки зору дотримувались члени кримськотатарської партії «Міллі фірка» (Асан Сабрі Айвазов, Бекір Чобан-заде, Амет Озенбашли, Халіл Чапчакчі). Вони висували вимоги щодо створення в Криму національної республіки з повноваженнями повної автономії.

Термін «повна автономія» передбачав, зокрема, створення Кримського комісаріату іноземних справ з правом самостійних відносин із зарубіжними країнами, ведення зовнішньої торгівлі, повернення в Крим емігрантів кримських татар. Але така пропозиція викликала спротив наркома іноземних справ РРФСР Георгія Чичеріна, підтриманого Леніним.

Кримськотатарський політичний діяч, тоді вже емігрант, Джафер Сейдамет марно намагався за допомогою своїх друзів потрапити на прийом до турецького лідера Мустафи Кемаля Ататюрка. Як пише Айвазов, Сейдамет був глибоко розчарований позицією голови турецької влади: «Кемалісти не встигли створити нову Туреччину, одразу кинулись в обійми більшовиків. Уже скрізь відчувається вплив СРСР. Тому від нової Туреччини очікувати нам немає чого».

Айвазов розповідає про свій діалог з Ататюрком, який в цьому питанні підтримував більшовиків, засудивши позицію Сейдамета: «Під крилом комуністичної партії і в затінку радянської влади кожна національність влаштовує своє життя... Але відповідно до відомостей, що дійшли до мене, серед керівництва татар є ще люди, я би їх назвав людцями, що не задоволені радянською владою, ті,

Ільяс Тархан
(1900–1938),
голова ЦВК Кримської АРСР (1931–1937), редактор газети «Яш к'увет», драматург, член Спілки письменників СРСР

що емігрували за кордон і провадять звідти антирадянську пропаганду. Серед них і представник Криму, що обіймав у 1917–1918 роках дуже відповідальну посаду і штовхав татарський народ в провалля, який мріє, аби нова молода Туреччина клопотала перед Радянською владою про надання Криму самостійності і внесення його в число союзних республік. Це утопія і смерть для татарського народу».

13 серпня 1921 року Кримський обласний комітет РКП(б) запропонував Кримському революційному комітету видати постанову, якою проголошено на території Криму державною мовою кримськотатарську, а також російську. Через десять днів, на пленумі Кримського обласного комітету РКП(б) секретар обкому інформував, що Президія Кримського обкому обговорила близько 25 кандидатур кримських татар для роботи в різноманітних обласних установах.

Велі Ібраїмов виступає на іподромі у м. Сімферополі

18 жовтня 1921 року постановою Всеросійського Центрального Виконавчого Комітету і Ради Народних Комісарів було створено Кримську Соціалістичну Радянську Республіку – автономію у складі РРФСР. З'явилися апарати державної влади (місцеві ради, Центральний Виконавчий Комітет) і управління (Рада Народних Комісарів, якій підпорядковувались комісаріати: внутрішніх справ, освіти, юстиції, охорони здоров'я, фінансів, землеробства, праці, харчування та ін.). 10 листопада була прийнята Конституція республіки (змінена 1929 р., нова ухвалена 1937 р.). Державними мовами стали

кримськотатарська і російська. Головою Кримського ЦВК став латиш Юрій Гавен, головою уряду Криму – казанський татарин Сахіб-Гарей Саїд-Галієв. Проте вже через три роки ці дві ключові посади обійняли кримські татари – Велі Ібраїмов і Осман Дерен-Аєрли. Подібна тенденція зберігалася і в наступні роки.

§ 2. ГОЛОД 1921–1923 рр.

Видатний діяч партії більшовиків Мірсаїд Султан-Галієв після відвідування Криму навесні 1921 року в офіційній доповіді в Москву писав: «Відчайдушний і жорстокий терор залишив незабутньо важку реакцію у свідомості кримського населення. У всіх відчувається якийсь сильний, суто тваринний страх перед радянськими працівниками, якась недовіра і глибоко прихована злість».

Сільське населення, не сприймаючи більшовицькі ідеї, сприймало радянську владу як менше зло. Проте що ж дала людям ця влада?

У листопаді 1920 року Кримський Революційний комітет організував обласний продовольчий комітет і надав йому надзвичайні повноваження щодо вилучення так званих «надлишків продовольства» у населення. Винні в непокорі цій організації передавались до військово-революційного трибуналу. В грудні 1920 року почалась політика «продрозверстки». Селянина, що вивозив продукти на базар, називали «смертельним ворогом Радянської влади і робітничо-селянської справи», а вільну торгівлю – пережитком царського режиму. В селах створювалися «комітети бідноти», чия діяльність була спрямована на руйнацію традиційного селянського способу життя.

Протягом грудня 1920 року землю у поміщиків конфіскували, але селянам не віддали і почали формувати радянські господарства (радгоспи), яких передбачалось створити більше тисячі. Внаслідок цього більша частина землі, що була передана радгоспам навесні 1921 року, залишилась необробленою. Навесні 1921 року в якості надлишків вилучали навіть посівний фонд, що відбувалося з широким використанням каральних заходів.

Навесні 1921 року М.Султан-Галієв повідомляв про становище в Криму: «Жахлива економічна криза… Продовольче становище погіршується щодня… В татарських селах спостерігаються вже випадки смерті від голоду. Особливо посилюється дитяча смертність». У цей час офіційно ще не було оголошено про голод і не застосовувалось жодних заходів.

«Однією з неправильних дій радянської влади в Криму, – продовжує Султан-Галієв, – що лише дезорганізувала її правильне встановлення, було також так зване вилучення надлишків у буржуазії. Виникнувши і розпочавшись в центрі (Сімферополі), воно швидко перекинулося потім у провінцію і в деяких місцях перетворилося на хронічну хворобу. Проводилось воно страшно неорганізовано і нагадувало радше пограбування, ніж вилучення».

Султан-Галієв зазначав, що забирали абсолютно все – залишали лише пару білизни: «Мені особисто довелось бути свідком такого «вилучення» в м. Алупка. Всі партійні і радянські працівники виконували цю роботу… Вилучення проводили озброєні загони червоноармійців. Червоноармійці чомусь всі п'яні… Розподіл вилучених речей відбувався також неорганізовано. Наприклад, у Сімферополі татарська біднота, незважаючи на свою страшну нужду (жінки ходять в мішках, босі й напівголі), абсолютно нічого не отримувала. А між тим, татари виробили дуже багато вилучених надлишків, як-от подушки і простирадла, що служать їм замість меблів».

У такий спосіб вирішили проблему соціальної нерівності представники нової влади, віднісши до надлишків навіть найнеобхідніше – подушки і простирадла.

Голод охопив увесь кримський півострів, а не лише південне узбережжя, де смертність була надвисокою. Ось як згадував про це житель степового керченського села Аджименді Абдураман Барієв: «За продрозверстки забирали майже все. Якщо план по розверстці не виконувався, то не видавали озимих на посівну. З часом не стало птахів, навіть мертвих їли, котів, дохлу худобу, шкіру із взуття. Траплялись навіть випадки, коли матері з'їдали дітей».

Ще один очевидець подій Нурі Халілов писав: «Пам'ятаю голод 1921-1922 рр. По всьому селу Тавдаїр лежали трупи. Від голоду померли двоє синів моєї тітки, а потім і вона сама. Нас, дітей, вивезли на підводах у Сімферополь до притулку. Нас було близько 40 дітей. Половина дітей там загинула від голоду та хвороб».

У «Доповіді про роботу Кримської Надзвичайної Комісії за 1922 рік» читаємо: «…Голод майже по всій території Криму в січні місяці сягнув найбільшої своєї гостроти, збільшуючись щодня, і ніс по собі злидні і поневіряння, відбиваючись абсолютно на всіх сторонах кримського життя. Зросли і почастішали випадки смерті від голоду, ставши звичайним явищем. Так, наприклад: в Карасубазарському районі Сімферопольського округу, в зубожілому містечку з кількома тисячами населення, за один місяць померло від голоду

121 доросла людина і 123 дитини. Ринки майже у всіх містах Криму наповнені жебраками і голодними, які відкрито просять хліба».

Боротьба з голодом, як зазначалось у доповіді, незважаючи на відповідні заходи з боку Центрального комітету допомоги голодуючим, не дає суттєвих результатів: «Голод, головним чином, вразив південні і гірські райони Кримського узбережжя, де майже все населення, особливо сільське і переважно татарське, відчуває сильне зневір'я і майже приречене на голодну смерть. Разом із голодом і зубожінням розвиваються епідемічні хвороби, позаяк населення змушене харчуватись різноманітними сурогатами і недоброякісними продуктами. Сильніше за все розвинувся висипний тиф, потім – скарлатина і натуральна віспа. Найбільш неблагополучним районом варто вважати Севастополь».

За даними КримЦВК, голод у Криму спричинив зменшення населення на 21%. Померло близько 100 тисяч осіб, убуток кримськотатарського населення склав приблизно 76 тисяч осіб. Смертність серед кримських татар була найвищою – близько 24%, росіяни втратили 16% населення, а німці – близько 4%.

§ 3. ПОЛІТИКА КОРЕНІЗАЦІЇ (ТАТАРИЗАЦІЇ) В КРИМУ. РОЗВИТОК КУЛЬТУРИ І ОСВІТИ КРИМСЬКОТАТАРСЬКОГО НАРОДУ

На XII з'їзді більшовицької партії у квітні 1923 року було анонсовано політику коренізації. Вона проголошувала принципи пріоритетного розвитку національних груп, а Криму надала характеру «татаризації» політичного й суспільного життя. Почалось активне наукове вивчення історії, етнографії та археології кримських татар, було засновано національний драматичний театр.

Група учнів Кримської обласної Бахчисарайської татарської художньо-промислової школи за роботою у вишивальній майстерні, 1925 р.

Особливо яскраво політика коренізації проявилася в освіті. Було створено цілу систему: школи 1-го ступеня, 2-го ступеня, професійна освіта (профшколи, ФЗУ), технікуми, робітничі факультети і вузи з викладанням рідної мови. В національних школах почали застосовувати нові програми, засновано освіту для жіноцтва.

Учасники археологічної експедиції, 1924 р.

Основою освітньої системи стали сільські школи 1-го ступеня. Вплив більшовицької ідеології в національній освіті був незначний, а частка комуністів серед кримських татар – жалюгідна. У 1925 році лише 7% членів кримської організації більшовицької партії були з числа кримських татар. Новий імпульс система національної освіти отримала 1929 року у зв'язку із необхідністю підготовки національних кадрів для сільськогосподарських і промислових підприємств.

Розвитку національної освіти сприяв перехід діловодства на кримськотатарську мову в національних районах. Відтепер це не лише мова селянства, а й запорука участі в суспільному житті та державній діяльності. Науковці активно обговорювали питання мовознавства на філологічних конференціях.

Восени 1924 року проводились археологічні розкопки на території давнього кримськотатарського кладовища XIV-XV століть «Кирк-Азізлер» в Ескі-Юрті під Бахчисараєм, в яких брали участь співробітники Бахчисарайського музею разом з представником наукової Асоціації Сходознавства при ЦВК СРСР професором Олексієм Башкіровим. У результаті розкопок з-під землі були витягнуті надгробні пам'ятники з висіченим орнаментом, що спростовувало уявлення про кочовий побут кримських татар – задовго до заснування Бахчисараю в Ескі-Юрті існувало заможне кримськотатарське поселення з високим рівнем художнього розвитку.

Учителі судацької школи, 1925 р.

У 1925 році розпочались зйомки фільму «Алім», до створення якого залучалися найбільш відомі діячі кримськотатарської культури. В основу фільму покладено п'єсу кримськотатарського поета і драматурга Умера Іпчі, за якою український поет Микола Бажан написав сценарій. Директор

Бахчисарайського музею Усеїн Боданинський став художником-консультантом фільму «Алім». У створенні брали участь й інші відомі представники кримськотатарської культури – і це була його новація. На головні ролі режисер Георгій Тасін запросив кримськотатарських акторів. Роль Аліма блискуче виконав перший Народний артист Кримської АРСР Хайрі Емір-заде, а головну жіночу роль у фільмі зіграла дружина Хайрі – красуня Асіє Емір-заде.

Рекламний плакат фільму «Алім»

У 1925 році відбулась ще одна серйозна археологічна і етнографічна експедиція по Криму. Збереглись щоденники директора музею Усеїна Боданинського – він фіксував у них все найважливіше. З них дізнаємось, що експедиція «проїхала 500 верст, відвідала 64 населених пункти Криму. За 42 дні зібрано близько 150 етнографічних побутових предметів, 50 епіграфічних пам’яток (у вигляді окремих рукописів). Записано близько 1000 зразків народного фольклору, сфотографовано 200 пам’яток, замальовано – 300».

До складу експедиції увійшли: Осман Акчокракли – історик і епіграфіст, до завдань якого входило «дослідження історії та господарства, запис фольклору, збирання епіграфічних пам’яток», і музикант Асан Рефатов, який вів нотний запис пам’яток усної народної творчості, збирав старовинні музичні інструменти. У експедиції також брали участь практиканти-вузівці: Аббас Хільмі – він здійснював

Нижній ряд (зліва направо): філолог, історик, археолог Осман Акчокракли; художник, засновник і директор Бахчисарайського палацу-музею Усеїн Боданинський.У верхньому ряду актор Джелял Меїнов; композитор, музикант Асан Рефатов

Учасники археологічної і етнографічної експедиції, 1925 р.

фотографування, Решид Челебієв – вів роботи з графічної фіксації пам'яток і записував тексти музичних зразків, Саффет Абдуль-Рагім – записував пам'ятки народного епосу, епіграфіки, допомагаючи Акчокракли. Усеїн Боданинський, окрім загального керівництва, відповідав за «мистецтвознавство, етнографію, археологію, здійснював керівництво графічною і фотографічною фіксацією».

Як писав Боданинський, «народний фольклор прекрасно зберігся у північній степовій та Присиваській частинах Криму – за старим поділом Криму: Тархан, Мангит, Чонгар». Музикант Асан Рефатов упродовж експедиційної роботи зібрав великий музичний матеріал. Експедиція детально вивчала типи житла кримських татар, їхній одяг, звичаї та обряди, ремесла і кустарні промисли – тканини, вишивки, ювелірно-філігранне виробництво, обробку дерева.

Лавка мідника. Бахчисарай. Фото етнографічної експедиції Усеїна Боданинського,1925 р.

Цього ж 1925 року Боданинський взяв участь в експонуванні кримського мистецтва на Міжнародній художньо-промисловій виставці в Парижі. Були представлені предмети етнографічного характеру – зразки чоловічих і жіночих костюмів, килими, чадри, шиття золотом, чеканний посуд. Кримські чадри і вишивки отримали медаль.

За результатами експедиції було прийнято рішення продовжити цю роботу «під широким кутом порівняльного вивчення тюркських племен, культури яких розвивались за інших історичних і соціально-економічних умов».

Задача для Бахчисарайського музею ставилась така: вивчивши культуру кримських татар у всій повноті, пов'язати її з вивченням історії і культури тюркських народів і всієї світової культури. Проте історичні обставини не дозволили реалізувати ці плани.

У кримськотатарському селі в цей час зберігалась традиційна культура. Селян найбільше цікавило впорядкування земельних наділів. Проблему цю прагнув розв'язати голова ЦВК Кримської АРСР в 1924 –1928 роках Велі Ібраїмов – що вартувало йому життя. Після його страти і загальної зміни політичного курсу погіршилась і суть політики коренізації.

Так, у 1931–1937 рр. на території півострова з'явилася низка національних районів, а кримськотатарських серед них виявилося лише 6, тож «татаризацію» було згорнуто не лише «в глибину», але й «в ширину».

Однак ще на початку 1930-х років, судячи із виступів партійних діячів, ситуація виглядала майже позитивною. У доповіді «Про національне будівництво в Криму», на Об'єднаному пленумі Обласного комітету у 1931 році, відомий партійний функціонер Іван Козлов, висвітлюючи суть національного питання в Криму, зазначав: «Не викликає ніяких розбіжностей в парторганізації той стан, що нацбудівництво в Криму – це здебіль-

Місцевком Кримського фармацевтичного технікуму, 1930 р.

Учні та вчителі початкової школи села Кучук-Озенбаш, 1934 р.

Кримськотатарська семирічна школа II ступеня, м. Керч, 1935 р.

шого питання, пов'язані з корінною національністю Криму. Це пояснюється не лише тими обставинами, через своє дореволюційне буття, як найбільш пригнічене царизмом татарське населення, виявилось найбільш відсталим в культурному, господарському і політичному відношенні, порівняно з іншими національностями. Це витікає з того становища, яке татари займали і займають в Криму. Багатовікова історія існування Криму невід'ємно пов'язана з історією татарського народу. Татари мають свою особисту історію, що збереглась повною мірою, культуру, що розвивається, власну мову, національні особливості буття».

§ 4. РЕПРЕСИВНА ПОЛІТИКА РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ ЩОДО КРИМСЬКИХ ТАТАР

Боротьба радянської влади із місцевим «націоналізмом», репресії проти діячів культури не оминули й Крим. У травні 1928 року, вперше в історії радянських національних республік, було засуджено і розстріляно одного із керівників – голову Кримської АРСР Велі Ібраїмова. Незабаром після його страти було відкрито справу партії «Міллі фірка» і, як наслідок, репресовано понад 60 осіб. Потім розпочалася насильницька колективізація і розкуркулення.

Наприкінці 1929 – на початку 1930 рр. в Криму, під час колективізації, відбувалося руйнування традиційного кримськотатарського сільського господарювання. Оголошених «куркулями» жителів Криму виселяли до віддалених районів країни. Ця політика викликала спротив кримських татар і зумовила селянські виступи. Найбільш відомим є Алакатське повстання 1929–1930 рр., яке було жорстоко придушене, і спричинило по собі нові хвилі репресій.

Пам'ятник жертвам Алакатських подій 1929–1930 рр. Скульптор А. Алієв

У другій половині 1929 року Народний комісаріат внутрішніх справ (НКВС) провів у Криму операцію з виявлення «неблагонадійних елементів». У селі Ускут діяв такий собі Попов, який зміг переконати місцевих мешканців виступити проти колективізації, після чого склав і передав до НКВС списки селян, які не бажали йти в колгоспи. Селян Ускута і сусідніх селищ, що повстали проти режиму,

заарештували. За списками провокатора схопили близько 800 осіб, 63 людини розстріляли, а інших засудили до різних строків позбавлення волі.

У першій половині 1930-х рр. репресії продовжились. У 1934 році «чисткам» піддали школи 2-го ступеня. В Кримському педінституті репресували його директорів – Асана Шумена, а потім Мустафу Бекірова.

Герб і прапор Кримської АРСР (1938–1945)

«У Радянській Росії для того, щоб заарештувати і навіть винести людині смертний вирок – суд необов'язковий. Який вирок буде потрібний ГПУ, той і буде. Міра покарання буде такою, яку було визначено для людини завчасно. І виконано буде все відповідно до букви закону. В основі своїй закон є іграшкою в руках ГПУ. Вузькі і темні кімнатки в'язниць, методи дізнань і тортур – все добирається індивідуально стосовно до кожної людини». Так писав кримськотатарський письменник Шевкій Бекторе, який провів у сталінських таборах 25 років. Бекторе заарештували у 1932 році, а пік репресій припав на період «великого терору» – 1937-1938 рр.

Пленум ЦК ВКП(б), який відбувся 23 лютого – 5 березня 1937 року, був присвячений політичному обґрунтуванню розгортання масових репресій в СРСР. У доповіді Сталіна зазначалось, що пріоритетом стає нещадна боротьба з ворогами.

У липні 1937 року партійними постановами по всій країні створювалися так звані «трійки». Ці органи на місцях (республіканські, крайові та обласні трійки НКВС СРСР) виникали для проведення заходів проти «антирадянських елементів». Вони діяли в СРСР із серпня 1937 до листопада 1938 року, «і зазвичай» складалися із трьох осіб – начальника, секретаря та прокурора. Рішення виносились «трійкою» заочно – за матеріалами справ, що надавались органами НКВС, а в деяких випадках – і за відсутності будь-яких матеріалів,

Шевкій Бекторе *(1888–1961), кримськотатарський письменник*

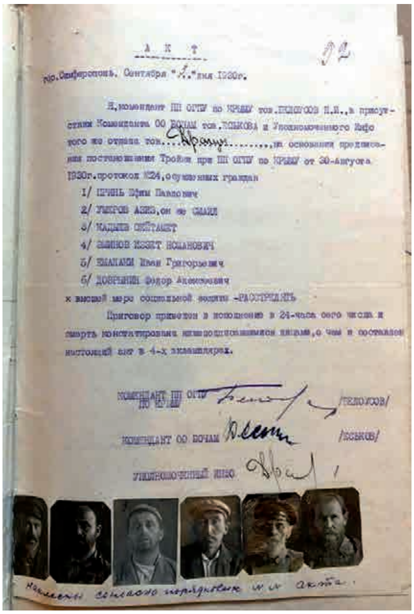

Допит «куркуля-шкідника» в Криму. 1930-і рр.

просто за списками заарештованих. Процедура була довільною, протоколи не велися. За мінімальної доказової бази, а часто і за її відсутності, рішення щодо застосування репресії виносились доволі швидко. Так було відкрито простір для масових репресій.

У Криму постановою обкому партії «трійку» затвердили 4 липня 1937 року. На цей момент вже були заарештовані декілька високопосадовців із кримськотатарської партійно-владної еліти та інтелігенції. Арешти розпочались ще у другій половині 1936 року, а навесні 1937 ув’язнили авторитетних діячів культури – редактора газети «Ені Дунья» Тейфука Бояджиєва, письменника і педагога Асана Сабрі Айвазова, філолога Османа Акчокракли, редактора радіокомітету Решата Рефатова, наукового співробітника центрального науково-дослідного інституту національностей при Наркомпросі РРФСР Мамута Недіма.

15 червня 1937 року заарештували наркома землеробства Кримської АРСР Февзі Мусаніфа і директора педагогічного інституту Мустафу Бекірова, 26 червня – колишнього наркома освіти республіки Рамазана Олександровича, 31 червня – колишнього другого секретаря обкому партії, пізніше наркома освіти Біляла Чагара, а 8 вересня 1937 року – голову ЦВК Кримської АРСР Ільяса Тархана.

А К Т

г. Симферополь. Сентября "..." дня 1930г.

Я, комендант ПП ОГПУ по КРЫМУ тов. [illegible], в присутствии Коменданта ОО БОЧАМ тов. [illegible] и Уполномоченного Инфо того же отдела тов. ...., на основании предписания постановления Тройки при ПП ОГПУ по КРЫМУ от 30-Августа 1930г. протокол №24, осужденных граждан

1/ [illegible]

2/ [illegible]

3/ [illegible]

4/ [illegible]

5/ [illegible]

6/ [illegible]

к высшей мере социальной защиты - РАССТРЕЛЯТЬ.

Приговор приведен в исполнение в 24-часа сего числа и смерть констатирована нижеподписавшимися лицами, о чем и составлен настоящий акт в 4-х экземплярах.

КОМЕНДАНТ ПП ОГПУ ПО КРЫМУ /[illegible]/

КОМЕНДАНТ ОО БОЧАМ /[illegible]/

УПОЛНОМОЧЕННЫЙ ИНФО

Один із документів більшовицьких репресій 1930 р.

Усім їм оголосили звинувачення у приналежності до контрреволюційної націоналістичної організації. Вочевидь, готувався великий політичний процес щодо кримських татар. Хоча склад заарештованих був представницьким, проте потрібен був керівник міфічної націоналістичної організації – вагома політична

фігура. Таку постать швидко знайшли – «призначили» одного із лідерів автономії, голову уряду Кримської АРСР Абдураїма Самедінова. 17 вересня 1937 року його схопили, а за кілька днів виключили з партії «за потурання буржуазним націоналістам».

Після Самедінова продовжилися арешти впливових діячів кримськотатарської політичної і культурної еліти – заступника директора Науково-дослідного інституту татарської мови і літератури Якуба Азізова, керівника Кримдержвидаву Біляла Чешмеджі, письменника Умера Іпчі й багатьох інших.

Мамут Недім *(1893–1938), кримськотатарський театральний критик, громадський діяч*

В обвинувальних висновках щодо членів керівної групи зазначалось, що створена ними «контрреволюційна пантюркістська націоналістична організація» ставила за мету насильницьке повалення радянської влади, відторгнення Криму від СРСР і встановлення буржуазно-націоналістичного ладу.

17 квітня 1938 року переважну більшість звинувачених засудили до найвищої міри покарання – розстрілу. Наслідки цієї масштабної трагедії кримськотатарський народ відчуває і до сьогодні.

Група кримськотатарських письменників, середина 1930 рр., стоять (зліва направо): ***(...), Осман Аміт, Зіядін Джавтобелі, Амді Алім,*** *сидять:* ***Ешреф Шем'ї-заде, Гулом Шаді, Умер Іпчі, Иргат Кадир, Алтанли***

ВИСНОВКИ

Життя Кримської АРСР у складі радянської Росії тривало всього чверть століття. У перші роки існування автономії почалося активне вивчення історії і культури корінного народу Криму – кримських татар. Однак уже з другої половини 1920-х рр. сталінською владою проводилися репресії під гаслом боротьби з місцевим «націоналізмом» і духовенством. Під час колективізації кілька тисяч сімей так званих «куркулів» були знищені або вислані з території півострова. У період «великого терору» 1937–1938 рр. репресії досягли апогею. Упродовж одного дня, 17 квітня 1938 року були розстріляні найвизначніші представники кримськотатарської інтелігенції. Сталінський режим сьогодні давав привілеї, а завтра відбирав останнє і найголовніше – батьківщину і життя.

ПИТАННЯ ДО РОЗДІЛУ

1. Розкажіть про створення Кримської АРСР. Які події і дискусії передували цьому? Коли її було засновано? Чому кримськотатарська мова була однією з державних мов Кримської автономії?

2. Розкажіть про голод в Криму у 1921–1923 роках. Якими були причини того, що він мав катастрофічні наслідки і спричинив масову смертність?

3. Поясніть зміст поняття «коренізація» і чому в Криму вона мала назву «татаризація».

4. Розкажіть про розвиток освіти і культури кримськотатарського народу у період Кримської АРСР.

5. Розкажіть докладніше про найбільш резонансні політичні процеси щодо кримських татар у 1920 – 1930-х роках. Як вони позначились на розвитку кримськотатарського народу?

РОЗДІЛ VIII

Крим і кримські татари у Другій світовій війні

Гульнара Бекірова

§ 1. ВІЙСЬКОВІ ДІЇ НА ПІВОСТРОВІ У 1941-1942 рр.

Вторгнення нацистської Німеччини стало несподіванкою для керівництва СРСР. Домовленості про ненапад, дружбу та взаємодопомогу, привітальні телеграми, якими обмінювались Гітлер і Сталін, – усе було перекреслене вранці 22 червня 1941 року, коли німецькі війська атакували кордони СРСР. Вони здійснили бомбардування декількох населених пунктів, зокрема Севастополя.

Для Німеччини оволодіння Кримом відкривало можливість контролювати Чорне і Азовське моря, наблизитися до нафтоносних районів Кавказу та здійснювати постійний політичний тиск на Румунію, Туреччину і Болгарію. Півострів є добрим і зручним плацдармом для базування авіації. Тому захопленню Криму в планах німецького командування відводилось особливе місце.

Радянські солдати здаються в полон. Початок війни

Вже з перших днів війни там почалась мобілізація до Червоної армії. До початку липня 1941 року добровольців у Криму було близько 10 тисяч, а всього протягом перших місяців війни було мобілізовано і відправлено на фронт 93 тисячі осіб. У серпні-листопаді на півострові додатково були сформовані чотири Кримські дивізії народного ополчення. Всього до 1 листопада було мобілізовано приблизно 160 тис. кримчан, з яких 30 тис.

складали кримські татари. Популярне обвинувачення, нібито 20 тис. кримськотатарських дезертирів залишили лави Червоної армії у перший рік війни, цілковита вигадка.

Прифронтове розташування півострова потребувало створення в містах і районах винищувальних батальйонів – воєнізованих добровольчих об'єднань громадян для охорони важливих об'єктів і боротьби із диверсантами. Розпочалась евакуація населення, обладнання, підприємств, худоби.

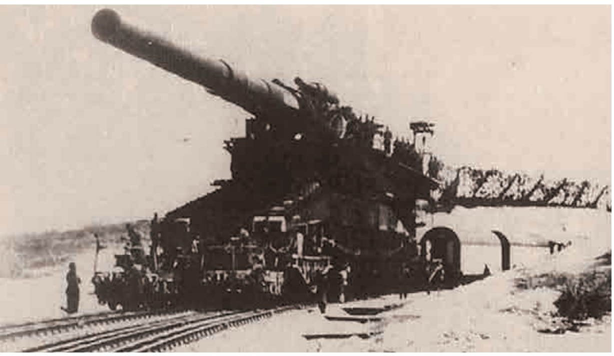

Оборона Севастополя. Загибель есмінця «Вільний»

У серпні 1941 року було сформовано 51-у окрему армію для оборони Криму. Вона у Кримській оборонній операції (18 жовтня – 16 листопада 1941 р.) стримувала 11-у армію Вермахту на Арабатській стрілці, Чонгарському перешийку, Ішуньських позиціях, південному березі Сиваша, а потім – на Керченському півострові. Севастополь захищала евакуйована з Одеси Приморська армія.

Уже в листопаді 1941 р. радянські війська були змушені залишити півострів. Такий стан справ менш за все був зумовлений відсутністю особистої мужності радянських солдатів. Основна причина невдач – непідготовленість керівництва СРСР до війни. Окрім того, передвоєнні репресії щодо командного складу знекровили армію.

Ось як змальовує у своїх спогадах події першого етапу боротьби за Крим рядовий 51-ї армії, кримський татарин Абдураман Барієв. Його свідчення дає чітке уявлення про рівень підготовленості армії і про те, в яких умовах опинились люди, котрих кинули у м'ясорубку війни: «У всьому батальйоні придатних до роботи було роздано 18 гвинтівок. Інші 700 солдатів з батальйону стояли перед німцями з лопатою і киркою... Спротив був марним... На Кримському фронті радянська армія розсипалась. Солдати або загинули, або потрапили в полон. Невелика частина перебігла до партизанів у ліс».

«Дора» – найбільше крупнокаліберне знаряддя Другої світової війни в облозі Севастополя

А ось як оцінив поразку 51-ї армії заступник командувача П. Батов: «Її можна звинуватити у багатьох смертних гріхах: Крим ми не втримали. Однак потрібно сказати і наступне: ця армія, створена поспіхом, погано озброєна, впродовж тридцяти чотирьох днів стримувала одну з кращих армій гітлерівського вермахту. Німці понесли великі втрати, а головне – було виграно час для евакуації в Крим одеської групи військ, без чого навряд чи була би можлива довготривала оборона Севастополя».

Це той рідкісний випадок, коли оцінки рядового і генерала збігалися.

Загальна кількість радянських військ на півострові становила понад 235 тис., втрати склали 48 тис. загиблими і 65 тис. полоненими. В середині листопада німці заволоділи всім півостровом за винятком Севастополя.

Щоб допомогти обложеному місту, з 25 грудня 1941 по 2 січня 1942 рр. радянські сили здійснили десантну операцію, яка завершилася відвоюванням Керченського півострова.

Успіх Керченсько-Феодосійської десантної операції надихнув Ставку Верховного головнокомандування і командування Закавказського фронту. Було прийнято рішення провести повномасштабну операцію зі звільнення Криму. 2 січня 1942 р. Ставка затвердила план такої операції і дозволила перекинути в Крим ще одну армію. Проте нові сили не було забезпечено підтримкою тилових структур. Постачання морем здійснювалось повільно. 18 січня під ударами супротивника 44-а армія залишила Феодосію і перейшла на Ак-Монайський перешийок.

Командуванню не вдавалось налагодити регулярне постачання війська. Через бездоріжжя шляхи стали непрохідними. З великими труднощами продовольство для військ переправлялось морем з Таманського півострова. Генеральний штаб пропонував Сталіну евакуювати війська з Криму, становище яких, через повне вичерпання місцевих ресурсів, стало нестерпним. Але Сталін вимагав іти у наступ.

Німецькі солдати в Севастополі, 1942 р.

8 травня 1942 року зненацька для військ Кримського фронту німецька армія перейшла в наступ. Головний удар німців припав на одну слабо навчену дивізію. Авіація супротивника паралізувала зв'язок. Керування

військами Кримського фронту було повністю порушено. На третій день супротивник відрізав шляхи для відступу основних сил. За 12 днів фронт перестав існувати. Із 250 тис. радянських бійців 28 тис. загинуло, а 170 тис. потрапило в полон.

Велика поразка радянських військ на Керченському півострові поставила в безнадійне становище захисників Севастополя. Гарнізон оточеного міста стійко тримався до кінця червня 1942 року. Коли Ставка Верховного головнокомандування дозволила евакуювати війська, було вже надто пізно. На літаках і у підводних човнах вдалось вибратися лише керівництву, а основна маса була віддана в руки ворогу. Ще протягом тижня після евакуації командування у місті тривали жорстокі бої.

Упродовж оборони Севастополя – від 30 жовтня 1941 року до 4 липня 1942 року – загинуло 156 тис. його захисників і не менше 90 тис. потрапили в полон. Кримський півострів майже на два роки був окупований німецькими військами.

§ 2. ОКУПАЦІЯ КРИМУ

Потрясіння, шок, сум'яття переживали кримчани, раптово опинившись віч-на-віч із ворогом.

Прихід німців на територію Кримського півострова супроводжувався терором, убивствами мирного населення, вилученням продуктів харчування, одягу, всього необхідного. Право розстрілу надавалось кожному німецькому військовослужбовцю, оскільки, згідно з розпорядженням Гітлера, із солдатів і офіцерів знімалась відповідальність за поведінку стосовно до населення захоплених на Сході районів.

Полонені біля Алушти в 1941 році

2 грудня 1941 р. у Багерівському протитанковому рові неподалік Керчі було розстріляно понад 7 тисяч мирних жителів – переважно євреїв та кримчаків [етнічна група євреїв, які проживали в Криму і говорили на кримчакському діалекті кримськотатарської мови. – Г.Б.]. Терористичні операції проти населення проводились гітлерівцями регулярно. Люди виявились «замкненими» на Кримському півострові, ставши заручниками. Наріман Мамутов свідчив: «Німці боялись партизанів, і, щоб проїхати через ліс, із

нас робили живий щит, їхали за нами в кінці обозу». Цивільне населення було змушене відповідати не лише за свої дії, але і за операції радянських партизанів – нерідко після їхніх нападів нацисти у відповідь спалювали навколишні села.

Насилля було не єдиним методом, який використовували окупанти. Правильніше говорити, що окупаційна політика німців була політикою батога (терору) і «пряника» – вони шукали союзників серед усіх прошарків населення і національних груп, дозволяючи створення національних комітетів, які опікувалися школами, театрами та споживчими кооперативами.

В окупованому Криму нацисти намагались встановити попередній – добільшовицький порядок. Крим став чимось на кшталт Таврійської губернії, яку було розбито на повіти, згідно з дореволюційним поділом; а викладання в школах проводилось за дореволюційними підручниками.

Роль головного пропагандиста окупаційних військ виконувала преса. Найбільш впливовою і масовою газетою нової влади був «Голос Криму», видавцем якої виступило Сімферопольське міське управління. Редактором став Олександр Булдеєв, перший номер газети вийшов 12 грудня 1941 року, а останній – 4 квітня 1944 р. В газеті публікувались матеріали про військові дії, перемоги німецької зброї, «нове життя» в Криму.

У січні 1942 року вийшов перший номер газети «Азат Кирим» («Вільний Крим») кримськотатарською мовою. Тут публікувались матеріали про вербування добровольців із кримських татар у німецьку армію, про сталінські репресії в 1920-1930 рр.; були і літературні сторінки. Останній номер газети датовано квітнем 1944 року.

Кримськотатарське суспільство в цей період ідеологічно було не однорідним. Саме тому важливо розрізняти:

1) діячів тієї частини національної еліти (більшість з яких вже були у еміграції), чиї переконання сформувались під впливом ідей відродження

Бахчисарай під час окупації

Німецькі покажчики в Криму, 1942 р.

кримськотатарської державності; це покоління можна назвати «дітьми І Курултаю»;

2) основну частину кримськотатарського населення;

3) партійно-комуністичну верхівку, яка на момент війни була у кримських татар досить великою.

Більшість із тих, кого ми віднесли до першої групи, пов'язували з приходом німців надії на відродження національної державності – себто те, чого не відбулося внаслідок встановлення радянської влади в Криму. Про симпатії до Сталіна і втіленого під його орудою соціалізму говорити в даному випадку не можна.

Протилежний за своїми поглядами полюс національної свідомості являла собою партійна еліта. Ідейні кримськотатарські комуністи нічим не відрізнялись від своїх однодумців по партії інших національностей і так само були віддані «справі Леніна-Сталіна».

Щодо більшості кримських татар, то їхня ідейність визначалась проблемою виживання під владою окупантів. Свідчення тих, хто пережив ці події, об'єктивно відтворюють взаємовідносини німців і основного населення кримських татар. Касіде Бекірова згадує: «Половину нашого будинку займав німецький офіцер зі своїм денщиком. Наші мами як вогню боялися німців, оберігали від них дітей – не дай Боже, когось розстріляють. Денщик офіцера ледь не розстріляв мого молодшого брата, якому було три рочки: йому не сподобалось, що брат заплакав – його начальник спав. Денщик вже націлив дуло пістолета, мама встигла схопити і обійняти сина, і сказала: «Вбийте краще мене». Мама на все життя запам'ятала цей випадок і часто згадувала його».

Жителі Алушти під час окупації

Окупаційний режим німецьких військ унаочнив, наскільки великими були внутрішні протиріччя в різних регіонах СРСР (зокрема в Криму). Вони були значною мірою результатом сталінської національної політики в передвоєнний період.

§ 3. ПАРТИЗАНСЬКИЙ РУХ В КРИМУ

Партизанський рух в Криму розгортався у драматичних умовах загальної непідготовленості до війни і перших поразок восени 1941 року.

23 жовтня 1941 року Кримський обком ВКП(б) ухвалив рішення створити міські комітети оборони в Сімферополі, Севастополі, Керчі. Було затверджено командування партизанським рухом (командувач А. Мокроусов, комісар – С. Мартинов).

ПАРТИЗАНСЬКИЙ РУХ КРИМУ

1 ПЕРІОД	2 ПЕРІОД	3 ПЕРІОД
жовтень 1941 – липень 1942 **драматичний початок**	*серпень 1942 – жовтень 1942* **криза руху**	*листопад 1942 – травень 1944* **стабілізація і перехід до більш активних дій**

На початку партизанський рух в Криму розподілявся на п’ять умовних районів.

1-й район мав 4 відділення, що базувалися у Кіровському, Старокримському, Феодосійському, Судацькому районах чисельністю 460 осіб.

2-й район, що розміщувався на кордоні Арталах-Капсіхор і залізниці Сімферополь-Феодосія, включав 11 загонів загальною чисельністю 1180 осіб, а також комендантський взвод з 11 людей.

До складу 3-го району (кордони зі сходу Алуштинського шосе, із заходу – Мангуп-Гурзуф) входило 7 загонів загальною чисельністю 1120 осіб і група розвідки при головному штабі приблизно 40-60 людей.

4-й район – від Гурзуфа до шосе (приблизно Коккози) – складався із загонів у 720 осіб.

5-й район складався з двох загонів (Севастопольський та Балаклавський) загальною чисельністю 530 осіб.

Ситуація була складною від самого початку. Багато з тих, хто були записані

Партизанки Старокримського загону. 1 ряд (зліва): Таня Дерев'янко, Фадме Мустафаєва (Фетікова), Аня Кузьміна; стоять (зліва) Клава Науменко, Медине Сейдалієва (Велієва)

Партизани Старокримського загону.
5-й загін, 3-я бригада

в загони, до них не прийшли – позначився формальний підхід до визначення складу партизанських загонів.

Боротьба кримських партизанів проходила в складних умовах. Для розвитку партизанського руху підходив лише гірський район, порізаний великою кількістю доріг і стежок, де й дислокувалися основні сили партизан.

Серйозних помилок припустилися при створенні партизанських баз. Продовольчі бази окремих загонів створювались на місцях майбутніх бойових дій, під час їхнього комплектування було порушено принцип конспірації. В перші ж тижні бази були розкриті окупантами і вивезені, а частину розікрали місцеві жителі. Окремі загони вже із самого початку бойових дій втратили бази з продовольством і медикаментами. Склалася критична ситуація, коли не було чим годувати людей.

Ба більше, навіть тоді, коли чимало баз порозкрадали, штаб партизанського руху не завдав собі клопоту зберегти хоча б ті продукти, які ще залишалися. Попри це, з 31 жовтня 1941 по 12 лютого 1942 року ані командувач партизанським рухом Мокроусов, ані комісар Мартинов не відвідали жоден загін із 3, 4 і 5 районів.

У січні 1941 року, коли розпочався масовий обшук в лісі німецько-румунськими військами, всі продукти потрапили в руки окупантів, а головний штаб партизанів залишився без продовольства.

Як згадував голова кримського уряду в квітні 1942 – травні 1944 рр. Ісмаїл Сейфулаєв: «Командир партизанського руху Мокроусов замість організації роз'яснювальної роботи і залучення населення до партизанських загонів, налагодження гарних стосунків з населенням, дає накази командирам загонів: «Добувайте харчування на місці», тобто навколо татарських сіл. Частина партизан не просили харчі у селян, а забирали хліб, овочі, худобу, і навіть домашню птицю. Своїми діями керівництво партизанським рухом (Мокроусов, Мартинов) налаштувало значну частину місцевого населення проти партизан... Командир загонів Мокроусов і комісар Мартинов, аби виправдати себе, захиститися від неминучого покарання за проведене пограбування в татарських селах, за незадовільне керівництво партизанським рухом у Криму, почали надсилати радіограми в Москву про те, що кримські татари – зрадники і запроданці».

Партизани в Криму, 1942 р.

Як наслідок – у більшості сіл, де розгортався партизанський рух, партизанів сприймали як бандитів і вважали чи не більшим лихом, аніж німецьких окупантів.

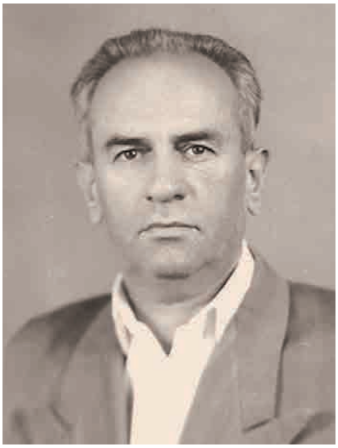
17 червня 1942 р. командувач Північнокавказьким фронтом маршал Будьонний и член Військової Ради адмірал Ісаков клопотали перед Сталіним про термінове усунення Мокроусова і Мартинова, як таких, що не змогли виконати поставлених завдань, а також про те, щоб із залишків частин партизанських загонів створити партизанську дивізію.

19 червня 1942 р. штаб фронту повідомив у Крим, що «Мокроусов і Мартинов більше не повернуться», а командувачем партизанським рухом в Криму було призначено полковника Лобова.

Партизани в Криму

24 липня 1942 р. в умовах повної окупації Криму начальником центрального штабу партизанського руху при Ставці Верховного головнокомандування П. Пономаренком, членом Центрального штабу В. Сергієнком і секретарем Кримського обкому В. Булатовим був затверджений «План з керівництва партизан-

Мустафа Селімов, *Комісар Південного з'єднання партизанських загонів Криму*

ським рухом, посилення військових дій, розгортання нових партизанських загонів в Криму».

Загальними задачами було названо:

1) посилення бойової діяльності партизанських загонів на комунікаціях із дезорганізації в тилу супротивника;

2) розширення мережі партизанських загонів і диверсійних груп;

3) посилення зв'язків підпільних організацій з партизанськими загонами.

Відзначимо, що після прийнятих рішень, серед нового керівництва партизанського руху з'явились і представники кримськотатарської партійної верхівки, які на початковому етапі були відсутні. Як було визнано, це стало однією із причин невдач першого етапу партизанського спротиву. Полковник Лобов писав у донесенні в центр: «Ніхто з керівників зовсім не врахував того, що корінне населення Криму – татари, і відповідно необхідно було залишити в лісах авторитетні фігури з татар для постійного зв'язку і роботи серед татарського населення».

Рефат Мустафаєв, *Секретар Кримського обкому ВКП (б), комісар Східного з'єднання партизан Криму*

Серед тих, кого направили в партизанські загони, були кримські татари: Рефат Мустафаєв – третій секретар обкому ВКП(б), Нафе Белялов – комісар, заступник з політичної частини, секретар Ялтинського райкому партії Мустафа Селімов.

Із осені 1943 року, внаслідок глибокого удару Радянської армії в низині Дніпра, 17-а німецька армія на півострові виявилась відрізаною від головних сил. Командувач групами військ і начальник генерального штабу сухопутних військ Вермахту неодноразово пропонували Гітлеру залишити Крим і посилити тим самим захист Правобережної України. Фюрер відкидав ці пропозиції. На його думку, утримання Криму було одним із важливих факторів стійкості південного крила східного фронту

і збереження союзників на Балканах. Проте утримувати Крим німецьким військам ставало дедалі важче.

Мірою послаблення своїх позицій на фронті німці посилювали терор проти мирного населення в тилу.

Каральні операції супроводжувались жахливими злочинами. Однією із найбільших трагедій стало знищення кримськотатарського села Улу-Сала.

21 грудня 1943 року відступаючи із села Улу-Сала карателі підпалили будинки. Коли до села увійшли партизани, вони були шоковані страшною картиною. Німці зв'язали і загнали в будинки місцевих жителів і облили бензином. Живцем згоріли 215 мешканців.

Станом на 14 грудня 1943 р. в Криму нараховувалось 6 бригад із 29 загонів, а також Штаб Центральної оперативної групи. В них перебували 3557 людей (росіян – 2100, кримських татар – 406, українців – 331, білорусів – 23, інших національностей – 697). У подальшому чисельність партизанських загонів збільшувалася. Під час наступальної операції навесні 1944 р. вони діяли разом із радянськими військами, звільняючи Крим.

§ 4. ВИГНАННЯ НАЦИСТІВ ІЗ КРИМУ

Перші спроби вигнання німецьких окупантів з Криму були здійснені наприкінці 1943 р. Від 31 жовтня по 11 грудня тривала Керченсько-Ельтигенська операція, а 1-5 листопада – бої на Перекопі під час Мелітопольської операції. Хоча в обох випадках були захоплені плацдарми – на північ від Керчі та на південному березі Сиваша, – розбити Вермахт і зайняти півострів повністю тоді не вдалося.

6 лютого 1944 р. маршал О. Василевський представив Сталіну свої міркування щодо підготовки й проведення Кримської операції. В остаточному вигляді задум операції полягав у тому, щоб одночасними ударами військ 4-го Українського фронту з Перекопу та Сиваша і Окремої Приморської армії з керченського плацдарму, за підтримки Чорноморського флоту, авіації дальньої дії та партизанів розбити 17-у армію, не даючи їй можливості евакуюватися морем.

Солдати Червоної Армії входять до м. Євпаторія, 1944 р.

Колона полонених німців, 1944 р.

8 квітня війська 4-го Українського фронту перейшли до штурму потужних укріплень німців. Цьому передувала дводенна артилерійська обробка оборони на Перекопському перешийку. Зосередивши важку артилерію тут, радянське командування прагнуло створити у супротивника враження, що головний удар буде нанесено саме в цьому місці.

Війська Приморської армії пішли в наступ 11 квітня. Ввечері цього дня війська 4-го Українського фронту прорвали оборону супротивника на Перекопі й на Сиваші та оволоділи Джанкоєм.

Протягом 12 квітня 4-й Український фронт звільнив 314 населених пунктів. Були прорвані Ішунські позиції на сході Каркинитської затоки, Ак-Монайські позиції на початку Арабатської стрілки і Біюк-Онларські позиції в центрі Криму. Наступ пішов розгорнутим фронтом: 2-а гвардійська армія просувалася західним берегом півострова на Євпаторію; 51-а армія – через степи прямо на Сімферополь; Приморська армія – через Феодосію південним берегом Криму, де в горах відкрито перейшли до активних дій партизанські об'єднання. Чорноморський флот з морською авіацією завдавали ударів по морських комунікаціях супротивника і скупченнях його військ і кораблів у Судаку, Алушті та Балаклаві.

13 квітня 1944 р. Вступ радянської армії у Сімферополь

13 квітня були звільнені Сімферополь, Євпаторія і Феодосія; 14 та 15 квітня – Бахчисарай, Судак і Алушта. 15 квітня пересувні частини 51-ї армії вийшли до зовнішньої лінії обведення Севастополя, – останньої надії ворога, що створив тут потужний оборонний район. Розпочалось стрімке пересування радянських військ у всіх напрямках на півдні півострова.

Для звільнення Севастополя радянським військам знадобилось декілька тижнів. 7 травня після півторагодинної артилерійської підготовки і за масованої підтримки всієї авіації, радянські

війська розпочали штурм Севастопольського укріпленого району. Вже за перший день штурму ворог зазнав великої поразки, змушений був залишити головний оборонний рубіж і відвести війська за внутрішню лінію обведення. Ліквідувати оборону на ньому і остаточно звільнити Севастополь – такою була задача на 9 травня. Боротьба не зупинялась і вночі. Бої за місто тривали увесь день, а надвечір радянські війська вийшли до оборонної лінії, підготовленої ворогом раніше, – від бухти Стрілецької до моря. Попереду пролягала остання смуга Криму, яка ще належала німцям, – від бухти Омега до мису Херсонес.

Звільнення Ялти, 16 квітня 1944 р.

Кримська наступальна операція радянських військ тривала 35 днів і завершилась 12 травня 1944 р. розгромом 200-тисячної 17-ї німецької армії. Вся її бойова техніка і припаси опинилися в руках радянських військ.

§ 5. ГЕРОЇЗМ І ПРОБЛЕМА КОЛАБОРАЦІОНІЗМУ

До перемоги над Німеччиною дожили (і пізніше були депортовані) 9 тис. кримськотатарських солдатів і офіцерів. За військові подвиги в роки війни звання «Двічі Герой Радянського Союзу» удостоївся кримський татарин **Амет-Хан Султан** (серпень 1943 р., червень 1945 р.).

Звання «Герой Радянського Союзу» серед кримських татар одержали:

– **Абдуль Тейфук** (грудень 1943 р.),
– **Абдураманов Узеїр** (січень 1944 р.),
– **Сеітвелієв Сеїтнафе** (вересень 1944 р.),
– **Решидов Абдураїм** (червень 1945 р.).
– **Абілов Фетіслям (Анатолій)** (нагороджений лише 5 травня 1990 р.).

Аналіз змісту нагородних листів, який здійснив історик і соціолог Рефік Куртсеїтов, показав, що від 1941 по 1945 р. 21 військовослужбовець із числа кримських татар були 24 рази представлені до звання «Герой Радянського Союзу». З них четверо були пред-

ставлені двічі. До звання «Двічі Герой Радянського Союзу» був представлений і удостоєний лише **Амет-Хан Султан**.

Амет-Хан Султан *(1920–1971), радянський військовий льотчик-ас, двічі Герой Радянського Союзу (1943, 1945)*

Сеїтнафе Сеїтвелієв *(1919–1983), старшина Радянської Армії, Герой Радянського Союзу*

Узеїр Абдураманов *(1916–1991), Герой Радянського Союзу*

Тейфук Абдуль *(1915–1945), командир 2-го стрілецького батальйону 175-го гвардійського стрілецького полку 58-ї гвардійської стрілецької дивізії 57-ї армії Степового фронту, Герой Радянського Союзу*

Абдураїм Решидов *(1912–1984), заступник командира 162-го гвардійського бомбардувального авіаційного полку (8-а гвардійська бомбардувальна авіаційна дивізія, 2-а повітряна армія, 1-й Український фронт), Герой Радянського Союзу*

Фетіслям (Анатолій) Абілов *(1915–2005), гвардії підполковник, командир 130-го гвардійського стрілецького полку 44-ї гвардійської стрілецької дивізії 65-ї армії 1-го Білоруського фронту, Герой Радянського Союзу*

ВОЇНИ – КРИМСЬКІ ТАТАРИ, ЯКИХ БУЛО ПРЕДСТАВЛЕНО ДО ЗВАННЯ «ГЕРОЙ РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ» У 1941–1945 РР.					
№ п/п	ПІП	Рік війни	Дата представлення до звання «Герой Рад. Союзу»	Дата нагородження	Отримана нагорода
1	***Емір Люманов***	1941, загинув 5 вересня	3 березня 1942 р. посмертно	18 квітня 1942	Орден Леніна (посмертно)
2	***Абдураїм Решидов***	1941 р.	листопад 1941	23 лютого 1942	Орден Леніна
3.	***Ідріс Хайбулаєв***	1942	12 березня 1942	15 травня 1942	Орден Червоного Прапора
4.	***Амет-Хан Султан***	1943	28 березня 1943	27 серпня 1943	Герой Радянського Союзу
5.	***Асан Халієв***	1943	26 червня 1943	10 липня 1943	Орден Червоного Прапора
6.	***Узеїр Абдурама-нов***	1943	вересень 1943	15 січня 1944	Герой Радянського Союзу
7.	***Веїс Месутов***	1943	12 жовтня 1943	22 листопада 1943	Орден Червоного Прапора
8.	***Тейфук Абдуль***	1943	27 жовтня 1943	20 грудня 1943	Герой Радянського Союзу
9.	***Джевдет Дерменджі***	1943	31 жовтня 1943	22 лютого 1944	Орден Леніна
10.	***Сулейман Хаїров***	1944	9 березня 1944	10 квітня 1944	Орден Червоного Прапора
11.	***Фазил Азізов***	1944	10 квітня 1944	3 травня 1944	Орден Червоного Прапора
12.	***Усеїн Закір'я***	1944	23 травня 1944	14 червня 1944	Орден Вітчизняної війни 1 ступеня (посмертно)
13.	***Джафер Осман Топчі***	1944	24 травня 1944	24 червня 1944	Орден Червоного Прапора

14.	***Сеїтнафе Сеїтвелієв***	1944	23 липня 1944	25 вересня 1944	Герой Радянського Союзу
15.	***Анатолій (Фетіслям) Абілов***	1944	9 вересня 1944	20 вересня 1944	Орден Червоного Прапора
16.	***Джафер Осман Топчі***	1944	15 листопада 1944	16 грудня 1944	Орден Вітчизняної війни 1 ступеня (посмертно)
17.	***Ісмаїл Чайлак***	1945	19 січня 1945	10 лютого 1945	Орден Червоного Прапора
18.	***Тимофій Умеров***	1945	30 січня 1945	2 лютого 1945	Орден Червоного Прапора
19.	***Абляз Керимов***	1945	1 лютого 1945	2 березня 1945	Орден Червоного Прапора
20.	***Абдураїм Решидов***	1945	2 лютого 1945	27 червня 1945	Герой Радянського Союзу
21.	***Анатолій (Фетіслям) Абілов***	1945	25 квітня 1945	6 червня 1945	Орден Червоного Прапора
22.	***Нурі Джелілов***	1945	2 травня 1945	8 червня 1945	Орден Червоного Прапора
23.	***Амет-Хан Султан***	1945	20 квітня 1945	29 червня 1945	Герой Радянського Союзу
24.	***Рефат Османов***	1946	1946	28 лютого командирований для нагородження званням «Герой радянського Союзу» з наданням відпустки 45 діб	Нагороду не вручили через інцидент у зв'язку із виселенням сім'ї з Криму.

Джерело: Куртсеїтов Рефік Джаферович. Кримські татари – Герої Радянського Союзу: хронологія представлень, нагород і заміни високої нагороди орденами СРСР // Питання кримськотатарської філології, історії і культури. – 2018.

Однією із найскладніших для розуміння є тема колабораціонізму в Другій світовій війні. Питання стосується військового, політичного, економічного співробітництва громадян держави з Німеччиною, Японією та Італією під час цієї війни. В радянський час до громадян-колабораціоністів застосовували терміни «зрадник», «пособник ворога».

Колабораціонізм у роки Другої світової війни був явищем розповсюдженим і мав місце в кожній окупованій країні. Протягом нетривалого часу Вермахт створив численні національні легіони зі слов'янських, кавказьких, балтійських, середньоазіатських народів і окремі російські козацькі військові частини.

На територіях, окупованих Третім Рейхом і його союзниками, нараховувалось близько 70 мільйонів радянських громадян. Загальна кількість колабораціоністів наближалась до півтора мільйона осіб, які пройшли через 800 (!) армійських батальйонів та інших військових і цивільних структур. Найбільше «співпрацівників» було з-поміж росіян. Майже до смерті Сталіна існування російських підрозділів Вермахту ретельно приховувалось. Максимальна кількість кримськотатарських колабораціоністів за всі роки війни у всіх формуваннях, зокрема, самообороні сіл, не перевищувала 15 тис. людей.

Отже, це було не унікальне, а радше типове явище. Однак провина за загальний гріх була розподілена геть не пропорційно і точно несправедливо. Її поклали на малочисельні народи, а окрім того – депортували їх із місць споконвічного проживання.

Упродовж останніх років, у рамках вивчення проблеми колабораціонізму, дослідники неодноразово звертались до теми «зрадницьких формувань» Вермахту. То хто ж вони – люди, які опинились «з іншого боку барикад»? Жертви трагічних обставин чи військові злочинці? Однозначних відповідей на це питання в пострадянській історіографії немає. Ми лише хотіли торкнутися «людського аспекту» цієї теми на прикладі сюжету про «татарські батальйони» – крізь призму джерел партизанського руху.

Ось уривки із документу, що зберігся в особистому фонді керівника Центрального Штабу партизанського руху (ЦШПР) П. Пономаренка – в листі Кримського штабу партизанського руху, де, окрім іншого, зафіксована інформація про «татарські батальйони»: «Згідно розвідувальних донесень, 1-4 січня 1944 р. супротивник продовжував прочісування лісів, партизани вели тяжкі оборонні

бої, «зі сторони супротивника діяли частини румунів, до шести батальйонів німців і частини зрадників». Згідно розвідогляду ЦШПР від 12.01.1944 р., «зрадницькі формування» складали: 147, 148, 149, 151, 152, 154, 156 татарські батальйони (300-350 осіб кожен, від 2,1 до 2,4 тис. осіб), Кавказька дивізія – 17 тис. осіб, а також Грузинський батальйон (700 осіб), Вірменський, Туркестанський батальйони невстановленої чисельності. Вони охороняли села і розміщені в них склади».

«Кримські татари, як і все інше населення Криму... саботує всі заходи німців... Можна навести низку фактів поведінки татар в німецькому тилу: а) в одній із підпільних організацій м. Сімферополя велику роботу проводить татарська інтелігенція, б) група радянських патріотів у лікарні постачає партизанам медикаменти, **в) у двох добровольчих батальйонах створено групи радянських патріотів, які ведуть велику роботу зі знешкодження цих батальйонів, г) командир загону добровольців, що охороняв у Джанкої військовополонених, де перебувало багато українських партизан і радянських полонених, Саранаєв Мустафа допоміг 7 людям втекти з табору, д) командира 154-го добровольчого батальйону Керімова Абдулу було заарештовано як неблагонадійного, е) в 147-му батальйоні 76 осіб заарештовано і розстріляно як прорадянський елемент, ж) в селі Отар Бахчисарайського району активно діє підпільна організація, з) активно діють підпільні групи в селах Казантип, Насиртаін.** Таких прикладів активної боротьби татар із окупантами можна привести ще багато». [Виділено нами. – Г.Б.]

А ось лист в центр легендарного «дяді Володі» – кримського татарина Абдули Дагджи – керівника підпільної партизанської організації, розстріляного гітлерівцями у 1943 р., в якому він, зокрема, повідомляє:

«Я зблизився із трьома добровольцями, вони у мене вселяють певну довіру, вони дали чесне слово спокутувати свою провину перед Батьківщиною і виконувати всі наші накази і завдання. Низку моїх доручень вони виконали добре. Ось хто вони:

1. Газієв Бакі – з Ленінського району, закінчив педінститут, літератор. Працював в інституті ім. Пушкіна, був членом ВКП(б), був депутатом міської ради. 1941 року був в армії політруком, брав участь у боях під Перекопом, коли командир роти загинув, йому доручили командувати ротою. Був у п'яти місцях поранений, і саме

в такому становищі, як він розповідає, коли вся рота загинула, залишалось ще декілька бійців, і всі вони потрапили в полон. Зараз він у батальйоні добровольців командир роти.

2. Аріфов Досмомбет – із Акшеїхського району, агроном, працював у земвідділі, був членом ВКП(б), в армії служив у береговій обороні в Євпаторії. Після окупації перейшли у Севастополь. Під час зимового наступу німців 1942 р. під Інкерманом потрапив у полон. Є писарем у тому ж батальйоні.

3. Тураєв Мурат – туркмен, колишній комсомолець, лейтенант Червоної армії, брав участь у десантній операції взимку 1942 року на Керченському півострові, біля Феодосії потрапив у полон; у тому ж батальйоні командир взводу.

Задача цього батальйону, як вони зазначають, служба у допоміжній поліції – охороняти в місті військові об'єкти, склади, забезпечувати патрулювання».

Навіть ці короткі відомості із біографій тих, про кого згадувалось у листі А. Дагджи, а також обставини їхнього включення у батальйон дають підстави говорити про передчасність різких оцінок щодо трактування проблеми колабораціонізму.

Ці роздуми не варто сприймати як можливість виправдати тих, хто брав участь в каральних операціях проти мирних громадян. Їм немає пробачення – і багатьох із них рука правосуддя наздогнала вже під час війни, а когось – і в наступні роки. Усе ж можемо стверджувати, що значна частина людей, що служили в тих або інших формуваннях Вермахту, потрапила туди зовсім не за власним бажанням, а в ситуації безальтернативній і безвихідній, – й саме тому цих людей варто розглядати передусім як жертв війни.

ВИСНОВКИ

Друга світова війна – найстрашніша і найкривавіша війна в історії людської цивілізації. За останніми даними, в ній загинуло близько 27 мільйонів осіб. Для долі Кримського півострова війна мала справді катастрофічні наслідки.

Згідно з результатами Кримської комісії з розслідування злочинів німецько-румунських загарбників у Криму і заподіяного ними лиха, загальний розмір шкоди за час ведення війни склав 14346421,7 тисяч рублів. Непоправними

і страшними були і людські втрати. За узагальненими даними громадянської комісії обліку жертв злочинів німців на території СРСР станом на 1.03.1946 р., Кримська область втратила близько 135 тисяч мирних громадян і військовополонених, 85447 було вивезено на примусові роботи в Німеччину.

Закінчення війни започаткувало нове сприйняття керівниками СРСР геополітичного статусу Криму – як території «прикордонної і стратегічно важливої».

Значною мірою логічним завершенням попереднього сталінського курсу стала депортація кримських татар у 1944 році і скасування автономії.

ПИТАННЯ ДО РОЗДІЛУ

1. Розкажіть про початок військових дій у Криму. Якими були причини невдач Червоної армії в 1941 році?

2. Що вам відомо про період окупації Кримського півострова? За яким принципом німецька влада будувала взаємини з місцевими жителями? Як би ви охарактеризували становище людей, які жили в окупованому Криму?

3. Партизанський рух в Криму: які були етапи його розвитку? Чому він, фактично, зазнав невдачі?

4. Як звільнили Крим від німецьких загарбників?

5. Розкажіть про героїв війни – кримських татар. Як ви розумієте поняття «колабораціонізм»? Якими були його прояви у період Другої світової війни?

РОЗДІЛ IX

Депортація і боротьба кримськотатарського народу за повернення на історичну батьківщину

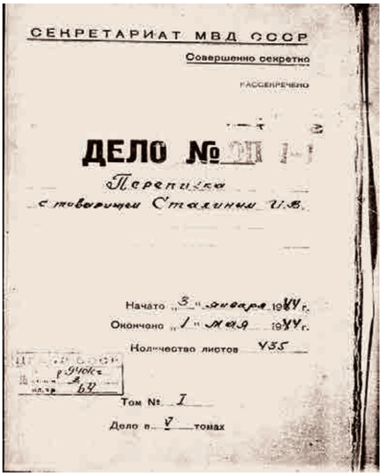
Гульнара Бекірова

§ 1. ВИГНАННЯ. ЖИТТЯ І ПОБУТ СПЕЦПЕРЕСЕЛЕНЦІВ

10 травня 1944 р. нарком внутрішніх справ Л. Берія вніс на розгляд Й. Сталіну проєкт рішення Державного Комітету Оборони «про виселення всіх татар з території Криму». Підписана Сталіним Постанова ДКО №5859сс «Про кримських татар» від 11 травня 1944 р. стала фатальною для цілого народу. Вона звинувачувала «багатьох кримських татар» у зраді Батьківщини, дезертирстві з частин Червоної армії, участь у німецьких каральних загонах, – ухваливши виселити всіх.

Рано-вранці 18 травня у всіх населених пунктах Криму до вигнання кримських татар приступили офіцери і бійці НКВС-НКДБ і Радянської армії. Вони заходили в будинки кримських татар, оголошували про виселення, на збори давали кілька хвилин. З усіх боків півострова до вузлових залізничних станцій потягнулися вантажівки з нещасними людьми, яких силою заганяли у товарні вагони. Куди їх вивозили, люди не знали.

Уже 20 травня комуністи рапортували успішне завершення акції з виселення і подавали відомості про майно кримських татар.

СЕКРЕТАРИАТ МВД СССР
Совершенно секретно
РАССЕКРЕЧЕНО
ДЕЛО №
Переписка с товарищем Сталиным И.В.
Начато „3" января 1944 г.
Окончено „1" мая 1944 г.
Количество листов 455
Том № I
Дело в V томах

«Особлива папка Сталіна», де зберігалися підготовчі документи до депортації, 1944 р.

«Поїзд смерті»,
із серії робіт «Унутма».
Художник Р. Емінов

Жителі села Отуз в депортації, Красновіщерск на Уралі

Спецпоселенці на Уральському лісоповалі. Фото орієнтовно др. пол. 1940-х – 1950-і рр.

Основну частину кримських татар депортували до Узбекистану, де вигнані кримські татари отримали статус «спецпереселенців». Вони перебували на обліку і були зобов'язані реєструватися в комендатурах – органах влади в місцях спецпоселень. Кримських татар, які поверталися з фронту, також відправляли у місця вигнання.

За даними відділу спецпоселень НКВС СРСР, у листопаді 1944 р. в місцях виселення опинилися 193.865 кримських татар, із них в Узбекистані – 151.136, в Марійській АРСР – 8.597, в Казахської РСР – 4.286, решта були розподілені «для використання на роботах» до Молотовської (10.555), Кемеровської (6.743), Горьківської (5.095), Свердловської (3.594), Іванівської (2.800) та Ярославської (1.059) областей РРФСР. До цього числа не увійшли майже 6 тис. ув'язнених безпосередньо до ГУЛАГу під час депортації.

Перші місяці вигнання були найстрашнішими в житті народу. Побут депортованих був тяжким, смертність – дуже високою. За даними НКВС Узбецької РСР, упродовж перших пів року з моменту депортації в Узбекистані 1944 р. померло 16.052 кримських татар (10,6%), а в 1945-му р. – 13.183 (9,8%). Отже, протягом перших півтора роки після депортації в Узбекистані померло майже 30.000 кримських татар.

Указ Президії Верховної Ради СРСР від 26 листопада 1948 р. посилив режим заслання. Переїзд у сусідній район дозволявся тільки за наяв-

ності «виклику» від близьких родичів. Виїзд за межі місця поселення вперше карали п'ятиденним арештом, а повторне порушення розглядалося як «втеча з місця заслання» і каралося 20-ма роками ув'язнення.

Кримськотатарських спецпереселенців на нових місцях ніхто не чекав. Місцеві жителі, отруєні радянською пропагандою, підозріливо і вороже ставилися до прибулих вигнанців, називаючи їх зрадниками і ворогами.

У цей час Крим заселявся новими мешканцями. Це були здебільшого переселенці з РРФСР, менше – з Української РСР. Багато з них заселялися в будинки кримських татар, для інших будували житло.

У Криму стиралося все, що могло нагадати про корінний народ Криму – кримських татар. У 1944-1948 рр. більшість населених пунктів, назви яких мали кримськотатарське походження, були замінені російськими. Знищувалися пам'ятки кримськотатарської історії та культури. У вересні 1948 р. на сесії АН СРСР було покладено початок кампанії з перегляду історії Криму.

25 червня 1946 р. Верховна Рада радянської Росії прийняла Закон, яким затвердила перетворення Кримської АРСР на Кримську область. Згодом вона була передана зі складу РРФСР до складу УРСР Указом Президії Верховної Ради СРСР від 19.02.1954 р. – «враховуючи спільність економіки, територіальну близькість і тісні господарські та культурні зв'язки».

Проблеми депортованих народів дуже точно окреслив історик Павло Полян: «Несправедливість – в самому

Спецпоселенці на Уральському лісоповалі. Фото орієнтовно др. пол. 1940-х – 1950-і рр.

На бавовняних полях Узбекистану. Фото орієнтовно др. пол. 1940-х – 1950-і рр.

«Переселяйся у багату і родючу Кримську область». Із таким закликом Уряд Союзу РСР і УРСР звертався до колгоспників, 1951 р.

прецеденті «покарання народів», що підміняла судові розгляди проти конкретних осіб. Незалежно від будь-якої статистики, приписування колективної провини і застосування колективного покарання за ознакою етнічної приналежності є серйозним злочином проти людяності, нарівні зі взяттям і розстрілом заручників».

§ 2. СМЕРТЬ Й. СТАЛІНА І ЗАРОДЖЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОГО РУХУ КРИМСЬКОТАТАРСЬКОГО НАРОДУ У 1950-Х РОКАХ

Спочатку переважним настроєм депортованих було відчуття пригніченості. В кінці 1940-х рр. відбулися арешти представників кримськотатарської інтелігенції. А біля витоків національного руху стояли ті, хто належав до колишньої державної еліти кримськотатарського народу – партійні працівники, військові, письменники. Ще за життя Й. Сталіна в їхньому середовищі відбувалося обговорення варіантів дій, які б спонукали владу повернути кримськотатарський народ у Крим.

Похорон Сталіна. Березень 1953 р.

5 березня 1953 р. тиран помер. Для депортованих народів смерть Й. Сталіна була пов'язана з надіями на звільнення із заслання і повернення на батьківщину. У доповіді М. Хрущова на XX з'їзді КПРС у лютому 1956 р. було сказано про несправедливість, допущену стосовно виселених народів. А Указ Президії Верховної Ради СРСР від 28.04.1956 р. «Про зняття обмежень щодо спецпоселення з кримських татар, балкарців, турок – громадян СРСР, курдів, хемшилів і членів їхніх сімей, виселених у період Великої Вітчизняної війни» скасував режим спецпоселень цих народів і звільнив їх від обов’язкового нагляду. Однак зняття обмежень не тягло «повернення майна, конфіскованого при виселенні» і повернення в місця, звідки люди були вигнані.

Активні представники кримськотатарського народу стали звертатися до вищих державних органів з проханням про повернення кримських татар на батьківщину.

В одному із перших таких звернень – листі кримськотатарських комуністів до членів Президії ЦК КПРС – ставилося питання про

повернення кримських татар на батьківщину. Однак ані цей лист, ані наступні листи не мали успіху. Відповідь влади: зняття з кримських татар статусу спецпереселенців не дає права на повернення на батьківщину.

У листопаді 1956 р. було прийнято Постанову Політбюро ЦК КПРС «Про відновлення національних автономій калмицького, карачаївського, балкарського, чеченського і інгуського народів», згідно з якою розпочалося повернення цих народів у місця колишнього проживання. Кримські татари такої можливості не отримали. Відмова у праві повернутися на батьківщину для кримських татар була сформульована в шостому пункті цієї постанови: «Визнати недоцільним надання національної автономії татарам, які раніше проживали в Криму».

До осені 1957 р. в різних місцях проживання кримських татар виникла мережа «ініціативних груп». Завдяки їхній діяльності у вищі органи влади направлялися звернення, підписані десятками тисяч людей.

У березні 1958 р. активісти руху добилися зустрічі із заступником голови Ради Міністрів СРСР А. Мікояном. Після бесіди вони розповідали співвітчизникам про те, що кримські татари незабаром будуть повернуті на батьківщину. Однак досвідчений кремлівський апаратник обдурив делегатів. Крім репресій проти учасників зустрічі, це ні до чого не привело.

У 1959 р. було направлено нове звернення до ЦК КПРС із 10.000 підписів, а у березні 1961 року на адресу Президії ЦК КПРС надійшла петиція, що зібрала 18.000 підписів.

§ 3. РОЗВИТОК НАЦІОНАЛЬНОГО РУХУ КРИМСЬКИХ ТАТАР У 1960-Х РР.

Упродовж 1950-х рр. у долі кримських татар нічого не змінилося. А незабаром розпочалися арешти.

11 жовтня 1961 р. завершився судовий процес, що увійшов в історію як перший політичний процес над кримськими татарами у після сталінський період. У цей день Ташкентський обласний суд виніс вирок у справі Енвера Сеферова і Шевкета Абдурахманова. Вони звинувачувалися в тому, що підготували і поширювали листівки з вимогою повернути кримських татар на історичну батьківщину, та із закликом до кримських татар боротися за повернення. Це розцінювалося слідством як антирадянська діяльність. Вирок був суворим – 7 і 5 років ув'язнення у таборах посиленого режиму.

Кримськотатарські політв'язні початку 1960-х рр. Зліва направо: Енвер Сеферов, Марат Омеров і Сеїт-Амза Умеров

У серпні 1962 р. відбувся новий політичний процес. Справа Марата Омерова і Сеїт-Амзи Умерова, які були лідерами «Організації кримськотатарської молоді» – слухалася у Верховному суді Узбецької РСР. Система винесла вирок: Омерова позбавити волі на 4 роки у виправно-трудовій колонії посиленого режиму, Умерова – на 3 роки там само.

Починаючи з 1964 р., в Москві діяло неофіційне представництво кримських татар, склад якого змінювався. Воно займалося передачею в урядові установи звернень. Ініціативні групи регулярно випускали і поширювали «Інформації», в яких повідомлялося про кількість зданих документів і бесіди з посадовими особами.

Керівники руху, здебільшого особи старшого покоління, прагнули надати рухові лояльний до радянської влади характер. Однак у 1960 рр. дедалі більшу роль у русі починають відігравати молоді люди, які виросли в місцях заслання. Вони не мали досвіду радянської кар'єри, з дитинства зазнали безправ'я і свавілля влади. Вони були налаштовані значно радикальніше. Те, що старші називали помилками радянського керівництва, молодь називала злочинами. Найбільш яскраві представники цього покоління національного руху – це Мустафа Джемілєв, Айше Сеїтмуратова, Решат Джемілєв, Роллан Кадиєв, Айдер Барієв, Зампіра Асанова, Юрій Османов.

Влада реагувала на виступи кримських татар жорстко. 27 серпня 1965 р. понад тисяча кримських татар зібралися біля будівлі міськкому партії у Бекабаді, щоб запитати у першого секретаря ЦК КП Узбекистану Ш. Рашидова, коли кримські татари зможуть повернутися до Криму. Для розгону демонстрації влада застовувала силу.

Із 8 по 18 жовтня 1966 р., в ознаменування 45-річчя з дня утворення Кримської АРСР, у багатьох містах Узбекистану пройшли мітинги і збори кримських татар. Усі вони були розігнані владою і супроводжувалися масовими арештами учасників. Тисячі побитих, сотні заарештованих на п'ятнадцять діб і 17 засуджених на тривалі терміни – таким був підсумок святкових заходів.

У 1966-1967 рр. відбулося ще кілька судових процесів над активістами кримськотатарського руху в Ташкенті, Фергані, Андижані, Москві.

Іншою важливою особливістю середини 1960-х рр. було істотне зростання інтересу кримських татар до історії і культури свого народу, котрий свідчив про підйом національної самосвідомості. У вересні 1965 р. активісти руху почали збирати дані про втрати в ході депортації і в місцях заслання. Згідно з «народним» переписом, під час депортації та упродовж перших років життя на новому місці загинули 46,2% кримських татар.

Представники кримськотатарського народу на Красній площі. Москва, 1966 р.

У цей період ініціативні групи продовжували подавати петиції. За підрахунками Приймальні Президії Верховної Ради СРСР, за 1965 – січень 1967 р. у вищі органи влади надійшло близько 53.000 листів і телеграм від кримських татар із тисячами підписів. «Всенародне звернення до XXIII з'їзду КПРС» підписали понад 120 тис. кримських татар з усіх регіонів проживання.

Незважаючи на всі ці зусилля, в 1966 р. проблема кримських татар так і не вирішилась.

§ 4. УКАЗ ВІД 5 ВЕРЕСНЯ 1967 Р. ЗБЛИЖЕННЯ ІЗ ПРАВОЗАХИСНИКАМИ

На початок 1967 р. національний рух кримськотатарського народу досяг високого ступеня організованості. Його активність змусила владу в рік 50-річчя Жовтневої революції запропонувати рішення кримськотатарської проблеми.

Сім'я Февзі Поска після чергового виселення повернулася в свій будинок у с. Калинівка Ленінського району Кримської області, 1969 р.

21 липня 1967 р. відбувся прийом делегації активістів руху представниками політичного керівництва країни. Прийом вів голова

КДБ СРСР Ю. Андропов. Він повідомив кримським татарам, що незабаром буде виданий Указ про реабілітацію кримськотатарського народу, а питання про повернення народу до Криму вимагає додаткового вивчення.

Виходячи на мітинги 27 серпня і 2 вересня 1967 р. у Ташкенті, кримські татари ще не знали, що на багато років їхнє «національне питання вирішене». 17 серпня 1967 р. було прийнято Постанову Політбюро ЦК КПРС. Основна теза цього документа: кримські татари «вкоренилися» у місцях вигнання, тож «повернення їх до Криму недоцільно».

Кримськотатарські сім'ї, викинуті з куплених ними будинків. Крим, кінець 1960-х або початок 1970-х рр.

А 5 вересня 1967 р. був виданий Указ Президії Верховної Ради СРСР «Про громадян татарської національності, які раніше проживали в Криму». Він скасовував рішення державних органів у частині, яка містила огульні звинувачення щодо «громадян татарської національності, які проживали в Криму», але стверджував, що вони «вкоренилися на території Узбецької та інших союзних республік». У Постанові, що слідувала за Указом, говорилося, що «громадяни татарської національності і члени їхніх сімей користуються

Зліва направо: Герой Радянського Союзу С. Сеїтвелієв, С. Вели, (...), Герой Радянського Союзу У. Абдураманов, Ш. Уланова, А. Сеїтмуратова, Ю. Османов, С. Шамратов. Москва, 1967 р.

правом, як і всі громадяни СРСР, проживати на всій території Радянського Союзу відповідно до чинного законодавства про працевлаштування і паспортний режим».

Як виявилося згодом, застереження щодо «паспортного режиму» містило в собі підступ.

Кримські татари сприйняли Указ як ключ, що відкрив їм шлях на батьківщину. Уже до кінця вересня 1967 р. до Криму прибули близько 2000 татар, однак практично ніхто з них не був там прописаний. Відтак куплені кримськими татарами будинки зносили бульдозерами, а людей насильно виселяли за межі півострова.

Петро Григоренко *(1907–1987), генерал-майор збройних сил СРСР (1959), учасник дисидентського руху, правозахисник, засновник Української Гельсінської групи, член Московської Гельсінської групи*

Генерал-правозахисник Петро Григоренко назвав цей указ «найбрехливішим і найлицемірнішим з усіх, які видавалися щодо кримських татар».

Настанова на відкритість, спроби діалогу з владою – все це зближувало кримськотатарських активістів із представниками демократичного руху – правозахисниками. Навесні 1968 р. розпочалися тісні контакти кримськотатарського та демократичного рухів.

У березні 1968 р. кримськотатарські активісти влаштували бенкет на честь письменника Олексія Костеріна, захисника репресованих народів. На ньому генерал-правозахисник П. Григоренко закликав кримських татар не замикатися у «вузьконаціональній шкаралупі», порадив їм звертатися за допомогою до радянської і світової громадськості, до міжнародних організацій. Було вирішено провести масову маніфестацію з вимогою повернути кримських татар на батьківщину і відродити Кримську АРСР.

Така демонстрація відбулася 21 квітня 1968 р. у Чирчику Ташкентської області. Вона була жорстоко розігнана, десять її учасників постали перед судом. Вперше в історії кримськотатарського руху підсудних захищали московські адвокати – Софія Каллістратова, Леонід Попов, Юрій Поздеєв, Володимир Ромм. Сталося це за ініціативи П. Григоренка, який в цей час активно захищав права кримських татар.

Розгін масового гуляння кримських татар у м. Чирчик 21 квітня 1968 р.

17 травня 1968 р. в Москві відбулася демонстрація, приурочена до чергової річниці депортації. Для участі в демонстрації в Москву прибуло близько 800 представників кримських татар. Серед них були жінки і старші люди – ветерани війни. Це не зупинило міліціонерів. Кримські татари були затримані й побиті, а потім під конвоєм завантажені у поїзди і відправлені до місць проживання. У 1968-1970 рр. відбувалися процеси над тими, хто відкрито критикував Указ від 5.09.1967 р. і дії влади під час чирчикських і московських подій. Найбільший резонанс мав так званий «Процес десяти», матеріали якого розійшлися у «самвидаві», а потім були опубліковані на Заході окремим виданням.

Ці події сформували нове ставлення кримських татар до влади. Останні ілюзії щодо швидкого вирішення кримськотатарської проблеми були розвіяні.

§ 5. ВАЖКІ 1970-ТІ У КРИМСЬКОТАТАРСЬКОМУ РУСІ. ПОЛІТИЧНІ ПРОЦЕСИ І ПЕРЕСЛІДУВАННЯ КРИМСЬКИХ ТАТАР

У 1970-х рр. Крим був «закритий» для кримських татар. Незважаючи на жорстокі виселення і суди за звинуваченням у порушенні паспортного режиму, у 1967-1970 рр. у Криму оселилися 3026 кримських татар. Однак у 1972-1973 рр. прописування кримських татар у Криму практично припинилася.

У кримськотатарському русі намітилася криза. Ініціативні групи залишалися формою організації національного руху. Їхня діяльність знаходила відображення у кримськотатарському самвидаві; ключові рішення приймалися на республіканських нарадах ініціативних груп. Але масштаби цієї діяльності були вже не такі великі.

У 1970-х рр. активізація тиску каральних органів сприяла відходу від інтенсивної діяльності великого числа учасників. Невтішні підсумки активісти руху підбили у 1973 р.: «За 1956-1973 рр. до вищих інстанцій направлено 66 загальнонаціональних

документів із 4 млн. підписів, які охопили все доросле населення... 32 виключення з партії і близько 100 з комсомолу, кілька тисяч обшуків, десятки тисяч допитів і «бесід» у КДБ, понад 20 великих «побоїщ» силами міліції та військ із застосуванням брандспойтів, димових шашок, кийків, 8 великих облав і конвойованих виселень кримськотатарських представників із Москви, 32 великих конвойованих виселення (близько 6 тис. чол.) із Криму, антитатарські цькування в Криму, понад 50 судових процесів, понад 200 засуджених».

Кримські татари, вислані сім'ями під конвоєм із Криму, 1969 р.

У 1970-ті рр., завдяки зусиллям правозахисних асоціацій («Ініціативної групи із захисту прав людини в СРСР», «Комітету прав людини», «Московської Гельсінської групи»), боротьба кримських татар була в центрі уваги світової громадськості. Всі аспекти проблеми детально висвітлював правозахисний бюлетень «Хроніка поточних подій»; 31-й випуск (травень 1974), приурочений до 30-річчя депортації, був повністю присвячений кримським татарам. Участь у русі кримських татар була однією з причин запроторення П. Григоренка до психіатричної лікарні, засудження Іллі Габая. Довгі роки, аж до свого арешту у 1980 р., найбільш тісно був пов'язаний із національним рухом Олександр Лавут. Андрій Сахаров у Нобелівській лекції (грудень 1975 р.) говорив про дискримінацію «сотень тисяч кримських татар... що досі позбавлені права повернутися на рідну землю».

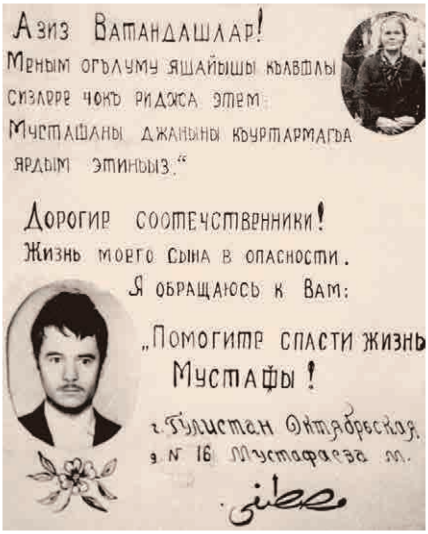
Джеббар Акімов (зліва) і Бекір Османов, м. Фергана, березень 1972 р.

У 1970-х рр. тривали репресії і арешти кримських татар. На початку 1970-х рр. були засуджені активісти національного руху Айше Сеїтмуратова, Ленур Ібраїмов, Джеббар Акімов, Мустафа Джемілєв, Ескендер Куртумеров, Ебазер Халіков, Ріаєд Рамазанов, Іслам Кудусов.

Мустафа Джемілєв був одним із тих учасників кримськотатарського

національного руху, до яких радянські каральні органи виявляли особливо пильну увагу. 22 червня 1974 р. в узбецькому Гулістані він був заарештований втретє. 19 липня 1974 р. вироком народного суду Гулістану М. Джемілєв був визнаний винним і засуджений до 1 року позбавлення волі у колонії суворого режиму. Покарання відбував у виправно-трудовій колонії Омська.

Незадовго до закінчення терміну стало зрозуміло, що органи поставили собі за мету сфабрикувати нову справу проти М. Джемілєва. У травні 1975 р. наглядачі й оперативні працівники колонії здійснили огляд його речей, вилучивши особисті листи і зошити. 4 червня 1975 р., за кілька днів до закінчення терміну ув'язнення, проти нього було порушено нову кримінальну справу. На знак протесту М. Джемілєв оголосив голодування.

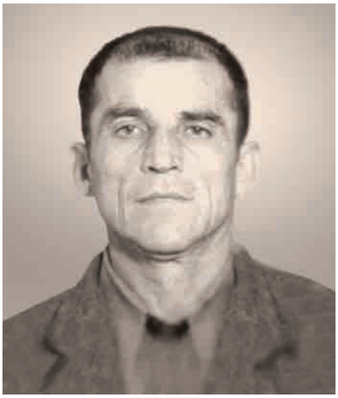
Листівка із зверненням до співвітчизників матері Мустафи Джемілєва. 1976 р.

Голодування М. Джемілєва при примусовому годуванні тривало 303 дні. У цей період його ім'я стало широко відомим за межами СРСР. Владі так і не вдалося розправитися із Джемілєвим. Але цього разу влада програла двічі – вона не тільки не змогла його знищити, але завдяки резонансу в світі як ніколи раніше відомою за межами СРСР стала національна проблема кримських татар.

14 квітня 1976 р. в Омську почався суд над М. Джемілєвим. Згідно з обвинувальним висновком, «підставою для порушення справи стала та обставина, що Джемілєв у період з осені 1974 року по липень 1975 року систематично в усній формі викладав ув’язненому В. Дворянському завідомо неправдиві вигадки, що паплюжать радянський державний і суспільний лад, а також виготовляв і розповсюджував документи такого змісту».

Омський обласний суд засудив М. Джемілєва до двох із половиною років позбавлення волі у виправно-трудовій колонії суворого режиму. Незважаючи на численні звернення на захист М. Джемілєва, він був відправлений відбувати покарання на Далекий Схід, у табір суворого режиму «Приморський».

Апогеєм переслідування кримських татар була трагедія, що сталася в Криму в селі Донському. У червні 1978 р., на знак протесту проти переслідувань кримських татар у Криму, піддав себе самоспаленню Муса Мамут, якому погрожували повторним притягненням до суду за статтею «за порушення паспортного режиму». Похорон Мамута показав, що він перетворився на символ руху за повернення на батьківщину, став сприйматися як національний герой.

Муса Мамут
(1931–1978)

Незабаром після цієї трагедії було прийнято Постанову Ради Міністрів СРСР №700 «Про додаткові заходи щодо зміцнення паспортного режиму в Кримській області», яка узаконила адміністративні виселення з будинків і «видалення» непрописаних сімей із Криму.

Похорон Муси Мамута, червень 1978 р.

Наприкінці 1970-х – першій половині 1980-х рр. кримськотатарський рух переживав складний період. Були заарештовані й засуджені чи не всі найбільш впливові його діячі – Мустафа Джемілєв, Решат Джемілєв, Роллан Кадиєв, Ельдар Шабанов, Юрій Османов і багато інших. Айше Сеїтмуратову під загрозою арешту «видавили в еміграцію», де вона доклала чимало зусиль, щоб ознайомити зарубіжну громадськість із національною проблемою кримських татар.

Похорон ветеранів руху Бекіра Османова в Криму (травень 1983 р.) і Джеббара Акімова в Узбекистані (липень 1983 р.) вилилися у справжні політичні маніфестації.

§ 6. ПОВЕРНЕННЯ. ДРУГИЙ КУРУЛТАЙ КРИМСЬКОТАТАРСЬКОГО НАРОДУ (ЧЕРВЕНЬ 1991 Р.)

Із проголошенням в СРСР курсу на перебудову (1985 р.) почався новий підйом у національному русі.

У 1987–1989 рр. під тиском безперервних акцій кримських татар, виступів у пресі письменників Сергія Баруздіна, Євгена Євтушенка, Булата Окуджави, Анатолія Приставкіна влада була змушена повернутися до кримськотатарської проблеми.

Мустафа і Сафінар Джемілєви в гостях у академіка Андрея Сахарова і його дружини Олени Боннер. Москва, 1986 р.

На П'ятій Всесоюзній нараді представників ініціативних груп, що проходила з 29 квітня по 2 травня 1989 р. в Янгіюлі, більшістю голосів було прийнято рішення заснувати на базі існуючих ініціативних груп суспільно-політичну Організацію кримськотатарського національного руху (ОКНР).

Створення ОКНР мотивувалося необхідністю переходу до більш організованих форм політичної боротьби за свої національні права і демократію.

ОКНР мала фіксоване членство, статут і програму. На першій нараді таємним голосуванням строком на один рік були обрані Центральна Рада з 27 членів, ревізійна комісія (до її складу увійшли 6 осіб) і голова ОКНР – ним став Мустафа Джемілєв.

«Батьківщина або смерть», «Поверніть наш народ на батьківщину», «Відновіть права кримських татар», «Демократія, гласність – і для кримських татар» – з такими гаслами вийшли на Красну площу кримські татари. Москва, липень 1987 р.

Великим кроком на шляху поглиблення курсу перебудови країни став I З'їзд народних депутатів, що проходив з 25 травня по 9 червня 1989 р.

Представники кримськотатарського народу, які перебували у цей час у Москві, поширювали серед депутатів документи про становище кримських татар, виступали на численних мітингах. Це сприяло тому, що кілька депутатів із трибуни З'їзду нагадали про проблему кримських татар, а потім З'їзд доручив Раді Національностей Верховної Ради СРСР створити депутатську комісію з проблем кримськотатарського народу.

Під час роботи з'їзду у Ферганській долині Узбекистану відбулися погроми будинків турків-месхетинців – ще одного депорто-

ваного Сталіним народу, сконцентрованого в Узбекистані. Сотні сімей турків-месхетинців і кримських татар одразу перетворилися на біженців.

Для надання допомоги співвітчизникам 17 червня 1989 р. були створені Регіональний штаб Середньоазіатської Ради ОКНР з Ферганських подій у Ташкенті і Комітет із проблем біженців у Криму. Вживалися заходи для гарантування їхньої безпеки в Узбекистані й надання допомоги тим із них, хто прибув до Криму.

Щит із забороною на в'їзд до Криму. Порт Кавказ, травень 1988 р.

У багатьох місцях проживання кримських татар були проведені мітинги. Чотири доби тривала демонстрація біженців із Ферганської долини біля будівлі Кримського обкому в Сімферополі. Основні вимоги – забезпечити їх житлом і роботою. Зрештою, наприкінці червня 1989 р. їхнє питання було вирішене позитивно.

А 12 липня 1989 р. обрана З'їздом народних депутатів Рада Національностей сформувала Комісію з проблем кримськотатарського народу під головуванням Г. Янаєва. До її складу увійшли 14 осіб, серед яких було четверо кримських татар (Джульверн Аблямітов, Айдер Куркчі, Аксеїт Сеїтмеметов, Фікрет Сефершаєв).

Незважаючи на ці позитивні кроки, отримання прописки в Криму для кримських татар було чимось на кшталт подвигу.

У серпні 1989 р. в селі Севастянівка Бахчисарайського району виникло перше наметове містечко на самовільно зайнятій кримськими татарами земельній ділянці.

Демонстрація біля наметового містечка поблизу м. Зуї, травень 1988 р.

За даними ОКНР, у цей період у Криму проживало близько 50 тисяч прописаних кримських татар і декілька тисяч, які не мали постійного житла і прописки. Тільки за 8 місяців 1988 р. у Ленінському районі Криму було прописано 4835 осіб (близько 5% від загальної кількості мешканців району),

з них кримських татар всього 626 осіб, тобто тільки 13%. Окрім того, якщо громадянам інших національностей надавалися переселенські будинки і державні квартири, то кримських татар прописували лише в разі купівлі ними приватних будинків після тривалої тяганини.

Тим часом, після трьох місяців роботи, в травні 1990 р. урядова комісія під керівництвом В. Догужієва прийняла Концепцію державної програми повернення кримських татар у Кримську область.

Концепція визначала найважливіші завдання Державної програми, а також методи організованого повернення кримських татар у місця історичного проживання. Діяльність комісії тривала аж до вересня 1991 р., коли після серпневого путчу більшість міністерств і відомств СРСР припинили існування.

За свідченням члена комісії Рефата Аппазова, її робота була дуже інтенсивною і супроводжувалася гарячими дискусіями. Практично будь-яке рішення, спрямоване на прискорення процесу повернення кримських татар, доводилося буквально виривати з боями.

На початку 1991 р. відбулася ще одна важлива подія в житті півострова.

20 січня був проведений референдум про перетворення Кримської області на Кримську АРСР. 12 лютого 1991 р. сесія Верховної Ради УРСР прийняла Закон «Про відновлення Кримської Автономної Радянської Соціалістичної республіки». Автономія постала як територіальне утворення, хоча кримські татари наполягали на національній автономії. Кримські татари бойкотували референдум. Центральна Рада ОКНР виступила з кількома заявами протесту проти нашвидкуруч відтвореної Кримської автономії: «Замість відновлення незаконно ліквідованої при режимі Сталіна державності кримських татар, на їхній території створена ще одна російськомовна республіка».

Незважаючи на всі протести, результати референдуму залишилися в силі, і це була одна з найболючіших поразок кримськотатарського руху. Мрія декількох поколінь кримських татар про національну автономію так і залишилася нездійсненою.

В умовах, коли кримські татари виявилися чужими на власній батьківщині, ідея об'єднання народу залишалася не менш актуальною, ніж раніше. Це стало передумовою для проведення національного з'їзду – Курултаю.

Його мета була визначена як об'єднання всіх інтелектуальних, духовних, економічних сил народу для якнайшвидшого вирішення проблем, передовсім, повернення на батьківщину і відновлення державності кримських татар. Основними завданнями Курултаю були названі визначення шляхів вирішення національних проблем і вибори постійно діючого органу – Меджлісу.

Підготовка Курултаю 1991 р. почалася задовго до його проведення. 8 березня 1990 р. на засіданні Центральної Ради ОКНР була сформована робоча група для вивчення можливості проведення Курултаю. 23 вересня відбулися установчі збори Організаційного комітету з підготовки Курултаю, до якого увійшло 36 осіб (голова – Сервер Омеров). Із жовтня 1990 р. по травень 1991 р. відбувалась виборча кампанія. Делегатами Курултаю були обрані 255 осіб із різних регіонів проживання кримських татар.

Курултай проходив у Сімферополі з 26 по 30 червня 1991 р. і увійшов в історію як Другий. Перший Курултай кримськотатарського народу відбувся у грудні 1917 р. і був розпущений за місяць Кримським обласним Військово-революційним комітетом. Тим самим підкреслювалася спадкоємність між цими подіями.

Мустафа Джемілєв,
виступ на ІІ Курултаї, 1991 р.

26 червня 1991 р. засідання Курултаю відкрив глава Оргкомітету Сервер Омеров. Другий Курултай кримськотатарського народу прийняв кілька основоположних документів – Декларацію про національний суверенітет кримськотатарського народу, Звернення до всіх жителів Криму, Звернення до кримськотатарського народу, Звернення до ООН, Звернення до Президента СРСР та ін.

ІІ Курултай кримськотатарського народу, 1991 р.

Делегати II Курултаю. Сімферополь, червень 1991 р.

Курултай обрав Меджліс кримськотатарського народу. Головою Меджлісу став Мустафа Джемілєв, його заступником – Рефат Чубаров.

Проведений через 72 роки національний з'їзд кращих представників народу став символічним проявом перемоги національного руху, якому вдалося повернути значну частину народу в Крим.

ВИСНОВКИ

Депортація стала не тільки трагедією кримськотатарського народу і національних меншин, вигнаних з території півострова. В результаті депортації був зруйнований Крим, в якому мирно співіснували представники різних етнічних і релігійних груп – кримські татари, росіяни, українці, караїми, кримчаки, євреї, німці та ін. Істотно змінився етнічний склад населення. Відтепер основним населенням півострова стали росіяни й українці. Крим був не просто «звільнений» від корінного народу, тотальній «чистці» піддавалося все, що хоч якось нагадувало про існування кримських татар – були знесені кладовища, знищені пам'ятки матеріальної і духовної культури, перейменовані топоніми.

У цей час відбувався процес осмислення кримськими татарами нещастя, яке їх спіткало, закладався фундамент майбутньої активності кримськотатарського національного руху і його безкомпромісної опозиційності щодо комуністичного режиму. Дванадцять років, проведених

кримськими татарами в умовах комендантського режиму, а потім десятиліття боротьби за повернення на свою батьківщину, були і залишаються тими факторами національної свідомості, які донині консолідують і цементують кримськотатарський етнос.

Національний рух кримськотатарського народу бере початок із другої половини 1950-х років. Він розвинувся у рамках строго ненасильницьких методів боротьби кримськотатарського народу за повернення до Криму, в ньому брали участь представники всіх вікових, освітніх і соціальних груп. Масовість, а також організованість і щире прагнення народу повернутися на єдину історичну батьківщину дозволили кримським татарам здійснити свою заповітну мрію наприкінці 1980-х років.

ПИТАННЯ ДО РОЗДІЛУ

1. Як проходила підготовка до депортації кримськотатарського народу? Які рішення були прийняті владою? Опишіть становище кримськотатарських спецпереселенців.

2. Що відбувалося після вигнання кримських татар на їхній батьківщині, в Криму?

3. Що послужило причиною зародження національного руху кримськотатарського народу? Якими були перші заходи активістів руху?

4. Які події відбувалися в кримськотатарському русі в 1960-х рр.? Що вам відомо про контакти активістів кримськотатарського та демократичного рухів у цей і наступний періоди?

5. Розкажіть про те, що передувало прийняттю Указу Президії Верховної Ради СРСР «Про громадян татарської національності, які проживали в Криму».

6. Розкажіть про репресії проти кримських татар у 1960-1970-х рр. Назвіть найбільш яскравих представників національного руху кримськотатарського народу.

7. Чому дослідники позначають період 1970-х рр. у кримськотатарському русі як «кризу»?

8. Як відбувалося повернення кримськотатарського народу на батьківщину – у Крим?

9. Розкажіть про Другий Курултай кримськотатарського народу.

РОЗДІЛ X

Крим і кримськотатарський народ у незалежній Україні (1991–2014 рр.)

Юлія Тищенко

§ 1. КРИМСЬКОТАТАРСЬКИЙ РУХ ПІСЛЯ ЗДОБУТТЯ УКРАЇНОЮ НЕЗАЛЕЖНОСТІ. СТВОРЕННЯ АР КРИМ В УКРАЇНІ

Початок масового повернення кримських татар наприкінці 80-х – на початку 90-х рр. XX століття припав на період розпаду Радянського Союзу та здобуття Україною незалежності.

«Ті, хто повертався на початку 1990 рр., прибували до Криму в розпал сепаратистських домагань проросійських сил Криму. Останні розглядали численних новоприбулих кримських татар, які були переважно переконаними прихильниками української державності, як додатковий тягар і як нових політичних опонентів», – ця характеристика одного зі звітів ОБСЄ 2013 р. розкриває тенденції кримського життя в 90-ті рр. та пізніше.

Мустафа Джемілєв і В'ячеслав Чорновол

12 лютого 1991 р., коли Україна ще була радянською республікою, її Верховна Рада своїм рішенням утворила Кримську АРСР у складі УРСР. Рішення відбулося на підставі референдуму, який пройшов у Криму 20 січня.

Створення кримської автономії представниками тодішньої комуністичної більшості не викликало підтримки кримських татар. Вони практично не впливали на процеси формування автономії, яка була, фактично, створена за територіальною ознакою пред-

ставниками проросійської та прокомуністичної більшості. Позиція кримських татар, яку висловлювала Центральна Рада Організації кримськотатарського національного руху (ОКНР) на початку 1991 р., проголошувала, що на споконвічній території кримських татар було створено ще одну «російськомовну республіку» і це автоматично порушує права корінного кримськотатарського народу. ОКНР підтримувала ненасильницькі, мирні засоби діяльності спрямовані на відновлення прав кримських татар у процесі повернення, мала стійкі зв'язки з національно-демократичними силами в Україні. Мустафу Джемілєва та В'ячеслава Чорновола, лідера Народного Руху України, поєднувала спільна історія та дружба ще з часів радянських таборів. Кримські татари пам'ятали про українця Петра Григоренка, радянського генерала, який за радянських часів виступав на їхній захист. Повертаючись, кримські татари називали в Криму вулиці його ім'ям.

Політичні лідери кримських татар активно та системно підтримали проголошення Незалежності України 24 серпня 1991 р. Учасники регіональної конференції делегатів II Курултаю кримськотатарського народу, що відбулася 24 листопада 1991 р., звернулися до співвітчизників із закликом підтримати на референдумі Акт про проголошення незалежності України, а на президентських виборах – проголосувати за кандидата від демократичного блоку.

Члени Організації кримськотатарського національного руху (ОКНР)

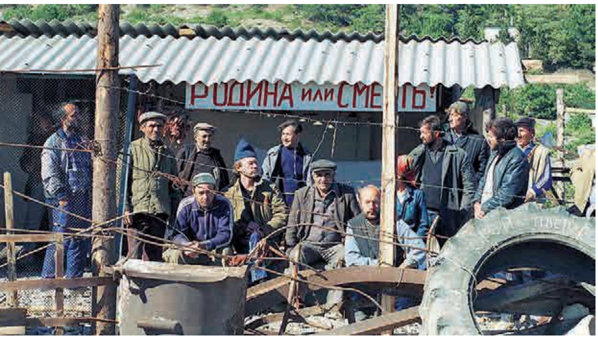
Історія повернення кримських татар тривала вже у незалежній Україні. СРСР, де-юре відповідальний як за ганебну депортацію, так і за вирішення проблем репатріації й облаштування, перестав існувати. Українська держава докладала зусилля для повернення та облаштування кримських татар, цей процес був складним та довготривалим і супроводжувався численними політичними кризами. Ці кризи поглиблювалися через вплив проросійських політичних сил в Україні та російського керівництва. Кримські татари займали проукраїнську позицію. Водночас офіційний Київ часто не діяв проактивно, рішення щодо облашту-

Мітинг у Сімферополі, 18 жовтня 1990 р.

вання кримських татар приймалися після виникнення конфліктів, а діалог з лідерами кримськотатарського руху відбувався спорадично. Українсько-кримськотатарському діалогу заважали економічні проблеми, нерозуміння кризової ситуації, в якій опинилися кримські татари, радянські стереотипні уявлення сталінської доби, домінування комуністичної партії в органах центральної влади в Києві на початку та в середині 1990-х. Негативно впливала на ситуацію подекуди відверта антикримськотатарська політика місцевої регіональної кримської влади та розпалювання істерії у ЗМІ.

§ 2. КРИЗОВІ ЯВИЩА В КРИМУ В 1992 Р. ПОЧАТОК ДІАЛОГУ ЦЕНТРАЛЬНОЇ ВЛАДИ ТА ПОЛІТИЧНИХ ЛІДЕРІВ КРИМСЬКИХ ТАТАР

Упродовж 1991-1992 рр. на території всіх 290 сільських, селищних, міських рад Криму були обрані регіональні та місцеві органи національного самоврядування кримських татар (меджліси), зокрема 15 районних та 7 міських меджлісів.

Пікети кримських татар з вимогою виділення землі для будівництва житла. Фото орієнтовно к. 1980-х – п. 1990-х рр.

У березні 1992 р. розпочалась підготовка до пікетування Верховної Ради України для привернення уваги українського керівництва до проблем облаштування кримських татар і політики інтеграції. У зверненні представників ОКНР зазначалося, що «нинішні незалежні держави зняли з себе відповідальність за вирішення проблем кримськотатарського народу й залишили його віч-на-віч із прокомуністичним керівництвом Криму... Крим нині заполонила хвиля російського шовінізму. Ведеться неприхована національна дискримінація корінного народу Криму. Відбулися погроми тимчасового житла переселенців». Голова ОКНР, заступник голови Меджлісу кримськотатарського народу Рефат Чубаров підкреслював, що кримські татари вимагають насамперед політичних рішень: надання Криму статусу

національно-територіальної автономії у складі України, створення механізму повернення на рідні землі депортованого корінного населення Криму.

Мустафа Джемілєв (у першому ряду в центрі) на одному із кримськотатарських самозахоплень, липень 1990 р.

Одночасно з акцією розпочалися переговори керівництва Меджлісу з тодішніми очільниками України: заступником голови ВР В. Дурдинцем, прем'єр-міністром В. Фокіним, головою ВР І.Плющем. Однак у ході пікетування парламенту 19 березня 1992 р. сталася сутичка, інспірована прокуратурою Києва. Оскільки виконком Київради заборонив проведення акції кримських татар, прокуратура міста санкціонувала розгін пікетувальників. У результаті кількох осіб було поранено.

На думку керівників кримськотатарської акції протесту, в Україні не існувало державної програми підтримки репресованих народів. 24 березня 1992 р. Кабінет Міністрів України (КМУ) прийняв рішення про створення спеціальної Комісії у справах депортованих народів Криму. Планувалося розробити і затвердити міждержавну програму повернення депортованих народів на їхню історичну батьківщину.

Пікетування парламенту, м. Київ, 19 березня 1992 року

5 травня 1992 р. Верховна Рада Криму, всупереч українському законодавству, прийняла Акт проголошення державної самостійності Криму, яким заявила про існування

Самотня жінка зводить стіни свого майбутнього будинку, с. Кудріно,1991 р.

«суверенної держави Республіка Крим», що будуватиме свої відносини з іншими державами відповідно до норм міжнародного права. На цьому засіданні ВР Криму була прийнята й «Конституція Криму», щоправда, за свідченнями очевидців, «під час прийняття Основного Закону не обговорювалися всі статті, а голосувалися (практично без дебатів) лише деякі поправки». Кримські татари не залишились осторонь від цих напружених процесів. 9-10 травня ці рішення були засуджені на засіданні Меджлісу. Голова Меджлісу М. Джемілєв зазначив, що парламент України торік зробив помилку, коли надав Кримській області статус автономної республіки: «Партократія та автономні структури тільки на це й чекали. Нині ж вони хочуть створити в Криму комуністичний заповідник». Кримська влада також не вирішувала проблем облаштування репатріантів, тож їхнє матеріальне становище ускладнювалося на тлі погіршення загальної економічної ситуації.

У жовтні 1992 р. Крим опинився на межі серйозного конфлікту, який, попри міжнаціональне забарвлення, мав соціально-економічне підґрунтя. Уперше протистояння репатріантів і місцевої влади вилилось у відкриту сутичку.

1 жовтня 1992 р. у селищі Красний Рай поблизу Алушти було зруйновано тимчасове поселення кримських татар, яким не виділялася земля, придатна для облаштування. 20 тимчасових будинків, у яких жили люди, повністю зрівняли з землею, і, про всяк випадок, «усі чоловіки, які на той час перебували у селищі, були затримані міліцією». За свідченням спостерігачів, постраждало майже 20 осіб, приблизно 40 кримських татар вивезли у невідомому напрямку. У відповідь 60 кримських татар із навколишніх сіл

Табір кримських татар в с. Красний Рай, 1992 р.

почали пікетування Алуштинського міськвиконкому, вимагаючи негайного звільнення заарештованих. Після цього кримські татари наголосили, що подібні дії можуть повторитися в тому разі, якщо кримська влада не припинить створювати перепони їхньому переселенню до Криму. А перепони були не тільки у виділенні землі, але й у впровадженні місцевою владою «квот» на поселення кримських татар у різних кримських районах. Наприклад, у постанові Ради міністрів Криму від 17 листопада 1992 р. стверджувалося, що на території Сімферопольського району станом на 1 жовтня розселено понад 25 тисяч кримських татар, із них 16 тисяч осіб уже прописані, що свідчить про вичерпання в цьому регіоні квоти, встановленої постановою Ради міністрів Криму від 5 червня того ж року. На цій підставі Комітету у справах депортованих народів Ради міністрів доручалося не видавати громадянам кримськотатарської національності, які не є уродженцями Сімферопольського району, направлень для розселення на його території.

Із серії «Важке повернення». Фото Ріфхата Якупова

Тільки у березні 1993 р. в Криму були ухвалені рішення, які спрощували отримання землі кримськими татарами, але конфлікти на цьому підґрунті спалахували й далі. Так, 22 червня 1995 р. в селищі Щебетівка стався інцидент, у ході якого було вбито двох кримських татар, за одними джерелами – з вини місцевих рекетирів, за іншими – ще й за допомогою місцевої міліції. Того року проблема облаштування раніше депортованих народів усе більше ускладнювалася, зокрема й у частині фінансування процесу репатріації та облаштування.

§ 3. ПИТАННЯ ПРЕДСТАВНИЦТВА КРИМСЬКИХ ТАТАР, ВИБОРЧИЙ ПРОЦЕС ДО ВЕРХОВНОЇ РАДИ КРИМУ У 1994 Р.

У постанові ВР Української РСР про поповнення складу Верховної Ради Кримської АРСР від 12 лютого 1991 р. було передбачено доукомплектування кримського парламенту представниками депортованих народів. Делегати ОКНР під час розгляду та голосування були присутні в сесійній залі, але можливості виступити

Мітинги в Сімферополі та Києві, 1990-і рр.

не отримали. Тільки після протестних акцій 14 жовтня 1993 р. ВР Криму 115 голосами зі 143 ухвалила закон, згідно з яким на виборах до кримського парламенту наступного скликання 14 мандатів було надано представникам кримськотатарського народу, і по одному – вірменського, болгарського, грецького і німецького народів. Окрім того, новий парламент було заплановано скоротити до 98 депутатів. Присутній на сесії заступник голови Меджлісу Р. Чубаров зазначив, що «здоровий глузд переміг і більшість депутатів працює на стабілізацію становища у Криму». Водночас у документах Меджлісу вказувалося, що гарантоване кримським татарам число мандатів є значно нижчим за той рівень, який дозволив би захищати інтереси кримських татар.

У березневих парламентських виборах 1994 р. брали участь і кримські татари – і як кандидати у депутати, і як виборці (тоді дозволялося голосувати без отримання громадянства України, лише за фактом прописки). Переважна більшість кримських татар проголосувала за список Курултаю, що забезпечило йому всі 14 зарезервованих для кримських татар місць у парламенті. Альтернативний Національний рух кримських татар отримав лише 5,5% голосів і – жодного місця у ВР Криму. У 66 одномандатних виборчих округах балотувалося всього 35 кримськотатарських кандидатів від місцевих комітетів Меджлісу. Жодного з них не обрали депутатом, але разом

вони набрали 78 860 голосів. Десять із них вийшли в другий тур виборів, у якому сумарно вони здобули 54 538 голосів. Така ситуація дозволяє зробити висновок, що без окремої квоти, найімовірніше, кримські татари не спромоглися б провести жодного свого депутата до парламенту.

10 травня 1994 р. створено першу депутатську фракцію Курултаю кримськотатарського народу у складі 14 осіб, а 7 членів Меджлісу стали депутатами Верховної Ради Криму. У цей час російські ЗМІ в Криму рясніли антикримськотатарськими публікаціями.

Обрання 14 депутатів із виборчого списку Курултаю започаткувало якісно новий етап розвитку не лише кримськотатарського руху як такого, але й самого процесу репатріації, облаштування й інтеграції кримських татар. Пройшовши довгий шлях мітингової боротьби, маючи великий досвід роботи, здебільшого напівлегальної (оскільки Меджліс так і не було визнано офіційно державною владою), політична еліта кримських татар у стінах парламенту стала на шлях публічної політики – легітимної парламентської роботи. Оцінюючи досвід трирічного перебування кримськотатарської фракції в парламенті, на III Курултаї кримськотатарського народу М. Джемілєв підсумував: «Курултай не помилився, коли прийняв рішення про участь у виборах до Верховної Ради Криму. Наші депутати зробили дійсно велику роботу, змогли допомогти багатьом із наших співвітчизників у вирішенні деяких проблем. Ними було розроблено і представлено на розгляд Верховної Ради Криму проєкти численних правових документів, прийняття яких завідомо полегшувало б становище наших співвітчизників, зняло б напругу і, в остаточному підсумку, було б благом для всіх мешканців Криму».

§ 4. КРИМСЬКІ ТАТАРИ І КРИМСЬКА ВЛАДА. КЛЮЧОВІ ПОДІЇ, ПРОТИДІЯ «КРИМСЬКОМУ» СЕПАРАТИЗМУ

У середині 90-х рр. відбувався обопільний пошук правового врегулювання взаємин офіційного Сімферополя та офіційного Києва. Тоді ж існувало постійне напруження у стосунках ВР Криму і тодішнього кримського президента. Період з 1992 р. по 1997 р. характеризувався проявами кримського сепаратизму, коли проросійські політики в Криму, за підтримки російської Думи, розігрували сценарії відділення Криму від України, створення конфліктів, кризи та нестабільності.

30 січня 1994 р. право стати першим президентом АРК здобув у другому турі виборів лідер блоку «Росія» Юрій Мєшков. За даними Центрвиборчкому, за нього проголосували понад мільйон кримчан, або 72,9% громадян. Мєшков зайняв стійку проросійську й чітку антимеджлісівську позицію і не приховував цього, зокрема, зробивши заяву про те, що він матиме справу з Меджлісом лише в разі «його легалізації і реєстрації в якості громадсько-політичної організації». У відповідь М. Джемілєв нагадував: «Ми вже заявляли у прийнятій постанові, що Меджліс не визнає президентські повноваження особи, політика якої буде спрямована на заперечення фундаментальних прав кримськотатарського народу на самовизначення. Ю. Мєшков, обраний тепер президентом, судячи з його програмних заяв, не має наміру дотримуватися наших суверенних прав. Тому кримські татари не визнають його президентом».

Фактично одразу після свого обрання Ю. Мєшков почав робити впевнені кроки до зближення з Росією. Вже від початку вони були доволі різкими й епатажними. Показовим у цьому плані став перший указ, оприлюднений 23 березня. Згідно з ним, годинники Криму переводилися на одну годину вперед – із київського часу на московський. Наприкінці березня 1994 р. президент півострова видав новий указ, за яким усі кримчани-призовники мали відбувати військову службу на території Криму (цей акт було визнано неправочинним). Далі Мєшков піддав сумніву законність представництва Президента України в Криму, затвердженого рішенням ВР України від 24 лютого 1994 року.

У протистоянні офіційного Києва з мєшковським кримським сепаратизмом, який підтримувався Росією, кримські татари сприяли встановленню українського конституційного ладу на півострові. Тільки 17 березня 1995 р. ВР України прийняла постанову, якою була скасована Конституція Криму, а заодно й ті акти, які йшли врозріз із українським законодавством. Цій події передували суперечливі колізії у розвитку взаємин між гілками влади Києва і Сімферополя, а також внутрішнє протистояння кримських парламенту і президента. Голова Меджлісу зазначав, що він сприйняв рішення про скасування інституту президентства в Криму із задоволенням, додавши, що це потрібно було зробити набагато раніше. М. Джемілєв підкреслив, що в разі здійснення якихось провокацій з метою дестабілізації ситуації на півострові «кримські татари діятимуть згідно з обставинами, координуючи свої дії з українською владою і стоячи на позиції захисту законів України».

§ 5. КОНСТИТУЦІЙНІ ПИТАННЯ, КОРІННІ НАРОДИ

Кримськотатарський політичний рух намагався впливати на врахування потреб кримських татар у Конституції України. 12 квітня 1996 р. сформовано Комітет сприяння конституційному процесу в Україні, до складу якого увійшли представники 25 кримськотатарських і проукраїнських організацій автономії. Коментуючи цю подію, Р. Чубаров зазначав, що кримські татари й українці Криму повинні всіляко сприяти якнайшвидшому прийняттю Україною нової Конституції, відтак «об’єднання зусиль кримських татар та українців необхідне, щоб Основний Закон ураховував інтереси кримськотатарського народу і українців Криму».

Конституція України 28 червня 1996 р. статтями 11, 92 п. 3 та 119 п. 3 увела у правову систему поняття корінних народів України. Саме так визначають себе кримські татари, які, на відміну від національних меншин, не мають іншої історичної батьківщини, окрім Криму. Але тільки 20 березня 2014 р. було ухвалено постанову ВР України «Про Заяву Верховної Ради України щодо гарантії прав кримськотатарського народу у складі Української Держави», де Україна гарантувала збереження та розвиток етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності кримськотатарського народу, як корінного, та всіх національних меншин України. Проте статус кримських татар як корінного народу ще потребує подальшого законодавчого врегулювання.

§ 6. ПИТАННЯ ПРЕДСТАВНИЦТВА КРИМСЬКИХ ТАТАР. ВИБОРЧИЙ ЦИКЛ 1997-1998 РР. ПРОБЛЕМИ НАБУТТЯ ГРОМАДЯНСТВА КРИМСЬКИХ ТАТАР

Ще 9 жовтня 1992 р., у Бішкеку на зустрічі глав держав-учасниць СНД, було підписано «Угоду з питань, пов'язаних з відновленням прав депортованих осіб, національних меншин і народів». Проте, країни-підписанти угоди, зокрема РФ, самоусунулись від вирішення відповідних питань, зокрема, – спрощення виходу з громадянства. Вирішення питань громадянства передбачало істотні фінансові та логістичні витрати, з якими кримськотатарські родини не могли впоратися самотужки.

Проблема полягала в тому, що значна кількість кримських татар повернулась у Крим після 13 листопада 1991 р., тобто після набуття чинності законом «Про громадянство України». Отже, всі,

хто повернувся після цієї дати, вже не могли автоматично стати громадянами України. Кількість осіб, які були прописані в Криму, але залишились громадянами інших країн, становила 82 795 осіб, серед яких найбільше було громадян Узбекистану (62 714). Громадянами Росії вважалися 10 801 особа, Казахстану – 2689 осіб, Таджикистану – 2683, Киргизстану – 1561, а 2347 кримських татар належали до громадянства інших колишніх радянських республік (Грузії, Вірменії, Азербайджану, країн Балтії, Туркменістану). Лише 1998 р., після спеціальних перемовин з Узбекистаном, вдалося владнати ситуацію й ухвалити рішення спрощеного набуття українського громадянства.

Представництво кримських татар за результатами виборів 1998 р. на різних рівнях виборчої влади Криму було наступним: у ВР Криму – жодного представника кримськотатарського народу. У 14-ти районних радах – 40 депутатів із 779-ти, тобто 5,1%. В 11-ти міських радах республіканського значення – 7 депутатів із 428-и, тобто 1,6%. У міських радах районного значення – 12 депутатів зі 137-и, тобто 8,7%. У селищних радах – 32 депутати з 813-ти, тобто 3,9%. У сільських радах – 489 депутатів із 4150-ти, тобто 11,8%. У районних радах Сімферополя – 6 депутатів зі 122, тобто 4,9%. Загалом обрано 586 депутатів-кримських татар від загальної кількості обраних 6529 депутатів по Криму.

Саме відсутність громадянства, що, фактично, позбавила десятки тисяч кримських татар можливості во-

Кримські татари отримують український паспорт, м. Севастополь, 1992 р.

Двотижневий марш 8 колон із різних регіонів Криму, так звана «Піша хода», приурочена до 55-річниці депортації кримськотатарського народу

левиявлення на виборах до органів самоврядування всіх рівнів (виборах до місцевих органів влади в 1995 р. та до рад усіх рівнів 29 березня 1998 р.), і зумовила виникнення конфліктів у Криму. За висловом Р. Чубарова, «відсутність представників народу в парламенті автономії означає, що розв'язання багатьох питань, пов'язаних з репатріантами, виноситиметься на площу». Тоді ж голова Верховної Ради Криму А. Гриценко змушений був констатувати, що «для держави краще мати 14 кримських татар у парламенті, ніж 3 тисячі на площі».

На виборах до ВР України 1998 р. Меджліс ухвалив рішення про об'єднання зусиль із Народним Рухом України. За результатами виборів, до українського парламенту потрапили голова Меджлісу М.Джемілєв (за списком Руху) і його перший заступник, екс-віце-спікер ВР Криму Р. Чубаров, який балотувався по виборчому округу №8, де здобув 18,85% голосів виборців. Обидва вони увійшли до фракції Народного Руху і стали членами Комітету з прав людини і міжнаціональних відносин.

Пам'ятник жертвам депортації кримськотатарського народу в м.Судаку, 10 травня 1994 р.

Нову Конституцію АР Крим було ухвалено в грудні 1998 р. В Основному Законі Криму так і залишилися обійденими пропозиції стосовно представництва кримських татар і згадування кримськотатарського народу як корінного народу Криму.

§ 7. СТВОРЕННЯ ПРИ ПРЕЗИДЕНТОВІ УКРАЇНИ РАДИ ПРЕДСТАВНИКІВ КРИМСЬКОТАТАРСЬКОГО НАРОДУ

Протягом років представницькі органи кримських татар не отримали законодавчо визначеного в Україні статусу. Втім, у 1999 р., після виборів президента України та чергової кризи, пов'язаної зі складнощами набуття громадянства України кримськими татарами, було ухвалено політичне рішення своєрідної легалізації Меджлісу – створення при Президентові Ради представників кримськотатарського народу. Указом від 18 травня до складу цієї ради були включені 33 члени Меджлісу (тобто всі). Головою Ради представ-

ників було призначено очільника Меджлісу, народного депутата М. Джемілєва. Рада представників отримала консультативно-дорадчий статус, основними її завданнями було визначено участь у реалізації заходів щодо вирішення політико-правових, соціально-економічних, культурних та інших проблем, пов'язаних із поверненням та облаштуванням кримських татар, підготовку та внесення пропозицій Президентові України. Рада збиралася тоді 4 рази і ухвалювалися відповідні рішення, хоча й складно говорити про їх повноцінну імплементацію.

5 квітня 2000 р. у ВР України відбулися парламентські слухання стосовно проблем відновлення прав кримськотатарського народу, а також слухання стосовно проблем кримських татар у Парламентській Асамблеї Ради Європи у Страсбурзі.

§ 8. ПОЛІТИЧНІ ПРОЦЕСИ, ВИКЛИКИ ПЕРЕД КРИМСЬКОТАТАРСЬКИМ РУХОМ У 2000-Х РОКАХ

За часів президентства Л. Кучми політика щодо кримських татар зводилася, переважно, до формату розв'язання економічних проблем та часткового задоволення культурних потреб. Натомість більшість політико-правових питань найчастіше залишалися поза увагою. Доказом є процес ухвалення Закону «Про відновлення прав осіб, депортованих за національною ознакою», який мав окреслювати статус таких осіб та визначати принципи державної політики щодо них. Його було ухвалено ВР України ще 24 червня 2004 р. 310 голосами. Проте президент повернув документ на доопрацювання, до якого тоді у парламенті так і не повернулися. Пізніше версію цього законопроєкту було ухвалено тільки після 2014 р.

Мітинг 2000 р.

У 2002 р. Меджліс утворив політичний союз із виборчим блоком «Наша Україна», проєвропейські та євроатлантичні цінності якого відповідали традиціям кримськотатарського національного руху. Кримські татари підтримали Помаранчеву революцію. Проте після 2004 р. діалог центральної влади та Меджлісу був кволим. Рада

представників кримськотатарського народу при президенті у повному складі не зустрічалася з главою держави з 2004 р. до 2009 р., а реалізація державних економічних програм з облаштування депортованих та їх інтеграції в українське суспільство відбувалася надто повільно.

Після перемоги В. Януковича у 2010 р., відбулася фактична ревізія і цієї політики стосовно до кримських татар. Указом президента від 26.08.2010 р. делегування кримськими татарами своїх представників до Ради при президенті було замінено призначенням їх адміністрацією. Протягом цих років і кримська влада використовувала різні формати співпраці з кримськими татарами поза Меджлісом, створюючи різноманітні структури з лояльних, приміром – Раду аксакалів кримських татар.

Мітинг у Сімферополі на підтримку «помаранчевої революції», осінь 2004 р.

На тлі згортання європейської інтеграції в 2013-2014 рр. Меджліс підтримав Революцію гідності, чимало кримських татар були на Майдані. Після ухвалення ВР репресивних законів 16 січня Р. Чубаров сказав, що в Меджлісі, «усвідомлюючи свою відповідальність за долі всіх людей, що проживають в Криму, за мир і спокій на півострові», докладуть всіх зусиль для того, щоб запобігти сповзанню України до диктатури. На тлі розгортання проросійських та антимайданних настроїв кримською політичною верхівкою, в Меджлісі констатували, що «вся відповідальність за кровопролиття і насильство в країні цілком лежить на органах влади, чия непослідовність у зовнішній політиці та репресивна політика стосовно учасників мирних зібрань послужили причиною масових виступів громадян України як у Києві, так і в багатьох областях України».

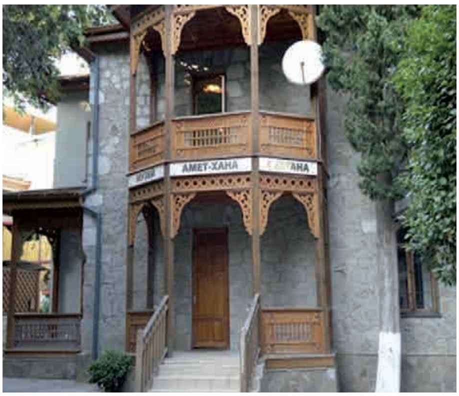
§ 9. ВІДРОДЖЕННЯ КРИМСЬКОТАТАРСЬКОЇ КУЛЬТУРИ НАПРИКІНЦІ XX СТ.

Кримськотатарська бібліотека ім. Ісмаїла Гаспринського, заснована в 1990 р.

Кримський інженерно-педагогічний університет, заснований у 1993 р., м. Сімферополь

Музей двічі Героя Радянського Союзу Амет-Хана Султана, відкритий у 1999 р.

За часів депортації кримськотатарська культура була суттєво обмежена радянським режимом, мали місце тотальні русифікаційні впливи, не було освіти кримськотатарською мовою.

Після здобуття Україною незалежності почалося нове кримськотатарське відродження, розвиток мови, літератури та освіти. Ще 1989 р. за ініціативи митців та активістів був створений Кримськотатарський академічний музично-драматичний театр у Сімферополі. У 1990 році у Сімферопольському державному університеті відкрилась кафедра кримськотатарської мови і літератури. Створено кримськотатарський фольклорний ансамбль «Крим».

1991 р. в Кримському краєзнавчому музеї відкрився відділ етнографії і побуту народів Криму. Пізніше його було перетворено на етнографічний музей народів Криму, в цьому музеї сформувалися кримськотатарський і караїмо-кримчацький сектори. В Алупці того ж року створено Музей льотчика-випробувача, двічі Героя Радянського Союзу Амет-Хана Султана, сформувався Музей образотворчого мистецтва кримських татар. Із моменту створення співробітниками музею було організовано і проведено по-

над 120 виставок, зібрано близько 2 тисяч експонатів, опублікований низку статей про мистецтво і культуру кримськотатарського народу, велася велика масово-просвітницька робота – і це за відсутності належного приміщення. При Бахчисарайському державному історико-культурному заповіднику було відкрито Музей історії і культури кримських татар, а в Євпаторійському краєзнавчому музеї – відділ етнографії.

Протягом 90-х рр. до Криму повернулися кримськотатарські письменники. Зокрема, Р. Алі, Ш. Селім, Ю. Кандим, Н. Умеров, А. Велієв, Дж. Аметов, Ш. Алядін, А. Османов. За їхньої участі в Криму почалося відродження сучасної кримськотатарської літератури. У 1992 р. кримськотатарські письменники увійшли до Спілки письменників України. У середині 2000-х рр. в спілці перебували 26 кримськотатарських прозаїків, поетів і драматургів.

У 1993 р. в Криму було відкрито першу школу з кримськотатарською мовою викладання, пізніше їхня кількість поступово збільшувалася, приміром, в середині 2000-х рр. нараховувалося 15 таких шкіл (до Другої світової війни їх було 371), хоча цього було явно недостатньо. Лише 16% учнів-кримських татар у 2013 р. навчалися кримськотатарською мовою, тоді як 39% вивчали її як предмет.

Будинок-музей Ісмаїла Гаспринського в м. Бахчисараї. Музей відновлений і відкритий 21 березня 2001 р.

Перша кримськотатарська школа після повернення кримських татар на батьківщину відкрилася у с. Біюк-Онлар у 1993 р.

Кримськотатарський фольклорний ансамбль «Кирим», заснований у 1990 р.

1993 р. відкрився Кримський державний інженерно-педагогічний університет, куди вступала кримськотатарська молодь.

Водночас гострими залишалися проблеми відродження національної топоніміки. Понад 95% населених пунктів, які мали кримськотатарські назви, були перейменовані радянською владою після депортації, а протягом 30 років історичні назви здебільшого так і не були повернуті.

19 травня 2009 р. відбувся перший Всесвітній конгрес кримських татар, куди з'їхалися кримські татари, які проживають у США, Канаді, європейських країнах. Конгрес заохочував розбудову гуманітарних зв'язків гуманітарні зв'язки із співвітчизниками, сприяв розвитку мови та культури кримських татар, відродженню культурних традицій, реалізації гуманітарних проєктів.

Сучасну кримськотатарську та українську культуру розвивають співачка Джамала, переможниця Євробачення, режисер Ахтем Сеїтаблаєв, гітарист-віртуоз Енвер Ізмайлов, відомий далеко поза межами Криму, майстер народної творчості, кераміст Рустем Скібін.

Розвиток кримськотатарської культури, мови, літератури потребує заходів посиленої підтримки та сприяння для розвитку, що особливо складно за умов незаконної окупації АР Крим Російською Федерацією.

§ 10. ПРОЦЕС ПОВЕРНЕННЯ КРИМСЬКИХ ТАТАР У ЦИФРАХ. ПИТАННЯ РЕІНТЕГРАЦІЇ, СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ АСПЕКТИ.

Починаючи з 1967 р. кримськотатарські родини почали повертатися до Кримської області. 577 сімей змогло із труднощами повернутися з 1967 по 1977 рр. Переважно у сільській місцевості на 1970 р. проживали 2 тис. кримських татар. На весну 1987 р. в Криму жили 17 500 кримських татар, на 1 січня 1989 р., за даними перепису населення, – 38 400, протягом цього року повернулося ще близько 30 тисяч осіб, у 1990 р. – понад 40 тисяч. Станом на кінець 1990 р. в Криму змогло оселитися понад 100 тисяч кримських татар.

Водночас основна кількість людей прибувала у 1990-1991 рр., що збіглося із розвалом СРСР. Так, на червень 1991 р. на Кримському півострові проживало вже 130 тисяч кримських татар, а наприкінці року – понад 150 тисяч. Водночас автоматично громадянами України згідно із законом «Про громадянство України» стали

Курултай кримських татар 27 жовтня 2013 року

73 981 кримських татар, які змогли офіційно зареєструватися в регіоні, попри численні перепони з боку місцевої влади і рішення про «квоти» в регіонах. 1991 р. на Кримський півострів із місць депортації змогли повернутися 42 тисячі кримських татар, 1994 р. – понад 11 тисяч, 1995 р. – понад 9 тисяч. Згідно із довідкою ГУ МВС України в Криму, станом на 1 січня 1996 р. тут було прописано 220 555 кримських татар. За даними перепису 2001 р., в Україні кримські татари складали близько 12,1% населення Криму; хоча точні дані за останній період недоступні, більшість експертів вважає, що їхня відносна частка в структурі населення Криму збільшилася. За офіційними даними, оприлюдненими ОБСЄ у травні 2013 р., кримські татари становили 13,7% мешканців АРК.

Із 1991 р. процес облаштування кримських татар став фінансуватися за рахунок коштів бюджету України. Гроші направлялися переважно на будівництво житла, інженерних комунікацій, об'єктів соціально-культурного призначення. Втім, кошти часто витрачалися вкрай неефективно, а місцева влада саботувала процес облаштування. Повертаючись, кримські татари стикалися з проблемами безробіття, упереджень з боку кримчан, соціально-економічними викликами. Ці виклики посилювалися і з огляду на загальну економічну кризу 90-х років. Протягом 1991–1998 рр. кількість зайнятих у господарстві АР Крим скоротилася більше ніж на чверть. За офіційними даними, в АР Крим на 1 січня 1999 року зі 136 623 кримських татар працездатного віку не мали постійної роботи понад 60%. Кількість працевлаштованих кримських татар становила

55 тисяч. Особливо складне становище із зайнятістю кримських татар окреслилося в місцях їхнього компактного проживання, де практично були відсутні навіть об'єкти соціальної інфраструктури.

Із 1991 по 1998 р. витрати на повернення та облаштування кримських татар склали 776 млн. гривень, але ці кошти складали трохи більше 3 тисяч на репатріанта. Основна частина (близько 80%) надавалась до 1994 року. На початку 2000-х років третина із 300 селищ і мікрорайонів компактного проживання репатріантів не була забезпечена водою і близько 5% – електроенергією. Лише близько 6% мали дороги з твердим покриттям. Віддаленість частини нових селищ від інженерних мереж ускладнювала забезпечення їх водо- і електропостачанням.

Гостро стояла проблема наділення кримських татар землею. 1998 р. близько 40 тисяч родин у Криму, або 130 тисяч осіб, не мали завершеного власного житла. На початку 2002 року для індивідуального будівництва раніше депортованим було надано 45 964 земельних ділянок, з яких було забудовано 19 098. Через відсутність коштів у стадії незавершеного будівництва перебувала 21 866 ділянок (47,6%), не освоювалися близько 5 тисяч (10,9%).

ПРОГРАМИ ІЗ ПОВЕРНЕННЯ ХРОНІЧНО НЕДООТРИМУВАЛИ КОШТИ			
Період часу	Заплановане фінансування (млн. грн.)	Фактично профінансовано (млн. грн.)	Відсоток від запланованого
1991 – 1995	552.2	552.2	100%
1996 – 2000	195.2	88.1	45.1%
2001	44.7	44.7	100%
2002 – 2005	267.3	217.6	81.4%
2006 – 2010	640.8	356.6	55.6%
2012	45.3	11.2	24.7%

У 2013 році у звітах ОБСЄ вказувалося, що «несприятливі соціально-економічні умови, такі як бідність, непридатне для проживання житло, безробіття або відсутність доступу до соціальних послуг та охорони здоров'я, є наслідком незавершеного процесу організації поселення й реабілітації тих, хто повернувся, й створюють перешкоди на шляху їх успішної інтеграції до кримського суспільства».

ВИСНОВКИ

Процес повернення та облаштування кримських татар у незалежній Україні передбачав зусилля у різних сферах розвитку діалогу влади та кримських татар, ухвалення законодавства, вирішення складних соціально-економічних проблем. Українська держава значною мірою сама вирішувала ці питання.

Процес повернення потрібно оцінювати й із огляду на загальну політичну ситуацію в Криму, російські впливи, підтримку Москвою кримського сепаратизму в 1990-і рр. Кримські татари послідовно дотримувалися проукраїнської позиції, мали тісні зв'язки з національно-демократичними силами, підтримували курс на євроатлантичну інтеграцію. Конфлікти, які виникали в Криму протягом 1990-х рр., мали значною мірою соціально-економічне підґрунтя. Ситуація поступово розвивалася у напрямі встановлення діалогу та розгортання інтеграційних процесів.

ПИТАННЯ ДО РОЗДІЛУ

1. Які основні соціально-економічні проблеми повернення кримських татар спостерігалися в 90-ті рр. XX століття; які проблеми набуття громадянства існували?

2. Як кримські татари проявляли себе в процесі проголошення незалежності України?

3. Які загрози для української державності, для кримських татар мав сепаратизм окремих кримських політиків усередині 1990-х рр.?

4. Як розвивався діалог та співпраця Меджлісу кримських татар із центральною українською владою протягом 90-х рр. XX століття, і на початку XXI століття?

5. Як відбувалося відродження та розвиток культурних традицій кримських татар після повернення протям 1990-х – 2000-х рр.?

РОЗДІЛ XI

Незаконна окупація Російською Федерацією АР Крим та м. Севастополь

Юлія Тищенко

Після перемоги Революції гідності в Києві у лютому 2014 р. Російська Федерація приступила до незаконної окупації Кримського півострова. Фактично, розпочалась комплексна агресія РФ проти України. Окупація Криму стала першою після Другої світової війни спробою незаконної анексії суверенної території в Європі. Окупація Криму з боку РФ здійснювалась, незважаючи на Будапештський меморандум від 5 грудня 1994 р., та угоду, укладену між Україною, США, Росією та Великою Британією про неядерний статус. Російська Федерація була, відповідно до Меморандуму, однією із країн-гарантів незалежності, суверенітету і територіальної цілісності України. Україна відмовилася від ядерної зброї, а країни, які підписали Меморандум, гарантували їй збереження суверенітету і територіальної цілісності.

Окупація Криму відбувалася з активним використанням збройних сил Російської Федерації. Президент РФ В. Путін у фільмі «Крим. Шлях на батьківщину» особисто визнав факт проведення військової операції «з повернення Криму». Важливо, що незаконна окупація Криму дозволяє Україні застосовувати міжнародні правові норми, якими захищаються жертви війни. Одним із таких документів є Конвенція ООН про захист цивільного населення під час війни («Женевська конвенція» 12 серпня 1949 р.) та протоколи до неї. В документах встановлено низку правил під час війни. Цих правил має дотримуватися Російська Федерація на території АР Крим та м. Севастополя, адже вона окупувала територію України. Зокрема, виконання правил міжнародного гуманітарного права стосується захисту населення, збереження майна. Отже утиски українських громадян, привласнення майна, порушення прав

людини, заміщення населення, руйнація культурної спадщини та призов українських громадян до російської армії є міжнародними порушеннями звичаїв війни з боку Російської Федерації. А катування, зникнення громадян, убивства, що мали місце в Криму, можуть бути визначені як злочини проти людяності в міжнародних судах.

§ 1. ПОЧАТОК ОКУПАЦІЇ АР КРИМ РОСІЙСЬКОЮ ФЕДЕРАЦІЄЮ

Захоплення українського Криму Російською Федерацією розпочалося 20 лютого 2014 року, саме ця дата вказана на медалях «За повернення Криму» Міністерства оборони РФ. Карколомні події, поява озброєних російських військових без знаків розрізнення почалися на кілька днів пізніше.

26 лютого 2014 року під стінами Верховної Ради Криму кримськими татарами та українськими активістами було проведено багатотисячний мітинг на підтримку територіальної цілісності України та за український Крим. Уже 26 лютого 2020 року Президент В. Зеленський підписав указ про встановлення 26 лютого в Україні Дня спротиву окупації Автономної Республіки Крим та міста Севастополя як щорічної пам'ятної дати.

Мітинг 26 лютого 2014 р. під стінами ВР АР Крим кримськотатарських і українських активістів

Приблизно о 4 ранку, в ніч із 26 на 27 лютого 2014 року «зелені чоловічки» з російської армії, які не мали знаків розрізнення, взяли під контроль органи державної влади в Сімферополі, а наступної ночі захопили Сімферопольський аеропорт. Після цього події в Криму розвивалися під контролем окупаційної армії, за її участі та сприяння були захоплені адміністративні будівлі та ЗМІ.

Одразу почався громадський спротив окупації – щоденно відбувалися акції на підтримку української влади та проти загарбників. 8 березня десятки тисяч кримських жінок по всьому Криму вийшли у Міжнародний жіночий день на живий ланцюг проти війни і російської окупації, за мир та єдність України. Тоді антивоєнна акція проходила за ініціативи кримськотатарських жіночих організацій і за погодженням із Меджлісом, однак у ній взяли участь жінки різних національностей.

Початок незаконної окупації АР Крим з боку РФ

16 березня російська влада провела так званий референдум у Криму, що не був визнаний світовим співтовариством. «Референдум» про «приєдання» Криму до Росії відбувався в умовах військової присутності російської армії. 18 березня в Москві було ухвалене рішення про так зване «приєднання Криму до Російської Федерації», що «легалізувало» анексію, але не було визнано світом.

Дії Російської Федерації були засуджені міжнародним співтовариством. 27 березня 2014 р. Генеральна Асамблея ООН ухвалила резолюцію на підтримку територіальної цілісності України (68/262). Документ закликав всі держави, міжнародні організації та спеціалізовані установи не визнавати жодних змін статусу Автономної Республіки Крим та міста Севастополя на підставі незаконного «референдуму» й утримуватися від будь-яких дій чи поводження, які можуть бути інтерпретовані як визнання зміни статусу півострова. 100 країн підтримали Резолюцію, 11 проголосували проти, 58 утримались. Рішення щодо України було прийняте Генеральною Асамблеєю через те, що Російська Федерація, яка є постійним членом Радбезу ООН та має у ній право вето, 15 березня наклала вето на резолюцію, яка закликала інші країни не визнавати результатів кримського «референдуму».

В історії України важливою є Постанова ВР України «Про Заяву Верховної ради України щодо гарантії прав кримськотатарського народу у складі Української держави», яку було ухвалено 20 березня 2014 року. Ця постанова визнає кримськотатарський народ корінним народом, проголошує гарантії його права на самовизначення в складі Української держави, а також визнає представницькі органи народу.

14 квітня 2014 р. Європейський Парламент ухвалив резолюцію щодо тиску Російської Федерації на країни «Східного партнерства» та, зокрема, дестабілізації нею ситуації в Україні (2014/2699(RSP)). Документ розглядав акт агресії Росії як грубе порушення міжнародного права й міжнародних зобов'язань, наголошував на незаконності так званого «референдуму», проведеного «під контролем російських військ», закликав країни до запровадження економічних, торговельних і фінансових обмежень стосовно Криму та представників окупаційної влади, висловлюв занепокоєність долею кримськотатарської та української громади в Криму. В подальшому таких рішень від міжнародних структур не бракувало.

15 квітня 2014 р. Верховна Рада прийняла Закон «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України». Цим Законом Російську Федерацію було визначено як державу, що здійснює окупацію. 12 листопада 2016 р. було ухвалено Постанову ВР України «Про визнання геноциду кримськотатарського народу». Депортацію визнано актом геноциду, а окупацію Кримського півострова і репресії проти кримськотатарського народу – етноцидом. В Україні 18 травня встановлено Днем пам'яті жертв геноциду кримськотатарського народу.

25 липня 2018 р. США оприлюднили Кримську декларацію, в якій підтверджувалося невизнання анексії півострова Росією і говорилося про порушення міжнародного права: «Своїми діями Росія повела себе у спосіб, який недостойний великої держави та із власної волі ізолювала себе від міжнародної спільноти».

§ 2. ПОРУШЕННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ В КРИМУ, ПОРУШЕННЯ ПРАВ КРИМСЬКОТАТАРСЬКОГО НАРОДУ

Кримські татари не підтримали незаконну окупацію Криму РФ, псевдореферендум та порушення українського державного суверенітету. У зверненні 28 лютого 2014 р. глава Меджлісу Р. Чубаров вказував, що у Меджлісі «не визнають новий кримський уряд і вимагають від військових повернутися в гарнізони з вулиць Сімфе-

Решат Аметов,
одна з перших жертв окупації Криму 2014 р.

рополя», і зазначав, що «всі дискусії щодо состунків між Україною і Росією повинні перейти на дипломатичну ниву, замість офіцерів і солдат мають говорити дипломати». У лютому 2020 р. в заяві Меджлісу йшлося, що «шість років тимчасової окупації Криму не зломили волю кримськотатарського народу і значної частини жителів Криму різних національностей. Вони залишаються вірними українській державі і відданими своїй землі, організовуючи мирні ненасильницькі акції опору російським окупантам».

Від початку окупації кримські татари піддаються репресіям з боку російської влади. У травні 2014 р. лідеру кримськотатарського народу М. Джемілеву РФ заборонила в'їзд до Криму.

3 травня 2014 р. майже 5 тисяч кримських татар узяли участь у мирній акції із зустрічі Джемілєва в Криму. На заваді його в'їзду стала військова техніка РФ. Колона кримськотатарських активістів та активісток попрямувала до пункту пропуску пішки. Після цього відбувалися переслідування учасників цих подій, п'ятьох кримськотатарських активістів звинуватили в нападі та застосуванні сили до бійців колишнього українського спецпідрозділу «Беркут», ще близько 100 кримських татар було оштрафовано. Затримували кримських татар, які вийшли на траси у Феодосії, Євпаторії, Сімферополі, Красногвардійському районі та інших регіонах на знак підтримки акції.

Через рік після мітингу за єдність з Україною 26 лютого 2014 р. росій-

Кримські татари зустрічають свого лідера Мустафу Джемілєва, якому російська влада заборонила в'їзд до Криму. 3 травня 2014 р.

ські окупанти відкрили кримінальні справи проти кримських татар – учасників мітингу. Кримінальні справи отримали назву «Справа 26 лютого». Загалом було заарештовано семеро, але кількох осіб було обвинувачено без арешту. Члена Меджлісу Ахтема Чийгоза у 2017 р. було засуджено до 8 років колонії. Завдяки постійному міжнародному резонансу Чийгоза та Ільмі Умерова, другого заступника голови Меджлісу, якого також було ув'язнено за заперечення законності окупації, було звільнено російською стороною.

26 квітня 2016 р. в Росії Меджліс кримськотатарського народу був визнаний екстремістською організацією, бо він нібито вів антиросійську діяльність на догоду Заходу. Судова справа містила кілька томів у дусі радянського режиму 1930-х рр. Показово, що ще 18 квітня того ж року Міністерство юстиції Росії внесло Меджліс у перелік громадських об'єднань, діяльність яких припинена у зв'язку зі здійсненням ними екстремістської діяльності. На так звану судову заборону Меджлісу наражається й система національного самоврядування – це і делегати Курултаю, загалом 350 осіб, і члени 370 регіональних меджлісів.

Обшук у будівлі Міллі Меджлісу, м. Сімферополь, 2014 р.

19 квітня 2017 р. з'явилося Рішення Міжнародного суду ООН у справі за позовом «Україна проти Росії», що стосується порушення Міжнародної конвенції про ліквідацію всіх форм расової дискримінації у Криму. Суд закликав відновити діяльність Меджлісу, раніше незаконно визнаного «екстремістською організацією» та забороненого окупаційною владою, та припинити тиск на національні меншини в Криму. Справа триває й досі.

Черговий обшук на телеканалі ATR, 2014 р.

В оцінках міжнародних організацій, зокрема у доповідях Управління

Верховного комісара ООН з прав людини, висвітлено «випадки залякування правозахисників, придушення інакомислення та винесення вироків у кримінальних справах проти кримських татар за ймовірне членство в релігійних мусульманських групах, заборонених у Російській Федерації». Незгодні з політикою російської влади наражаються на небезпеку: відбуваються вбивства, насильницькі зникнення, викрадення людей. У березні 2014 р. був викрадений та вбитий Решат Аметов, який першим мирно виступив проти окупації Криму (18 травня 2018 р. посмертно йому було надано звання Героя України). 24 травня 2016 р. зник член Бахчисарайського міського меджлісу, член виконкому Всесвітнього конгресу кримських татар Ервін Ібраїмов, його не можуть знайти й досі. 23 листопада 2017 р. під час затримання російським спецназом за надуманими звинувачуваннями було фактично вбито активістку, ветерана кримськотатарського руху Веджіє Кашка – вона померла на шляху до лікарні.

Станом на червень 2020 р. в Криму утримуються 94 українських політв'язнів, із них 70 – це кримські татари; тривають обшуки й арешти, переслідування незгодних, відкриваються нові кримінальні справи. Кримські татари звинувачуються у «екстремізмі», їх покарання передбачено за заперечення «російського статусу Криму», участь в релігійних, громадських організаціях, діяльність яких заборонена в РФ, та участь в «несанкціонованих» мітингах і демонстраціях.

У Криму обмежується свобода слова. Так, 1 квітня 2015 р. завершився період перереєстрації ЗМІ на окупованій території. Якщо на початок 2014 р. в Криму було зареєстровано понад три тисячі ЗМІ, то в результаті «російської реєстрації» їх залишилося 250. 231 з них – це перереєстровані місцеві видання, 19 – російські ЗМІ, які нещодавно розпочали свою роботу на півострові. Але впливові кримськотатарські медіа не були перереєстровані, зокрема телевізійний канал ATR, редакція якого була змушена переїхати до Києва.

У Криму громадян України фактично примусили до набуття громадянства РФ. Не отримавши російський паспорт, людина не могла б жити та працювати в регіоні, отримувати повноцінну медичну допомогу. Україна наголошує на «примусовій роздачі російських паспортів мешканцям окупованих Криму і Севастополя», підкреслюючи, що це елемент репресій. Примусове набуття кримчанами громадянства РФ не визнається Україною та не є підставою для втрати українського громадянства.

Росія здійснює й заміщення населення в Криму, що є злочином міжнародного гуманітарного права. Приміром, за різними оцінками, упродовж 2014-2018 рр. 140 тисяч російських громадян були переміщені до українського Криму, включно із військовослужбовцями та їхніми сім'ями. Натомість кримські татари через страх репресій покидають Крим. За різними підрахунками, понад 50 тисяч кримчан від початку російської окупації були змушені залишити свою землю, половина з них – кримські татари.

§ 3. ПОСИЛЕНА МІЛІТАРИЗАЦІЯ КРИМУ З БОКУ РФ

У процесі окупації Криму РФ посилює мілітаризацію півострова, на що реагує міжнародне співтовариство. 17 грудня 2018 р., у зв'язку із мілітаризацією окупованого Криму, Чорного і Азовського морів, було прийнято Резолюцію Генеральної Асамблеї ООН, де міститься заклик до Росії вивести свої війська з території півострова і засуджується нарощування російської військової присутності у морях. Станом на осінь 2019 року незаконні російські сили в Криму становили 31,5 тис. військових. У них на озброєнні перебувають 40 танків, 583 БТР та БМП, 162 одиниці важких артилерійських установок, 122 бойових літаки, 62 вертольоти, 12 систем залпового вогню. Крім того, в регіоні діють 34 російських військових кораблі і 7 підводних човнів.

Відбувається порушення прав людини шляхом проведення призову до лав російської армії громадян України, які проживають в Криму, що суперечить принципам міжнародного гуманітарного права. У доповідях Управління Верховного комісара ООН з прав людини вказується, що в цілому з 2014 року загальна кількість кримських призовників сягнула щонайменше 21 000 чоловіків. Частина призовників були направлені на військові бази у Російській Федерації, що є порушенням міжнародних угод.

§ 4. ВВЕДЕННЯ САНКЦІЙ ПРОТИ РФ ЗА ОКУПАЦІЮ КРИМУ

Рішення про запровадження економічних санкцій проти Російської Федерації ухвалюються із 2014 р. Економічні санкції проти РФ починалися як «запровадження персональних санкцій проти осіб, причетних до порушення територіальної цілісності України». Були введені й економічні санкції проти окремих галузей економіки та господарства РФ і Кримського півострова. Перші санкції проти

осіб, причетних до подій в Україні, Президент США Барак Обама запровадив 6 березня 2014 р., ще до проведення так званого «референдуму» в Криму. До санкцій приєдналися ЄС, Канада, Японія, Норвегія, Швейцарія, Австралія, Нова Зеландія та інші. Наразі санкції доповнюються, вони обмежують можливості для використання в Криму технологій, ресурсів, залучення коштів на розвиток.

У 2014-2015 рр. проти Росії з боку США і країн ЄС були запроваджені глибокі секторальні санкції, які стосувалися торгівлі, туризму, промисловості. З боку України з Кримським півостровом припинена торгівля, водопостачання, енергопостачання, транспортні перевезення. У 2014-2015 рр. відбулося припинення авіа-, залізничного та рейсового автомобільного сполучення.

§ 5. ПОРУШЕННЯ МАЙНОВИХ ПРАВ. КУЛЬТУРНА ВЛАСНІСТЬ

Українська держава та її громадяни через російську окупацію втратили власність державних компаній в енергетичній сфері, користуванні надрами, харчовій, суднобудівній та хімічній галузях, аграрному секторі, об'єктах культурної спадщини, що включають архіви, музеї, бібліотеки, наукові установи. Станом на 25 вересня 2015 р. сума збитків, завданих Україні внаслідок дій Росії, нараховувала 2,4 трильйона гривень. Українські державні інституції вказували про втрату 42,7 тис. об'єктів державних підприємств, установ та організацій.

Окремо варто сказати про культурну спадщину. На початок 2014 р. на території АР Крим діяли 34 музейні установи, які були підпорядковані Міністерству культури України, з 917 477 предметами, що входили до державної частини Музейного фонду України. На території АР Крим розташовано також 3772 нерухомих об'єктів культурної спадщини, у Севастополі – 2063. На території Криму розміщено й об'єкти, які включені до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО – місто Херсонес Таврійський та його хора, а також п'ять об'єктів, внесених до попереднього списку: Бахчисарайський палац кримських ханів, комплекс пам'яток Судацької фортеці VI – XVI ст., культурний ландшафт «печерних міст» Кримської Готії (Мангуп-Кале та Ескі-Кермен), історичне середовище столиці кримських ханів у Бахчисараї, торгівельні пости та укріплення на торгових шляхах генуезців від Середземного до Чорного морів.

Після окупації Криму російська влада незаконно привласнила ці об'єкти. У Бахчисарайському палаці проводяться ремонтні роботи, які руйнують історичну спадщину кримських татар, загрожують її існуванню. Це відбувається попри міжнародну реакцію та протести кримських татар.

ВИСНОВКИ

Незаконна окупація АР Крим стала першою спробою анексії території суверенної держави в Європі після Другої світової війни. Ці дії засуджені міжнародною спільнотою, а «російський статус Криму» не визнається світовим співтовариством. В АР Крим внаслідок незаконної російської окупації відбуваються системні порушення прав людини, зокрема – прав кримських татар, порушення міжнародного гуманітарного права. Порушуються права власності, під загрозою опинилася культурна спадщина кримських татар, відбувається заміщення населення. Потерпають незгодні з російською окупацією, Російською Федерацією заборонений Меджліс. Міжнародна спільнота не підтримала незаконної окупації Криму, проти РФ введено економічні санкції, які мають змусити її повернутися до міжнародних правових норм. Триває мілітаризація Криму, що може створити додаткові конфлікти у майбутньому.

ПИТАННЯ ДО РОЗДІЛУ

1. Як відбувалася незаконна окупація АР Крим Російською Федерацією?

2. Що таке економічні санкції, чому вони запроваджені після 2014 року?

3. Як міжнародне співтовариство відреагувало на окупацію АР Крим з боку РФ?

4. Якою є позиція Меджлісу кримськотатарського народу стосовно тимчасової окупації АР Крим з боку РФ?

5. У чому РФ звинувачує кримських татар і як це співвідноситься із правами людини? Як оцінюють міжнародні організації дії російської сторони стосовно порушення прав людини в Криму?

НАЙВАЖЛИВІШІ ДАТИ З ІСТОРІЇ КРИМУ І КРИМСЬКИХ ТАТАР

150/100 – 30 тисяч років тому – неандертальці в Криму.
IX – перша половина VII ст. до н.е. – кіммерійці у степах Криму та Північного Причорномор'я.
VIII – III ст. до н.е. – таври гірського Криму (до I ст. н.е. вже як тавро-скіфи).
VII – III ст. до н.е. – Велика Скіфія кочових племен на території України.
Бл. 610 р. до н.е. – заснування Пантікапеі (Керчі) – найдавнішого міста Східної Європи, початок еллінської колонізації.
III ст. до н.е. – III ст. н.е. – Кримська Скіфія осілих племен у степах півострова.
251 р. – вторгнення в Крим алан та готів, початок Великого переселення народів на півострові.
376–534 рр. – гунське панування в кримських степах і на Керченському півострові.
534–1204 рр. – Південний берег Криму та район Керченської протоки належить Візантійській імперії (потім до монгольського вторгнення – Трапезундській імперії).
680–850 рр. – хозарське домінування у степовому Криму (у 941 р. – останній хозарський похід на Крим).
970–1030 рр. – печеніги контролюють степову частину півострова.
1050–1240 рр. – Крим у складі половецьких володінь Дешт-і Кипчак, асиміляція залишків кримських тюрків у ядро нового народу – кримських татар.
1238 р. (поширена помилка 1239 р.) – завоювання Криму монголами, перетворення півострова на улус Монгольської імперії та Золотої Орди.
1270 рр. – зведення Каффи (Феодосії) і початок генуезької колонізації Південного берегу Криму та Керченської протоки.
1360 рр. – формування у Кримських горах напівзалежного греко-гото-аланського князівства Феодоро (незалежне, ймовірно, після 1395 р.).
1395 р. – перша спроба звільнення Криму від влади Золотої Орди, здійснена Таш-Тимуром.
1441 р. – Хаджі Герай проголошується першим незалежним ханом Криму, фактичне виникнення Кримського ханства.
1475 р. – турецьке вторгнення на півострів, загибель генуезьких міст та князівства Феодоро, початок залежності Кримського ханства від Османської імперії.
1571 р. – найбільший військовий похід кримських військ на Московське царство, знищення Москви.
1648 р. – Кримське ханство стає союзником Богдана Хмельницького у боротьбі проти Польщі (кримсько-українські союзи існували, з перервами, до 1734 р.).
1736 р. – російські війська вперше здобули і спалили Бахчисарай, початок занепаду Кримського ханства.

1772 р. – після чергового завоювання Криму роком раніше росіяни оголосили ханство незалежною від Туреччини державою (султан визнав самостійність півострова у 1774 р.).
1777 р. – прихід до влади цілком проросійського останнього хана Криму – Шагіна Герая, початок його невдалих реформ і низки внутрішніх війн у ханстві.
1778 р. – перша депортація («виведення») частини населення Криму (християн) до Приазов'я, організована російською владою.
1783 р. – анексія Кримського ханства Російською імперією.
1783–1800 рр. – під час першої масової еміграції Крим залишило 90–120 тис. кримських татар.
1853–1856 рр. – Кримська (Східна війна) війна між Росією та Туреччиною, Великобританією, Францією, Сардинією. Під час бойових дій в Криму у 1854–1855 рр. чимало кримських татар було розорено, зазнало утисків з боку російських військ.
сер. 1850 – поч. 1860 рр. – наймасовіша еміграція кримських татар, під час якої Крим залишило до 2/3 представників корінного народу. Лише у пік виїзду в 1860–1863 рр. з Криму і Північної Таврії виїхало 193,4 тис. осіб. Кримські татари залишили 687 сіл, з яких 317 цілком.
1880–1905 рр. – культурно-просвітницький рух, організаторами і натхненниками якого були Ісмаїл Гаспринський, Асан Нурі, Абдурефі Боданинський та інші.
22 квітня 1883 р. – вийшов перший номер газети «Терджиман» (редактор І. Гаспринський), яка десятиліттями була провідним періодичним виданням тюрко-мусульманських народів у Російській імперії. Дата символічного початку відродження кримськотатарського народу.
1905–1907 рр. – під час першої Російської революції кримськотатарський національний рух перетворюється з просвітницького на політичний. Формуються два його крила: ліберально-демократичне на чолі з І. Гаспринським та революційно-демократичне («молодотатари») на чолі з А. Медієвим.
1906–1908 рр. – у Карасубазарі видається газета «Ватан хадімі» («Слуга Батьківщини»), яка об'єднує провідних «молодотатарських» діячів Абдурешида Медієва, Асана Сабрі Айвазова, Алі Боданинського та ін.
25 березня 1917 р. – у Сімферополі утворено Тимчасовий мусульманський революційний комітет. Початок Кримськотатарської революції 1917–1919 рр.
7 квітня 1917 р. – у Сімферополі Всекримський мусульманський з'їзд обрав муфтієм Номана Челебіджіхана і утворив Тимчасовий Кримсько-мусульманський виконавчий комітет, який очолив мережу органів національного самоврядування і де-факто реалізовував національно-культурну автономію кримських татар.
9–26 грудня (за старим стилем – 26 листопада–13 грудня) 1917 р. – перший Курултай кримськотатарського народу працює як національні установчі збори.
26 грудня 1917 р. – Курултай ухвалив Кримськотатарські Основні закони (національну конституцію), які проголошували демократичні права і свободи, рівність чоловіків та жінок, регламентували діяльність органів національного самоврядування та декларували утворення Кримської Демократичної (Народної) Республіки, та почав працювати як національний парламент. Утворено кримськотатарський національний уряд.
Січень 1918 р. – ліворадикали на чолі з більшовиками захопили владу в Криму, встановили свою диктатуру і розпустили органи національного самоврядування

кримських татар, інші представницькі та демократичні організації, розв'язали терор і масові страти.

23 лютого 1918 р. – ліворадикали у Севастополі під час спалаху масового терору вбили Н. Челебіджіхана.

травень 1918 р. – після окупації Криму німцями Курултай відновив свою роботу і зробив невдалу спробу утворити Кримський крайовий уряд.

січень 1919 р. – Кримськотатарське парламентське бюро затвердило «Положення про культурно-національну автономію мусульман Криму», національним гербом визнавався родовий знак ханської династії – тарак тамга, а національним прапором – сіро-блакитне полотнище із національним гербом у лівому куті.

березень 1919 р. – перша сесія другого скликання національного парламенту Меджліс Мебусану, в якому більшість становили представники партії «Міллі фірка».

серпень 1919 р. – денікінський режим заборонив діяльність органів національного самоврядування кримських татар і відновив дореволюційні Таврійське магометанське духовне правління та Особливу комісію з вакуфів. Насильницьке переривання Кримськотатарської національної революції 1917–1919 рр.

листопад 1920 р. – більшовики захопили Крим, відмовили партії «Міллі фірка» легалізувати її діяльність, почали масовий червоний терор.

18 жовтня 1921 р. – Декретом Всеросійського Центрального Виконавчого Комітету (ВЦВК) і Ради Народних комісарів (РНК) створена Кримська АРСР.

1921–1923 рр. – масштабний голод в Криму. До серпня 1922 р померло 100 тис., з них 76 тис. кримських татар.

1928 р. – арешт і розстріл голови Кримського ЦВК Велі Ібраїмова.

17 квітня 1938 р. – розстріл великої групи представників кримськотатарської інтелігенції і політичної еліти.

11 травня 1944 р. – Сталін підписав секретну постанову ДКО №5859 сс «Про кримських татар».

18 травня 1944 р. – депортація кримськотатарського народу.

червень 1944–28 квітня 1956 рр. – кримські татари в статусі спецпереселенців.

30 червня 1945 р. – прийнято Постанову Президії Верховної Ради РРСР «Про перетворення Кримської АРСР в Кримську область» і Указ Президії Верховної Ради СРСР «Про перетворення Кримської АРСР в Кримську область у складі Української РСР».

28 квітня 1956 р. – прийнято Указ Президії Верховної Ради СРСР (без опублікування в пресі) «Про зняття обмежень щодо спецпоселення з кримських татар, балкарців, турок – громадян СРСР, курдів, хемшилів і членів їх сімей, виселених в період Великої Вітчизняної війни».

1956–1968 рр. – початок і активізація Національного руху і створення його розгалуженої структури.

10–11 жовтня 1961 р. – в м. Ташкенті відбувся політичний судовий процес над активістами національного руху кримськотатарського народу Е. Сефероовим і Ш. Абдурахмановим.

5 вересня 1967 р. – Указ Президії Верховної Ради СРСР № 493 «Про громадян татарської національності, які проживали в Криму». В указі вказувалося, що «татари, які раніше проживали в Криму, вкоренилися на території Узбецької РСР

і інших союзних республік». Наступні за указом секретні інструкції забороняли кримським татарам повернення до Криму і відновлення Кримської АРСР.

1 липня–5 серпня 1969 р. – Ташкентський процес над десятьма представниками кримськотатарського народу.

12–19 січня 1970 р. – Ташкентський міський суд засудив за участь у кримськотатарському русі Мустафу Джемілєва до трьох років позбавлення волі суворого режиму та Іллю Габая – до трьох років позбавлення волі загального режиму.

14–15 квітня 1976 р. – четвертий політичний процес (Омський процес) М. Джемілєва.

23 червня 1978 р. – самоспалення Муси Мамута в знак протесту проти переслідувань кримських татар в Криму, які намагалися повернутися на історичну батьківщину – до Криму.

Червень – початок серпня 1987 р. – масові демонстрації кримських татар у Москві на захист своїх прав, які висунули вимогу до керівництва країни вирішити кримськотатарське національне питання і прийняти делегацію народних представників.

29 квітня–2 травня 1989 р. – на 5-й Всесоюзній нараді представників ініціативних груп в м. Янгіюлі Ташкентської області утворюється Організація кримськотатарського національного руху (ОКНР), головою якої був обраний Мустафа Джемілєв.

14 листопада 1989 р. – Верховна Рада СРСР прийняла Декларацію «Про визнання незаконними і злочинними репресивніх актив проти народів, що піддалися насильницькому переселенню, і забезпечення їхніх прав». Важким злочином визнана практика насильницького переселення цілих народів, у тому числі і кримських татар. Верховна Рада СРСР заявила «про необхідність прийняти відповідні законодавчі заходи для безумовного відновлення прав всіх радянських народів, яких було піддано репресіям».

26–30 червня 1991 р. – у Сімферополі відбувся національний з’їзд – ІІ Курултай кримськотатарського народу. Прийнято Декларацію про національний суверенітет кримськотатарського народу, вказано, що «Крим є національною територією кримськотатарського народу, на якій тільки він має право на самовизначення так, як воно викладено в міжнародно-правових актах, визнаних світовою спільнотою». Сформовано Меджліс – вищий повноважний представницький орган кримськотатарського народу, затверджено національний гімн і прапор.

1 жовтня 1992 р. – у селищі Красний Рай зруйновано тимчасове поселення кримських татар, яким не виділялася земля.

1993 р. – у Криму відкрито першу школу з кримськотатарською мовою викладання, в середині 2000-х років нараховувалося 15 таких шкіл (до Другої світової війни їх було 371).

10 травня 1994 р. – створено першу депутатську фракцію Курултаю кримськотатарського народу у складі 14 осіб, 7 членів Меджлісу стали депатами Верховної ради Криму.

28 червня 1996 р. – прийнято Конституцію України. У статтях 11, 92 п. 3 та 119 п. 3 уведено в правову систему поняття *корінні народи України*.

18 травня 1999 р. – створено при Президентові України Раду представників кримськотатарського народу. До складу цієї Ради було включено 33 члени Меджлісу.

5 квітня 2000 р. – у Верховній Раді України відбулися парламентські слухання стосовно проблем відновлення прав кримськотатарського народу, пройшли 1-і слухання стосовно проблем кримських татар у Парламентській Асамблеї Ради Європи у Страсбурзі.
1 березня 2006 р. – початок мовлення першого кримськотатарського телевізійного каналу ATR.
7–9 грудня 2007 р. – V Курултай кримськотатарського народу, ухвалено документи про скликання I Світового конгресу кримських татар.
травень 2009 р. – засновано I Світовий конгрес кримських татар, який координує кримськотатарську діаспору у різних країнах світу.
17 травня 2013 р. – вихід повноформатного кримськотатарського художнього фільму режисера Ахтема Сеітаблаєва «Хайтарма» про депортацію кримських татар.
26 – 27 жовтня 2013 р. – проведено VI Курултай кримськотатарського народу. Було ухвалено заклик проведення в 2014 р. Міжнародного форуму з питань поновлення прав кримськотатарського народу.
2013–2014 рр. – Меджліс кримськотатарського народу підтримав європейські прагнення України та Революцію гідності 2014 року, представники політичного руху кримських татар були на Майдані.
20 лютого 2014 р. – початок незаконної окупації АР Крим з боку РФ.
26 лютого 2014 р. – мітинг на підтримку територіальної цілісності України та за український Крим. Нині – день спротиву окупації Автономної Республіки Крим та міста Севастополя.
8 березня 2014 р. – акції жінок проти війни і російської окупації, за мир та єдність України.
20 березня 2014 р. – Постанова ВР України «Про Заяву Верховної ради України щодо гарантії прав кримськотатарського народу у складі Української держави». Визнано кримськотатарський народ корінним народом, гарантії його права на самовизначення в складі Української держави, визнано представницькі органи народу.
27 березня 2014 р. – Генеральна Асамблея ООН ухвалила резолюцію на підтримку територіальної цілісності України «Територіальна цілісність України» (68/262).
3 травня 2014 р. – майже 5 тисяч кримських татар узяли участь у мирній акції із зустрічі М.Джемілєва в Криму. На заваді в'їзду стала військова техніка РФ, російська армія.
12 листопада 2015 р. – ухвалено Постанову ВР України «Про визнання геноциду кримськотатарського народу». Депортацію кримськотатарського народу визнано актом геноциду.
15 травня 2016 р. – перемога співачки Джамали на пісенному конкурсі «Євробачення» з авторською піснею «1944».
19 квітня 2017 р. – ухвалено рішення Міжнародного суду ООН (сфера міжнародного гуманітарного права) у справі за позовом «Україна проти Росії». Суд закликав РФ відновити діяльність Меджлісу кримськотатарського народу.

Гульнара БЕКІРОВА – історик, кандидат політичних наук, член Українського ПЕН-центру. Керівник проєкту «Толерантні учні – толерантне суспільство» (2010). Викладала в Кримському інженерно-педагогічному університеті (2008-2015). Автор десяти книг, сценаріїв шести документальних фільмів. Автор і ведуча програми «Таріх седаси» (Голос минулого) на телеканалі ATR. Лауреат Міжнародної премії ім. Б.Чобан-заде.

Андрій ІВАНЕЦЬ – кандидат історичних наук, член Вченої ради Науково-дослідного інституту українознавства, координатор Таврійської гуманітарної платформи. Автор двох персональних монографій, у тому числі «Перший Курултай: від кримськотатарських установчих зборів до національного парламенту (1917–1918 рр.)» (2018), автор і співукладач книги «Кримськотатарський національний рух у 1917–1920 рр. за архівами комуністичних спецслужб» (2019), співавтор двох монографій. Отримав премію на конкурсі І. Гаспринського за публікацію про українсько-кримськотатарські взаємини у 1917 році (2012 р.).

Юлія ТИЩЕНКО – керівниця центру суспільних досліджень у Національному інституті стратегічних досліджень, експертка Українського незалежного центру політичних досліджень. Закінчила філософський факультет Київського національного університету ім. Т. Г. Шевченка, аспірантуру Інституту філософії НАН України. Працювала в Адміністрації Президента України, апараті РНБОУ, Державному комітеті у справах національностей та міграції заступником керівника інформаційно-аналітичного департаменту. Із середини 1990-х автор понад 100 публікації, присвячених темі сучасної історії Криму, історії кримських татар, етнополітичним питанням.

Сергій ГРОМЕНКО – кандидат історичних наук, оглядач «Радіо Свобода». Автор 6 та співатор ще 6 книг з історії Криму і України. Член Національної спілки краєзнавців України (2009), лауреат V Міжнародного конкурсу ім. Єжи Ґедройця (2011), фіналіст XXI Всеукраїнського рейтингу «Книжка року 2019».

Бекір АБЛАЄВ – член ГО «Кримська родина», реалізує освітню ініціативу «Історія Криму і кримських татар» для вихованців культурно-освітнього центру «Кримська родина», автор низки книжок на кримську і кримськотатарську тематику. Відзначений Премією КМУ за особливі досягнення молоді у розбудові України (2019), є Стипендіатом стипендії Президента України для молодих письменників (2019).

ГУЛЬНАРА БЕКІРОВА
АНДРІЙ ІВАНЕЦЬ
ЮЛІЯ ТИЩЕНКО
СЕРГІЙ ГРОМЕНКО
БЕКІР АБЛАЄВ

ІСТОРІЯ КРИМУ ТА КРИМСЬКОТАТАРСЬКОГО НАРОДУ

НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК

Видання підготовлено за підтримки Українського культурного фонду.
Позиція Українського культурного фонду може не збігатись з думкою авторів.

Український культурний фонд — державна установа, створена у 2017 р. як нова модель надання на конкурсних засадах державної підтримки та промоції ініціатив у сфері культури та креативних індустрій. Діяльність Фонду, відповідно до чинного законодавства, є невід'ємною частиною політики і визначених пріоритетів діяльності Міністерства культури та інформаційної політики України.
сайт: ucf.in.ua
facebook: www.facebook.com/ucf.ua

Керівник проєкту: Аніфе Курсеітова
Редагування і коректура: Юлія Тищенко, Надія Гончаренко
Художній редактор: Еміне Сеїдосманова
Технічний редактор: Шевкіє Алімова

В оформленні посібника використано традиційні орнаменти кримськотатарського народу.
Автор – Рустем Скибін.

Авторський колектив висловлює глибоку вдячність за допомогу з матеріалами для підготовки книги:
Меджлісу кримськотатарського народу,
ветеранам національного руху кримських татар,
а також Ленуру Іслямову та Ріфхату Якупову.

Підписано до друку 26.09.20. Формат 70×100 1/16. Гарнітура Arial
Умовн.друк.арк. 17,5. Тираж 500 прим. Зам. № 09/26

Друк та палітурні роботи «Майстер Книг»
м. Київ, вул. Максима Кривоноса 2Б.
E-mail: zamov@masterknyg.com.ua
Свідоцтво про реєстрацію ДК № 3861 від 18.08.2010 р.